

A 2010

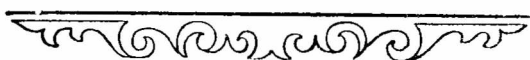
22878_к

ЖӘРДЕМ ТІЛЕКОВ

ҚАЙНАР

ЖӘРДЕМ ТІЛЕКОВ

ҚАЙНАР

ПОВЕСТЬ

ҚАЗАҚТЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК
КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ БАСПАСЫ
АЛМАТЫ — 1953

Қолхоз құрылысы болмаған болса, колхозшылар мен колхозшы әйелдер жанқиярлықпен еңбек етпеген болса, біз бұл аса қыйын міндетті, әрине, орындай алмаған болар едік.

И. СТАЛИН

БІРІНШІ ТАРАУ

I

Тұлпарлы жайлауының таң алдындағы тамылжыған табиғаты, өз перзентінен жан-тәнін аямайтын анадай, жан-жануардың бәрін кең пейілді мейіріміне бөледі. Исі жұпар аңқый құлпырған алуан түрлі өсімдік қалып шыққа малына, балбырап тұр. Түні бойы құлын, тайлары шұрқырасып, баяу желге қарсы пыскыра жайылған жылқы жым-жырт жусап жатыр. Жылқышықұс та тыным алған, Тауқұдрет те тым-тырыс. Ақырын ғана сылдырай аққан өзен түнде жағасына келген жайдары жандардың нәзік күлкісін қайталап жатқан тәрізді. Сан-мың жұлдыздардың ішінде, күннен жаралғандай жарқырап жаңа туған шолпан шұғласы жайлау аспанын жанарландыра түсті.

Түнгі ұйқысы қансын, қанбасын — әйтеуір шолпан туған шамада бір ояну Есеналының ежелгі әдеті еді. Ол бүгін де осы мезгілінде оянды. Төңірегі түрілген төрт қапат үйдің төрінен тұрып тысқа шықты. Таңның тәтті самалын, өзінің кеше күндіз шөлдеп келіп ішкен сары қымызындай рақаттана сімірді. Өзеннің сынаптай мөлдір, жібектей жұмсақ суына жуынды. Ол енді жаңағы ұйқыдан оянған минуттағысынан да жеңілейіп алды. Өзен жағасының көк майсасында жусап тұрған атын жүгендеп, ер салды...

Күншығыс құлашиектене бастағанда жылқы өрісінен атқа қонған Есеналы шүү дегеннен Қасқырқараны бөкенжеліске басты. Бұл оның өткен қыста он төрт қасқыр соққандықтан «Қасқырқара» атанған аты еді. Отыз мың гектардай жер көлеміне орналасқан «Социализм» колхозының ол шеті мен бұл шетіне үнемі үдере жор-

туға дағдыланған, аршынды сака қара ат, қазір Тұлпарлы тауының күнгейіне бет ала, ылдыйынан өріне көтеріле желіп келеді.

Таңертеңгі тау самалы, Есеналының бешпет сыртынан желбегей киген жеңіл шапаншасын ат сауырына асыра желбіретеді. Орта бойлы, шақпақ сом денесі қозғалмай ат үстінде берік отырса да, шалғылы бурыл мұрты қарлығаш канатындай қағылады. Қазір ғана қарсы алдынан күле қараған күн нұры, сол бурыл мұрты мен шокша сакалын зәрлі шоктай жаркылдатып, аздап түз тотықтырған қараторы жүзін жаңарта жайнатып келеді. Кірпіктері қою, үлкен қой көзі алдағы бел-белестерді шола, жеңіл пұшпақ бөркін шалқайта киіп, қасқая жортады. Көңіл қуаты кең кеудесін керней келіп, көмекейден біржола ақтарылғандай аңырата ән салады. Ән салғанда Біржан «Жамбас сыйпарының» «Біз қартайдық», деп басталатын өлеңін ұнатыңқырамай ма, әлде оны қайталай беруге жалыға ма — әйтеуір сол әнге Жамбылдың «Жазын» қосады.

«...Шынына шыбық шаншып, гүл түлетіп,
Сайлы елім саяхатқа саяттанған.
...Жазында Сталиннің жаңа жасап,
Құлшындық қыран құстай тояттанған».

Оның даусынан Тұлпарлы тауының жақпарлары жаңғырығып, бірнеше Есеналы қосылып келе жатқан тәрізденеді.

Есеналы бүгін көңілді ән, бөкенжеліспен Тұлпарлы тауының асуынан аса ілгерілеуге ден қойып еді. Бірақ, сол биікке көтеріле бергенде ән кілт тоқталып, ат шаужайлана қалды. Етек-жең жыйылып, бөрік баса киілді. Жоспары бұзылып, маршруты өзгерді. Дереву кейін дерлік бағытқа бұрылуға мәжбүр болды. Енді сол бағытына қарай жортты. Кеудесін керней қалған ашу-ыза болмаса да, күнгейден көлеңкеге бет бұрған оның ажары арыстан тәрізденді. Жоғарыдан төмен жортқан оның қабағы түлкіге түсер алдындағы ақиықтай түйілгенге ұқсады. Қазір оның канатты ойы Қасқыр-қарадан озып, тіпті мына жазды да, алдағы күзді де артта қалдыра тұрып, сонау қыс айларына қарай самғап кетті. Сонау батыс көкжиектен көтерілген қою қара бұлтқа қарай береді. Қараған сайын ой қанаты қағыла береді...

Пішеншілер бригадасы Есеналы бұрылған жерінен жеті километрдей кашықтықтағы Майлықөлде болатын. Майлықөл, жердің бір керемет кең тайказанындай төңірегі дөнгеленіп жатқан шалғынды ойпат. Бұл кезде пішеншілер, сол қазанды қайнатып жатқандай қызу іс үстінде еді.

Есеналы Майлықөлге таянғанда, шөпті шабушылар мен шөмелей салушылар топтары бүгіндік нормаларының жартысын орындап қойып, енді маяшылар тағы бір зәулім мая табанын тарта бастағанды. Бұдан бес күн бұрын сол маяшылар тобындағы қызыл жалау, қазір пішеншілердің алдыңғы машинасынан желбіреп барады. Орақ салмас бұрын, тынық теңіздей толқып қана өзімен өзі болып жай жатқан Майлықөл көрінісі қазір өзгеріп, оған Қайнардағы колхоз қыстағы орнап қалған сыяқты еді. Қатар-қатар салынған шатырлы үйлер бейнесіз маялар көбейіп кеткен. Көптеген шөп машиналарына, қырмызыкүреңі, шиежирені, шаңқаңбозы, қаракөгі аралас жегілген аттардың бастарын шұлғып, кекілтерін қаққаны қызыл-жасыл киінген қыздардың қолорамалдарын бұлғағанына ұқсайды. Аттарға арқанмен тарттырған шөмелелер, тасқан теңіз үстінде өркеш-өркеш сендер көшіп бара жатқан тәрізді. Никельге малынғандай болат құрал-сайман күн көзіне шағылысып, прожектордай жарқылдайды.

Іс үстіне келгенде мін тапқыш Есеналы, көзін жүгірге бір шолып шыққаннан-ақ көңліне ұнамағанын айта салу әдеті еді. Бірақ, пішеншілердің де таңнан тұра жұмысқа жұмылғанын сезе қойған ол, аман-саудая кейін-ақ өзінің ежелгі мақалын қайталап:

— «Ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық», — деп қуаттады пішеншілерді.

— Бригадирдің бергені шабан торы, шабанның жүрісінен тұрысы артық, — деп қосты бір шөмелей тартушы.

— Біздің ферма жылқысы шабан болмас, жүргізе алмай тұрғаның жаман болар, — деді Есеналы. — Өзін айыр сабын да сындырыпсын...

— Күшті қол ағаш тұрғай темірді де сындырмай ма, Есеке-ау, — деді ол өзінше мықтымсып.

— Оқыс қыймыл олақтың белгісі. Енді мына жаңа сапты әйнек сынығымен болса да ысқылап, майдалап алсаңшы, алақаныңды алдырасың ғой.

— Мұны осы мүйізді алақанымның өзі де жылмыптып шығарады,— деді ол одан сайын күшейіп.

Есеналы мұнан былай, бұл сыяқты ұсақ-түйек әңгімеге бөгелгісі келмеді, пішеншіні де кідірткісі келмеді, бригадирдің қай топта жүргендігін сұрады.

— Сонау жалаулы машинаны жүргізіп бара жатқан соның өзі,— деді пішенші сұқ қолын шошайта нұсқап.

Енді сол бригадирге қарай аяңмен келе жатқан Есеналы, жолында ер-тұрманымен оттап тұрған атты көріп:

— Мына, сыйыр фермасының көгімен келген кім? — деп сұрады тағы бір пішеншіден.

— Сол ферманың бастығы, Ұлжан ғой.

— Ол неғып жүр мұнда?

— Оншасын білмедік.

— Өзі қайда, қашан келді?

— Әлгі бір әзірде келіп еді, әне, ана бір көпене көтерін бара жатқан сол ғой...

— Атының айылын босатып қойшы, жылқыны отқа жіберуге де салақ-ау түге бұл сыйыршылар,— деді де ілгері өте беріп: «Мүнікі не шаруа екен?— деп ойлады ол Ұлжан туралы.— Зоотехниктің тағы бір жаңа тапсырмасымен келіп жүр-ау бұл... Пішен шабудың да мен білмейтін бір ғылыми жаңа тәсілі табылды ма екен?»...

Ұлжанның сыйыр фермасына бастық болып барғалы өткен жарты жылы ішінде мұндай ауыр еңбекке араласқанын Есеналы көрмеген еді. Қазір оның мына қорғасындай салмақты көк шалғынды шөмелейлеудегі қайратына таңдана көңіл аударды. Аздап маңдайы тершігені болмаса, қызыл шырайлы, аққұба өңі өзгермеген, қыйналып жүрген қыз емес. Темір айырды терең түйреп, көк шалғыннан салынған үлкен көпенені көтере жөнелгенде орнында бір уыс шөп қалмайды. Сонысына қарағанда қайратына қабілеті серік секілді. Ат үстінен: «Сәлемет пе, шырағым!» деп амандасқан Есеналыға Ұлжан сәл кідіре сәлемдесті де, шөмелейді сала берді. Есеналы да, бұл мезетте оны сөзге бөгемей өтіп кетті.

Бригадир де жанына келген Есеналыға бола машинаны кідірте қоймады, бас изеп қана амандасты да, машинаның алдыңғы көтермесін бір тиек төмендетіп қойып, қалықтау келе жатқан сыртқы аттың делбесін қағып-қағып жіберді.

Қызу іс, қызыл жалаулы машина, қыз қайраты, —

бәрі Есеналының ойындағысын ұмыттырып жіберген тәрізді еді. Бірақ, сонау батыстағы шоғырланған қалың қара бұлт тағы тынышын алып, машинаны кідіртуге мәжбүр етті. Ол бригадирге:

— Баска жұмыстың бәрін доғара тұр да, бригаданы түгел маяға жұмылдыр! — деп бұйырды. — Көрдің бе, сонау шоғырлана бастаған нөсер бұлтты.

— Есеке-ау, ненің бұлты болса да әлі алысырақ, оның қалай қарай жауары да бізге бимәлім емес пе? — деді бригадир қынжылып.

— Сүдіні суық, қысырар бұлттың түрі емес, аспаныңды қаптай қалып, нөсерін төгер болса үйілмеген шөмелейді шірітеді. Сақтықта қорлық жоқ.

Бұл колхоздың мал шаруашылығына байланысты жұмыс салаларындағы адамдарға Есеналының айтқаны заң сыяқты қабылданатын-ды. Оның үстіне пішеншілер нөсер тұрғай, жай жаңбырды жақтырмайтыны ежелгі дәстүр. Бригада жаппай маяға жабылды. Есеналының Тұлпарлы тауынан кейін бұрылып келіп тұрған мақсаты осы еді.

Олар маяға жұмылған шақта қара бұлт та өзіне қарай майда соққан самал желге қарсы көтеріліп, көкжиектен Майлықөл аспанына өрледі. Дүркін-дүркін найзағайы жаркылдайды.

Маяға жұмылғандардың мандайынан шыққан бұршақ-бұршақ тер сынаптай сорғалап көк шөпке тырстырса тамшылады. Табаны аса кең тартылып қойған мая өзінің төңірегіндегі шоғырлана шөккен шөмелейлерді тонналап асап, центнерлеп жұтып жатқан сыяқты.

Қара бұлт та қаһарлана жоғарылады. Ол қазір аспан астының бар дауылын ішіне тартып алып, пәрмендете ышқығандай құдреттене күркіреп келеді.

Егер, мая үйіліп үлгірілсе адам жеңгені, үлгерілмей қалса оның еңбек жемісін тағы күштің тартып алғаны болып шығады...

Мая төбесін өруге шыққан жігіттермен бірге Есеналы да қолына айыр алып іске кіріскен. Оған шөпті Ұлжан әперіп тұрған қабырғадан қабылдауға тура келген. Сондықтан, кәзіргі сын сағаты үстінде жас пен қарттың қайраттары да таразыға тартыла бастады. Ұлжанның Есеналы алдына тастаған шөбі шөккен нарлардай шөмелейлене берді. Қыйнала қыймылдап тұрған Есеналыға бір пішенші:

— Есеке-ау, осы шөпті шабатын машиналарымыз ғой шүкір жеткілікті,— деді.— Ал, маялайтын машина қайда?

— Ол машинаны да алдырамыз, оған дейін өзің де ойлан, іс тәсілін тап,— деді Есеналы алқынған даусы дірілдеп. — Ана қора құрылысшылары экскаватор жасап алды...

— Пәлі, солардың тасқауғасы да машина болып па?

— Жаңалықты жақтырмасаң жаның кыйналар.

— Ендеше өзіңіз де кыйналыңқырай кыймылдаңыз!

— Жә, тілің мен жағыңа сүйенбей, алдындағы шөмелейді жоғары таста,— деп кілт қайырды сөзден ұтылған Есеналы.

Есеналының бұл сөзіне осы пішенші атынан Ұлжан жауап бергендей, жуан бір айыр шөпті скпінмен аспандата тастап, оны көміп жібере жаздады. Үш кісі бойындай төменде тұрған Ұлжанның тегеуріні өзіне қатты тиген Есеналы ол туралы ойлап жүрген жобасын бекіте түсіп, іштей: «ақылына ісі сай қыз, бұл өңірден іздесе таптырмас келін...» деп қорытты.

Нәсер бұлты Майлықөл шегіне жетпей-ақ пішеншілер мая төбесін өріп үлгерді. Оны қанша қатты дауыл болса да қозғалмастай етіп қада шаншып, салмақты сырықтармен бастырықтап тастады.

Емен сапты, төрт бұтақты темір айырды көлденең ұстап, зәулім биік мая төбесінен кара бұлтқа қасқая қарап қалған Есеналы: найзалы мылтық кезеніп, қас дұшпанға қарсы тұрған карт солдат сыяқтанды. Майлықөлдің батысынан бассалардай төніп келген кара нәсер оңтүстікке қарап аунай жауды. Қаһарлы колхоз қартынан табиғаттың тағы күші тайсалғанға ұқсады...

Есеналы маядан түсерде оның салмағы, арқанның екінші ұшын ұстаған жігіттен басымырақ болды ма, әлде сол жігіт қапы айрылып қалды ма,— ол төбеден гөмен қарай құлдырады. Оны жерге жеткізбей құшақтай алған Ұлжанның өзі езіліп қала жаздады. Сонда да ол Есеналыны катерден аман алып қалды. Бірақ бұл, мұндай қауіп-катердің талайын бастан кешірген Есеналының есінде каларлықтай елеулі оқыйға болып есептелмеді. Ұлжанға «көп жаса, шырағымын» айтты да, қағынып-сілкініп жатып:

— Жаңағы жаңашылым қайда? — деп дауыстады.

— Мен мұндамын, Есеке,— деді ол мая төбесінен.

Пішеншілер ду күлісті. Жана Есеналы төбеден төмен құлдырағанда арқанның екінші ұшын беліне байлаған ол, маяның арғы қабырғасынан шошаң етіп жоғары шыға қалған екен. Ол мая төбесінен түскеннен кейін «сен өзің бері таман келші» деп шақырды Есеналы. Оның төңірегіне өзге пішеншілер де топтана қалысты.

— Сен жанашылым — деді Есеналы, — маялайтын машинаны аңсайсың. Сталин оны сенен бірнеше жыл бұрын ойлап, әрбір тетіктеріне шейін жоспарлап қойған. Маялау тұрғай, сүрлеу, малды жемдеу, суару, сауу, қой қырку, малды буландастыру, — бәрін істейтін машина болады. Оның бәрі электр қуатымен жүргізіледі. Осы әлгі кемеліне келешек сыйыр тәулігіне жыйырма бес литр сүт беруі үшін қайту керек деуші еді зоотехник? — деп сұрады ол Ұлжанға бұрылып.

— Сол тәулікте оның жүрегінен он екі мың литр қан жүгіріп өту керек екен, — деді Ұлжан.

— Сол үшін ол сыйыр жылына қанша жем жеу керек екенін де айтшы осыған.

— Шөптен, орта есеппен жетпіс центнер дейді зоотехник, — деп өсіріңкірей айтты Ұлжан.

— Демек, қолда бар ірілі-ұсақты малымыздың әрқайсысына елу центнерден есептегенде, елу мың то-о-о-нна, — деді Есеналы «тоннасын» көтеріңкі айтып.

— Оның үстіне, — деп қосты Ұлжан, — сүр, жем дақылдары, концентрат, астық саломы және минералдық қорек...

— Естіп тұрмысың? Енді жадағай жайлаудың қысқы тебіні есептелетін ескі салтты естен шығар. Быйылдан бастап қыс малшыны қосқа, малды далаға түнете алмаймыз.

— Жылқышылар мен жылқыны да ма? — деп сұрады әлгі пішенші.

— Жылқышылар мен жылқыны да. Енді адамға да, асыл нәсілге де жадағай жайлау мекен бола алмайды. Ұқтың ба?

— Әбден түсінікті, Есеке, — деді пішенші.

Бірақ, Есеналыдан мұндай сөзді бұрын естімеген ол, «осы айтып тұрғаныңның бәрі зоотехниктің сөзі ғой!» деп жорыды да, оның қытығына тигісі келіп тосыннан тағы бір сұрақ қойды.

-- Есеке-ау, осы жаңа бастамалар колхоз құрылғалы басталмай келіп, быйыл қолға алынуы қалай?

— Игіліктің ерте-кеші жоқ,— деп тағы кілт қайырып тастады Есеналы.

Бірақ, оның өзі осы мақалды айтушыларға: «кеш келіп, кейін қалдырған игіліктің несі игілік. Асықпағанның арбамен қоян соққанын да көргенім жоқ» деуші еді. Қазір соны өзі де андамай айтып қалғанына өкінген ол:

— Жоспар талқылағанда «сап жағынан кемелге келдік, енді сапамен озамыз» деген тоқтам есінде ме? — деп тесіле қарады пішеншіге.

— Есімде.

— Ендеше, тіл тиегін ағыта бермей еңбегінді еселе.

— Жә, жарар енді Есекеңнің жолын бөгемей, — деп тоқтаты пішеншіні бригадир. — Есеке, жақсы келді-ніз,— деді ол енді өз сұрағына да жауап алып қалғысы келіп,— мұндағы жұмыс жоспары мерзімінен бұрын орындалғалы тұр ғой, содан кейінгі...

— Қой қорасы тұсындағы қорыққа көшесін. Көшкеніңше өзім де оралармын.

— Мақұл.

Енді атына қарай бет алған Есеналы, өзімен бірге ере жүріп келе жатқан Ұлжанға бұрылып:

— Ұлжан шырағым, жай келіп пе едің? — деп сұрады.

— Жайша,— деді Ұлжан төмен қарай, аз іркіле сөйлеп,— пішеншілер: «басқарма мүшелерінің Есекеңнен басқасына пішеннің керегі жоқ» демесін деп...

— Е, рақмет, шырағым, көп жаса! Зоотехник қайда?

— Сол сыйыр фермасында.

— Онымен мұшауараласатын тағы бір жәйт бар еді. Мені, жұлдыздың жыйырма төрт күні қонаға келеді де, сол күні фермада болсын,— деп тапсырды ол аяғын үзеңгіге сала беріп.

— Жақсы, айтайын.

Есеналы, Майлықөлден шыға бере Қасқырқараны тағы бөкенжеліске салды. Ол өзінің ертемен бастаған маршрутына қайта келіп түсті.

Кеше кеште, жылқы фермасындағылардың газет-журналдарын тапсыра келген почташы бала, оған колхоздағы бастауыш партия ұйымының секретары Ербөлек Есеновтың сәлемін айтқан. «Сәлем соңында,— деген

ол,— июньнің жыйырма үші күні ертемен Қайнарға келсін,— деді».

Есеналы Қайнарға қар кеткелі келген жоқ еді. Бес жүз биені аман құлыпдатқанша жылқы өрісінен шыға алмады. Одан кейін, Тұлпарлы жайлауында мың жылқылық қора құрылысы басталды. Құрылыс жұмысы қыза түскен кезде қыр пішені пісіп қалды. Өткен жылғыдан екі есе артық дайындалуы тиіс мал азығы жұмысына қора құрылысы қосылған соң, оның күзге созылуы, немесе тапшы қалу қаупін туғызды. Түліктер тұқымын асылдандыру ісінің тағдыры құнарлы азық пен күтімге тірелді де, малшылардың талай жылғы тәжірибесін ғылыммен ұштастыруды іс үстінде талап етті. Басқасы тұрғай, быйыл алынған асыл тұқымды айғырды үйірге салудың зоотехникалық бабының өзі, жылқы фермасының бастығы болғанмен қарапайым Есеналыға, бұрын есігін ашпаған ауылшаруашылық институтын бітіруден оңай тимеді. Оның үстіне колхоз председателінің мал шаруашылығы жөніндегі орынбасары болғандықтан, тек жылқы ғана емес сыйыр, қой фермаларының да тағдыры Есеналы Жоламановтың шешіміне тіреліп отырды. Қыруар малдың қысқы күтімі, жазғы жайылымы, өсімі, өнімі — бәріне жауап беретін өзі болғандықтан, қырдан қыстаққа бұрын да сирек келетін-ді.

Оның шақырылған уақыттан, скі күндей ерте келе жатуының себебі семьясын сағынғандық. Отыз жыл отасқан кәрі жолдасы Нұрғайша, орта мектепті быйыл бітіретін кіші баласы Ғалым, Қайнардағы колхоз қыстағында.

Басқарма мәжілісі жуық арада, қырда, сыйыр фермасы басында болып өткен еді. «Япырау, қауырт керегім болып қалса колхоз председателі шақыртпай партияда жоқ мені партия ұйымының секретары не үшін шақыртады екен? — деп ойлады Есеналы жорытып келе жатып.— Әлде актив қатынасатын ашық партия жыйылысы болмақ па? Онда мал фермаларындағы коммунистер неге шақырылмаған?... Тегі малшаруашылығын жаңаша басқаруға байланысты мүшауараласатын бір төтенше жайт бар-ау... Әрине солай».

— Шүү, қарышта Қасқырқара, Есекенді партия шақырып жатыр!

...Жазында Сталиннің жаңа жасап,
Құлшындық қыран құстай тояттанған.

«Социализм» колхозының мал тұқымын асылдандыру ісі колхозға зоотехник Таутан Тайбағаров келумен бірге басталды. Әсіресе, сыйыр фермасының келешегі туралы жаңалыққа жаны сүйсінген Есеналы кейде Таутанды «асыл нәсіл атасы» деп те атап жүр. Бұлай атауының мәнісі бар.

Есеналының өзі айтқандай, бұрын малының саны көптігімен аудан көлеміндегі колхоздардың алдына шыққан «Социализм» малшылары, енді сапасымен озу жарысына жаппай жұмылды. Таутан бұл колхозға жыл басында жоспар талқыланар алдында ғана келген еді. Колхоз басқармасы, асылдандыру ісін жылқы мен сыйырдан бастауды ұйғарған соң, сол екі ферманың бастықтары және малшыларымен кенесе отырып, жаңа жоспарды Таутан жасап шықты. Оны колхозшылардың жалпы жыйылысы бекітті.

Бірақ, бұл жоспарды Аудандық жер бөлімінің аға зоотехнигі Қалдыбай Құлмұқанов мақұлдамады. Оның мақұл көрмеуінде де мынадай мәніс бар.

Осы өңірде 1913 жылы «пледрассадник» атанып ұйымдасқан тұқымдық мал өсіру шаруашылығының зоотехнигі болған еді Қалдыбай. Содан бері бұл өңірде оның асылдандырып көрмеген түлігі жоқ. Бірақ, қай түлікті асылдандырса да «нәсілдің аты нәсіл» болып шыға берді. Өйткені оның зерттеген теориясы мен қолданған тәжірибесі біріне бірі қайшы келіп, барған сайын басы қатты. Табынған тәжірисі Морған болды да, ол бұған шыбын-шіркейлерді будандастыртып әбден зүресарсаңға салды. Ақырында асылдандыру дегеннен аттонын ала қашқан Қалдыбай қолтуманың тіршілігін тіледі. Байырғы қолтуманың саны өскенмен сапасы өзгермеді. Сөйтіп Қалдыбай қартая берді де, ой өрісі тарая берді. Ал, оған аудандық жер бөлімінің аға зоотехнигі міндетін атқартып отырған отыз жылдық «тәжірибенің» белелі. Сондықтан, бұл өңірдің ілуде бір мал маманы атанған Қалдыбай, колхоз табалдырығын кеше ғана аттаған жас Таутанның жаңа жоспарын мақұлдай алмады. «Бұл жоспарды қолдаудан ойда жоқ нәтиже туып қалар болса, Қалдыбай атымның құрығаны деп ойлады ол. Өйткені, «Социализм» колхозының жаңа бастамасы жасырынбақ емес, ертең-ақ бүкіл аудан малшыларының құлағына шалынады. Бірқатар жас зо-

отехниктердің де Тайбағаровтың төңірегіне топтана калуы ғажап емес. Тіпті сол жоспардан бағалы нәтиже шықсын-шықпасын, қазіргі бастамасының өзі, қолтума жаратылысының өзгермесін отыз жыл уағаздаған Қалдыбайды қағып шетке шығарып тастауы мүмкін. Қалдыбайдың ойынша: қайткенде де Таутан бастамасын бастатпау керек болды. «Еңалдымен зоотехник Тайбағаровты өз жоспарынан бас тартқыз, жүрегін айнытып, тауын қайтарып бақ, Қалдыбай» — деп күбірледі ол өзіне өзі.

Ол осы мақсатпен Таутанды аудан орталығына шақырып алып, өз кабинетінде оңаша арбап бақты.

— Әлі баласын шырағым, — деді ол жас зоотехникке жаны ашығансып. — Жас кезімізде ақыл айтар аға болмағанына әлі өкінем. Мысалды алыстан іздемей-ақ, осы өңірдің өзінде ұйымдасқан «пледрассадникті» алайық. Мен оған қызметке енгенімде, тап қазіргі сенің жасыңда едім. Содан бері мұндай жоспарлардың талайы жасалып, олардан талай рет тауым қайтқан шырағым, — деп ауыр күрсінді де, қалтасынан тарағын алып, селдіреп қалған бурыл шашын тарады. Мұнысы Таутанға «мына шаш не үшін ағарды дейсін» деп отырғандай сезіліп қалды.

— Айтып отырғаныңыз рас шығар, бірақ көп жылдық еңбекпен өсірілген өсімдіктің үш жүздей жаңа сорттарын жер шары жаратылысының тарихы бұрын көріп пе еді? — деп сұрады Таутан салмақпен.

— Әрине, өсімдіктің ондай сорттарын Мичуриннен баска ешкім өсіре алмағаны даусыз, — деп басын шұлғыды Қалдыбай, Таутанның ыңғайына жығылғансып. — Бірақ, ол селекционер ғой. Ал, мен талай геррефордыңды да, симменталінді де қолтумамен будандастырып көрген ағаңмын.

— Сонда шыққан биігіңіздің ең ұшар басын көруге болар ма екен?

— Мәселен: геррефорд пен қолтуманың буданынан жаралған нәсіл, — деп кеңірдегін соза түсті Қалдыбай, — сен көздеп отырған биіктің манына бара алмады. Қолтуманың сүтін де, геррефордтың салмағын да бере алмады.

— Будандастырып қана қоюмен қанағаттанып немесе оның сол бірінші төлі өзінен өзі өсіп жетіледі екен деп қол қусырып қарап отырумен рекорд жасал-

майды ғой. Мұндай еңбек, көктемде егіп, жаздай жаратылысқа жалбарынып, күздің күні құралақан қалатын ескі заман егіншілерінің арам тері сыяқты зая кететіні даусыз.

— Шырағым-ау, сонда сен генетика ғылымын жоққа шығарып әлем алдында маскара болмақпысың?

— Мен генетикаға қарсы емеспін, бірақ...

— Ендеше, нәсілдің аты нәсіл,— деді Қалдыбай Таутанның алдын орай қыза сөйлеп. Генетиканы да жақтайтын жас зоотехникті енді бұлтартпасына сене сөйледі.— Қазақтың байырғы сыйыры қандай болмасын асыл тұқымды өндіргішпен будандастырылса да, оның нәсілі сол баяғы байырғымыз болып шыға береді. Немесе, сүтке сараң герефорд пен салмаққа жеңіл қолтуманың буданынан салмақтан да, сүттен де жұрдай бір ергежейлі пайда болады...

— Осы соңғысын,— деді Таутан Қалдыбайдың сөзін бөле сабырсызданып,— етке де, сүтке де жомарт болып өсу шегіне жеткізу керек. Бірінші нәсілі жете алмаса, соның іріктелген таза қанды төртінші, не бесінші буданынан төлдеген ұрпақ жетеді. Академик Иванов, Лысенко тәжірибелері, Костромадағы тәжірибе осыны көрсетіп отыр.

— Мүмкін емес. Бұл өңірдің жазды күнгі шыжыған ыстығы мен оқтай тиетін оқырасы, қысты күнгі сұрапыл суығы сыйыр малының тұқымын бұлай асылдандыруға ешбір мүмкіндік бермейді.

Таутан аз кідіріп, ойланып алды да:

— Материалистік биология,— деді,— қай өңірде болса да төлдеген түліктің нәсілі сол жердің табиғатына бейімделіп өсетінін ғылыми түрде дәлелдеп отыр.

— Осы айтып отырғаныңды мына мен,— деді жұдырығы түйіле шошайған басбармағымен өз кеудесін нұсқап,— немесе, герефордтың шыққан жеріндегі Уругвай ғалымдары ойламады, іс жүзінде қолданып көрмеді деп отырмысың?

— Сіз өз тәжірибеңіз туралы айтып өттіңіз, нәтиже шықпағаны рас та болар. Бірақ, мұнының өткен өмір тәжірибелері ғой. Соны «Социализм» малшыларымен бірлесе отырып жаңаша бастауға маған рұқсат етіңіз, көмектесіңіз. Ал, Уругвайдан шықты деген материалист биологтың атын естігенім жоқ. Жер шарының сол бөлегін ашқан Христофор Колумб да жазбапты.

— Томас Гент Морган ше? — деді Қалдыбай, орақ мұрнының дөңесіне киіліп тұрған көзілдірігінің үстінен сүзе қарап. Арбау арқылы жас ғалымды алған бағытынан бас тартқыза алмасын сезген оның ажымданған көсе ажарынан ашу нышаны байқалды. Манадан бері аталмай отырған ат, ашу үстінде аузынан шығып қалды да, енді қайта айналып шыға алмайтын тұйыққа тірелгенін өзі де сезбеді.

— Морган да, морганшылдар да биологияны кежегесінен кейін шегіндіру үшін жаралған шыбын-шіркейшілдер. Морган да, морганшылдар да организмдердің нәсіл қууын өзгермейді деп есептейтін керітартпалар. Бұдан жыл жарым бұрын Москвада болған, биологтердің жеті күндік шайқасында¹,— деп қыза сөйлеп кетті, сол дискуссияға қатынасқан Таутан,— материалистік биология, организмдердің дамуының заңдылықтарын ғылыми жолмен дәлелдеп берді емес пе? Америкада да, батыста да Мичуриндік ілім жоқ. Болмайтын себебі, оларда талантты оқымыстылардың жоқтығынан емес, таланттың дамуына жағдайдың жоқтығынан. Сондықтан атақты биолог Бербанктің де ілімі болмай қалды. Я, солай, деді Трофим Денисович өткен жылғы баяндамасында²...

Морганшылдарға материалистік биологияны қарсы қойып қанша айтса да, Қалдыбайдың байыбына бара қоймады. Оның үстіне, колхозға кеше ғана келген жас Таутанның тура айтпаса да «сен шыға алмаған биікке мына мен шығамын» деп отырғаны бұл ауданға «Қалекен» атанған қарт зоотехниктің өзімшілдігіне қатты тиді. Сондықтан ол енді Таутанға коқан-лоқы көрсете, тауын шағып, майырылта жасытып тастағысы келді.

— Отыз жылдық еңбекті он күндік ойыншық жокқа шығара алмас болар, әуреленбе, арамтер боласын, тулама, мекре балықша басыңды тасқа соғасын, — деді ол күре тамыры жуанайған сайын дауысы қырылдай булығып.

— Советтік зоотехника ғылымның өкілі бір сіз ғана емес, және оның даму тарихына сіздің тәжірибеңізден қосылған үлес жоқ,— деп Таутан да тік кетті.

¹ 1939 жылғы Октябрьде Москвада, генетика мен селекция мәселелері жөніндегі ғылыми маслихатта бір жетілік дискуссия болды.

² 1940 жылы ССРО Ғылым Академиясында Т. Д. Лысенко материалистік биологияны дамыту туралы баяндама жасаған.

— Көерермін, сенің қандай үлес қосқаныңды! «Социализм» колхозының сыйыр фермасы асыл тұқымды мал өсіру шаруашылығы емес, товарлы ферма...

— Асыл да, товарлы да бола алады, — деді Таутан Қалдыбайдың алдын орап. Бірақ ол, «екі проблеманы қатар жүргізе алмайсың, біріне бірі ойсырата зиянын тигізеді» деген сөзді айтқызыбай асығыс орады.

— Аудандық жер бөлімінің аға зоотехнигі мен бе, сен бе? — деді Қалдыбай ақырында қара күшке салып.

— Сіз.

— Ендеше мен саған ферма малшыларының еңбегін еш еткізбеймін.

— Осы бастаманы бастап отырған сол малшылардың өздері.

— Оларды бұрмалап отырған сен. Мұндай шалақ белсенділікке президиум жол бере алмайды, — деді ол енді аудандық атқару комитетіне арқа тіреп.

— Маған тапсырма берген аудандық партия комитеті, — деп Таутан орнынан ұшып тұра келді.

Ендігі сөздер едәуір ашумен айтылып, қаттырақ кетіскен олар, жер бөлімінен шықты да, екеуі екі мекемеге қарай адымдады. Қалдыбай, жер бөлімі бастығының кабинетіне кірместен аудандық совет үйіне қарай жөнелді де, Таутан аудандық партия комитетіне келді.

Олардың сол күні, сол мекемелерге барғанда кімдерге жолығып, не айтқандарын баяндауға қайсысының да қасында болғанымыз жоқ. Ал, біздің білетініміз Таутан аудандық партия комитетінің өзінен-ақ қызметін бітіріп шықты ма, әлде облысқа, не одан да жоғары барып келді ме, — әйтеуір ол колхозға қайтып оралғаннан кейін Есеналы, бұрын мал өсіру кәсібінің ілудегі ғалымы деп жүретін Қалдыбайын ұмытып кетті...

3

Қалдыбайдың ойынша: колхоздың мал шаруашылығын басқарушылары Таутанды қолдамай шықса, өзіне едәуір ұтыс болар еді. Сондықтан ол Таутан жоспары қабылданғаннан кейінгі күндердің бір кешінде: колхоз басқармасының беделді мүшелері Есеналы мен Ұлжанды Таутанға қарсы қою қамын ойлады. Олар мен Таутан арасына от салынса, жоспар қабылдана тұрса да, орындалуына қауіп туады. Өйткені, Таутан бір сүрінсе-ақ болғаны, аржағын Қалдыбайдың өзі біледі... Бірақ, бұл

мақсатын жүзеге асыру үшін сол колхоздың ішінен Таутан мен Есеналының арасына от сала білетін біреу табуы керек. Сол кісі Ұлжанды ырқына көндіріп ала алатын айлакер, бойдақ жігіт болуы шарт...

Ондай кісі қайда? Ондай кісі табыла қалған күнде, ол Қалдыбайдың тұзағына түсіп мұндай масқаралыққа батылы барар ма?

Қалдыбай «Социализм» колхозының кәрі-жасын қалдырмай санап отырып, оймен, әрқайсысының ата-тегін тексерді, мінез-құлықтарының артық-кемін өлшеді... Аудандық жер бөліміндегілердің бәрі кешкі қызметті аяқтап кеткеннен кейін, ол жалғыз қалып өз шылымының көк түтініне көмілді. Көсе қара жүзі, бурыл басындай көгеріп, мысық көзі жылтырап отырған оның кескіні де, пиғылы да, тұманды түнде колхоз түліктерін торып тұрған көкшулан бөрі сықылданды. Сандалған сайын көз алдына, аудан көлемінің барлық малшыларын бастаған Таутан келіп: «Босат орынды!» — деп тұрған сыяқтанды. Содан үрейі ұшып отырған оның ту сыртынан кәрі Морған келіп: «Көңбе, дәрменің таусылғанша тартыс, нәсілдің аты нәсіл» — деп құлағына сыбырлап тұрған тәрізденді... «Суға кетіп бара жатқанның тал қармағанындай» тарыққан Қалдыбайдың қолына, кенет бір сырғауыл іліге қалғандай болды. «Табылды!» деп есін қайта жыйнады ол. Сондағы тапқаны «Социализм» колхозындағы Сарқыт Сарманов дейтін, боз бала кезінде — «салкам», кейінірек «сараң» атанған жігіт, Есеналының балдызы. Қалдыбай енді сол Сарқыттың салмағын өлшеп, алды-артын айнала шолый бастады.

Есеналының әйелі Нұрғайшаның туған ағасының баласы еді Сарқыт. Әкесі Сарман қайтыс болғаннан кейін, оның әйелі екінші күйеуге шығарда алты жасар Сарқытты жетелеп алып келіп, Нұрғайшаның қолына тастап кеткен болатын-ды. Сол бетсіз шеше, баласы он төрт жасқа келгенде қайта оралды. Сонда да оның тас жүрегі жібіп келген жоқ. Үшінші күйеуі Қарашоң байддың қолшоқпары кулак Бөрібайдың баласы болмады. Ол ержетіп келе жатқан Сарқытты бала ғып асырап алғысы келді. Сол мақсатпен әйелін әлдепеше рет астыртын Қайнарға жіберіп, оның өз баласын өзіне азғырта бастады. Сарқыттың әкесін, азамат соғысы кезінде партизандар қолында өлген деп баяндатты. Совет мектебін жексұрын көрсете жамандатты. Шешесінің жы-

ландай арбағанына азған Сарқыт, кей күндері болашақ өгей әкесінің үйіне астыртын барып қонып келіп жүрді. Бірақ, сол кезде Бөрібай совет адамдарына қарсы зыянкестік әрекеттері әшкереленіп ұсталып қалды.

Сарқыт бір класта екі жылдан отырғанын, сотқарлықпен мектептен шығып қалып, бос жүрген бір жылын қоса есептегенде он тоғыз жасында алтыншы класқа зорға көшті. Арифметикадан басқа сабақтардың қайсысынан да қанағаттанарлық баға ала алмады. Ал, күні бүгінге дейін, оның бұлайша бұзылу себебін, Қалдыбайдан басқа ешкім білмейді.

Есеналы осындай сотқар Сарқытты, «сенің профессор болар түрің жоқ» деп жылжарымдай жылқы бақтырып көріп еді, бірақ одан озат жылқышы да шығара алмады. Оның үстіне, ескі әдет бойынша балдыздың жездеге басым келетінін біліп алған Сарқыт Есеналының ырқына көнбей қылжақтай беретін болды. Оның орашолақтығын, сотқарлығын, соларының үстіне қаңғыбас, қыдырмалығын ұнатпаған Есеналы малдан да, үйден де бөлектеп шығарды.

Апа-жездесінің үйінен киім-кешегін, көрпе-жастығын алып бөлектеніп шыққаннан кейінгі бес жылда Сарқыт бірнеше мамандықтың құйрығына жармасты. Алғашқы екі жылда қоймашы, үшінші жылы, қысқа мерзімді курсың өтіп есепші, төртінші жылы бригадирдің көмекшісі, быйыл егіс бригадасы екіге бөлінгелі екінші бригаданың бригадирі болып жүр. Кейбір оғаш мінездері бола тұрса да, онысын өзінің қулық-сұмдығы, жағымпаздығымен жуып жүр ме, әлде «Есекеңнің балдызы» деген бір ауыз сөз қорған болып келе ме, әйтеуір ешкім оның алдына шыға қоймады. Есеналы алғашында «осы қылжақбастан оңған колхозшы шықпайды» деп жүрүші еді. Соңғы жылдары, әсіресе ол бригадир болғалы «түзеліп кетті» деп түсінді.

Сарқыттың жасы быйыл жыйырма алтыдан асып барады. Сонда да ол әлі үйленген жоқ. Нұрғайша талай қыздың ата-анасымен сөйлесіп өзінше «күда болысқанмен» Сарқыт қызды ұнатпай шығады, немесе қызбен өзі танысып бірнеше күн қыдырады да «алатын болды, бірер күнде ЗАГС-ке барады» деген лақап дүнк ете түскенде айнып кетеді. Сондықтан Нұрғайша інісін үйлендіру дегенді мүлде ауызға алмайтын болып кетті...

Сарқыттың іші-сыртын тінткілей отырып, осындай

өзіне керектерін қайта бір шолып шыққан Қалдыбай, өткен жылы колхоздың есеп беру-сайлау жыйылысы кезіндегі оның сөз саптауынан мансапқорлықты байқағанын да есіне түсірді. «Сарқыт, қалай сілтесем де дөп тиетін, ыңғайлы қолшоқпар» — деп қорытты ол.

Қалдыбай қолшоқпарлыққа Сарқытты қалап қателескен жоқ, дәл басты. Өйткені, сол Сарқыттың өзі іштей Таутанға тісін қайрап жүр. Оның Таутанға деген өшпендігі Ұлжанды қызғануынан басталды.

«Социализм» колхозының ұстасы Әділ Қайсаровтың бала дегенде жалғыз қызы Ұлжан быйыл апрель айында, бір жұмыспен қырдан Қайнарға келген еді. Үйіне түсісімен, жуынып, таза киініп колхоз кеңсесіне қарай бара жатқан оған Сарқыт көшеде қарсы ұшырасты. Ұлжанның нықты, сұңғақ сұлу денесі, ашандау келген белі, коверкот жұқа пальтоның өңірін едеуір көтеріңкі көрсетіп тұрған қазбөтеге кеудесі, екі беті қызарыңқы келген аққұба, дөңгелек жүзі, қою кірпік астынан төңкеріле қарағанда баданадай көрінген кара көзі, езу тарта сәл жымыйып «сәлематсыз ба!» деп өте шыққанда байқалған, мәржандай тізілген кіршіксіз ақ тістері — Сарқытты тоқтатып тастап еді. Бірақ, кідірмей өте шыққан қыздың, енді артынан қарағанда, жаурынынан төмен төгілген құндыздай кара қос бұрымы, пальтоны белбеусіз жабыстырған мықыны, биік өкшелі хром етігінің қонышына сыйыңқырамаған балтырлы тік аяғы, салмақты басқан әдемі түзу жүрісі, — Сарқытты сол жерде аңыртып едеуір тұрғызып қойды. «Япырау, бұл да осындай ма еді! — деп ойлады ол. — Мен мұны қалайша елемей жүр екенмін?»...

Сарқыт сол күні Әділдікіне барып отырып, кештіғұрым қырға жүріп кеткен Ұлжанды аттандырып салған. Бір жетіден кейін жоқты сылтауратып, сыйыр фермасына барып та қайтқан. Мінезге ауыр, сөзге сараң Ұлжан, шүү дегеннен шешіліп сырласа қоймаса да, сырттай жылы жүзді көрінген сыяқты еді. Сондықтан, Сарқыт өзінің Ұлжан туралы қортындысын асығыстау шығарып: «кет әрі емес, әлі де сынанқырап алғысы келетін шығар, бірақ, түбінде өз қолыма қонатын құс» деп ойлаған. Кейінірек, керісінше болып шықты. Ұлжан Сарқытқа сырттай да салқып көрінді. Сонда да Ұлжаннан күдерін үзбеген ол, жүзкөріскен сәттерінде оның жүрегіне дақ салғысы да келмеді, басын иіп баурай да қоймады.

Өйткені «Ұлжанның беті бері қарамауына себеп: сыйыр фермасына Таутанның келуінен» деп қорытты. Оған енді Таутанды сүріндіріп, колхозшылар алдында оның беделін жою, немесе Есеналы мен Таутан арасына от салу керек болды. Оның ойынша: колхоз председателінің орынбасары мен зоотехникті араздастыра алса, ол екеуі бірін-бірі жеңіп тынады. Қайсысы жеңілсе де бұның пайдасы. Таутан жеңілсе колхоздан тайып тұрады да, «Ұлжанды өз қолына қондырады». Есеналы жеңілсе, көптеп бері аңсап жүрген арманы орындалып, оның орнына өзі қона қалады. Қолхоздың негізгі байлығы мал. Мал тағдырын өз қолына алатын болса «екі қоянды бір окпен атып алады...»

Сарқыттың Ұлжан туралы топшылауы дұрыс. Москваның Тимирязев атындағы ауылшаруашылық академиясын бітіріп келген жас Таутан, бір айдан кейін-ақ Ұлжан жүрегінен бір сезім оятқанын өзі де байқамай жүрді. Өйткені, ұяң Ұлжан өз жүрегінен жанған бұл шам-шырақты Таутанның көзіне көрсете алмады. Көрсетпейін десе өз сезімі өзін билеп жетелей берді. Таутанмен жүз көрісе қалса-ақ болғаны аққұба ажары нұрлана құлпырып, күреңіте түседі. Әзілдесіп көрейін десе келістіре алмай қалам ба деп жасқапты. Екіншіден, қыздың жігітке өздігінен сыр сездіруі масқаралық, деп есептейді. Ал, Таутанның әзірше шамалауынша: «сырты сұлу болғанмен, іші сезімсіз, оның үстіне ұялшақ, ыңжық қыз»...

4

Ертеңмен жайылымға өргізілген сыйыр, Сүттігенді жайлауының отыз түрлі өсімдігіне оты қана, түскі не кешкі сауынына келген сайын ферма басы бір үлкен думанға айналатын. Сауын мезгілі жетіп, алшандай басқан сыйырлар ферма басына жақындағанда аспан астын азан-қазан ғып аңырай-мөңірейтін. Көк майсаға тігілген аппақ үйлерден ақкиімді адамдар шыға-шыға келіп шу ете қалысатын. Әрбір сауыншылар өздері сауатын сыйырларының аттарын атап «қау-қаулай» қарсы алатын. Ферманың бастығы, зоотехник, есепші, сауыншылар, сепораторшылар, сүт және қаймақ қабылдаушылар,— бәрі өз істеріне жұмылатын. Күрт-күрт күйсеп тұрған сыйырлар күр-күр сауылып, толы шелектердегі

сүт сүзіліп бактарына құйылған сепораторлар іңгендей боздайтын.

Пішеншілер бригадасынан шыға бере көк жорға атты ағыза теңселткен Ұлжан, фермаға түскі сауынның осындай думаны қызған кезде келді. Келісімен-ақ жуынып, халат киіп, іс үстіндегі сауыншыларға араласты.

Есеналының осы фермадағы бақташы баласы Ержанның әйелі Зылиқа «аға сауыншы» аталушы еді. Ұлжан жоқта сауынды сол басқаратын. Сондықтан Ұлжан оған: «желіндері жуылды ма? Мастит байқалған жоқ па? Ыдыстар дезинфекцияланды ма? Сынақтағы сыйырлар кірге түсірілді ме? Бұл тәулікте қанша салмақ қосыпты?» — деген сыяқты сұрақтарды қоя жүріп, сыйырларды аралады. Оған ере жүріп, жауап беріп келе жатқан Зылиқа:

— Бұл тәулік сүттің молая бастағанын байкатып тұр,— деді.— Зоотехниктің бақташыға қойған шарттары орындалып келе жатса керек.

— Ержанның қаблетін арттыра берсейші,— деп әзілдеді Ұлжан.

— Нанбасаң мына Балқыядан, ана Шарипадан сұра,— деп қызарақтай қалды ол.— Немесе, бұрын бес литрден артық сүт бермейтін мына қоңыр сыйыр...

Сол сыйырдың шелекті толтыра бастағанын байқаған Ұлжан:

— Дұрыс, Ержаның зоотехниканы меңгеріп қалған екен,— деп тағы қалжыңдады,— бұл айдың сүт жоспары екі есе орындалатын болды.

Ферма малшылары, осы айдың басында жасаған социалистік жарыс шартында сүт өндіру жоспарын екі есе орындамақ болып міндеттеме қабылдаған. Өйткені өткен айдың жоспары орындалмай қалды. Оның себебі: Таутан товарлы ферманың мемлекет алдындағы міндетіне мән бермей, бір жақты асыл тұқымдық мал өсіру шаруашылығына тән жұмыстарды қолға алды да, малшылардың бәрін осы мақсатқа бағындырды. Ғылыми жұмыс жүргізу үшін, оған қатынасатын адамдардың бәрі сол ғылымнан хабарлы болуы шарт деп есептеген ол, — бақташы, сауыншы, төл күтушілердің бәрін жаппай зоотехникалық оқуға жұмылдырды, соның бәріне өзі сабақ берді. Олар күні-түні теориямен бас қатырды да, тәжірибені қоя тұрды. Қыстан арыңқырап шыққан сауын сыйырларды көктемнен бастап-ақ семірту мақсатымен

күніне үш рет сауынды екі ретке түсірді. Ферманың келешегіне көбірек назар аударған жас зоотехник, төл күтушілерге деген талапты қаттырақ қойып еді, олар бұзауға берілетін сүтті нормадан асырынқырап жіберді. Әдепкі кезендегі осы сыяқты қателіктер мен асыра сілтеулер ферма өндірісіне олқылық туғызды. Бұл жағдай колхоз басқармасын, әсіресе Есеналыны едәуір қобалжытты да, Қалдыбайды қуантты...

Ал, қазіргі сүт өнімінің арта түсуіне аса қуанып, жоспардың екі есе орындалатынына сеніп тұрған Ұлжан:

— Зоотехник көрінбейді ғой, бір жаққа кетіп қалған ба? — деп сұрады Зыликадан.

— Қызыл отауда отыр білем...

Қызыл отау, сауын басынан едәуір окшау тігілген алты канат ақбоз үй еді. Бұл үй, кейде «зоотехникалық лаборатория» деп те аталатын. Өйткені, оның ішінде кітаптар, түліктер нәсілінің түрлі фотографиялары, мал өсіру істеріне тән плакаттар, әралуан өсімдіктер, азыншоғын аспаптар,— бәрін жыйғанда бір үлкен чемодандық материалдар болатын. Бірақ, Ұлжан үшін бұл, Ғылым Академиясының көрнекті құралдарға бай малшаруашылық институты сыяқты болып көрінетін. Қазір Ұлжан сол қызыл отауға қарай келе жатыр.

Бұл кезде Таутан ой еңбегі үстінде еді. Жас зоотехниктің ауыр ойға нома беруі табиғи әдеті болып көрінетін-ді. Солай болуының өзі табиғи нәрсе. Батыл басталған істің дамып кемеліне келуі еналдымен оның ой еңбегіне тіреліп тұрғаны айқын. Оның үстіне аудан көлемінің барлық малшылары осы фермаға көз тігіп отыр. Өзі өткен жылы қатарына енген ұлы партия, сол бастаманың ғылыми басшылығын тапсырды. «Қай жеріңнен мін табам» дегендей-ақ күн сайын қадағалап Қалдыбай жүр. Адамгершілік қасиетін қаблеті арқылы сынаған сыяқтанып, ойда жоқ түйінді сұрақтардың зоотехникалық шешіміне келгіштеп Ұлжан жүр.

Қазір ол, академик Ивановтың бір кітабын қарап шығып, өзінің сақсиян тысты, қалың қойын дәптерін қолға алды. Бұл дәптерді Академия табалдырығын алғаш аттаған күні бастаған. Содан бергі беттерін аударып қарай отырып, быйылғы жылдың басында жазғанына үнілді. Онда: «Бірінші кезең бес жыл,— деп жазылған.— Бұл кезеңде бірнеше будандастыру, әрбір будан нәсілін іріктеу, таңдау, шынықтыру, салмақ үшін күрес...

Екінші кезеңде бес жыл. Бұл кезең, әсіресе, сүт рекорды үшін күрес жылдары... Он жыл ұдайы күрес»...

Ол өзінің бұл жазғандарын қайталай оқып шығып, соның соңына «он жылдық күрестің алғашқы жылғы әдістері» деп қос нүкте қойды да, біраз кідіріп қалды. Бұл кідірісте оның ойы өзінің жоспарында жазылған: зоотехникалық оқу, ветеринариялық шарттар, құнарлы азық, қолайлы қора, машина,— дегендерді шолып өтіп келіп, алғашқы жаңа төлді қабылдау ісіне тірелді...

Дәл осы мезетте қызыл отауға келген Ұлжан оған кіре қоймай, есік алдында едәуір кідіріп қалды. Ауыр ой үстінде алдындағы кітаптары мен дәптеріне кезек үңіліп отырған Таутанды ашық есіктен көріп, оның ойын бөлуге жасқана кідірген еді ол. Бірақ, келіп қалғансоң кірмей кетуі де қолайсыз, оның үстіне өзіне тартып тұрған Таутан дидары мұны бір адым кері шегіндірер емес. Оның ақсұр ажары, қағазға қыйықтана қарап отырған кішірек қойкөзі, толқындана құлпырған қою қара шашы, орта бойлы қағылез тұлғасы, сол тұлғасына біткен қадірлі қасиеттері,— бәрі Ұлжанды жіпсіз байлап жібермей қойды. Таутанның Москвадан киіп келіп, әлі үстінен тастамай жүрген бастон костюмын, түйінін жұдырықтай ғып байлаған әдемі галстугің, қолына таққан кішкене кірпіш сағатын, жазып отырған автомат қаламын, тіпті түймелеріне шейін түгендей телміре қарап тұр. Қазір онымен тілдесе бастағанда өзінің не айтары туралы Ұлжанның ойы аяқталғанша Таутан басын көтеріп алды.

— Кіріңіз, кімнен қымсынып тұрсыз? — деді, зоотехник орнынан түрегеліп.

— Кімнен қымсынайын, кіріп келе жатыр емеспін бе,— деді ферма бастығы өзінің жасқанғанын жасырып.

— Менің көзіме, сіз ішке енбей, едәуір сыртта тұрып қалғанға ұқсадыңыз.

— Мына балансыңыздың шығуын күтіп сәл кідірген едім,— деп мойындады Ұлжан Таутанның дәптеріндегі цифрларды көзі шала қойып.

— Біздің баланс әрқашан да шықпай қалмайды, ал, сіздің баланс ше? — деп сұрады Таутан қойкөзін күлімсірете жымыйып.

Оның осылай дегендегі әзілді әуені әсем естілді. Ұлжан аз іркіліп, Таутан дәптеріне қою кірпігін қаға қарап тұрды да:

— Әр істің тағдыры математикаға ғана тірелетін болса оңай-ақ шешілер еді...— деп нәзіктеу үнмен сөзінің аяғын жұмбақтай жауап берді Ұлжан. Оның осы айтқанының өзі сезіміне тие қалған Таутан жадырап:

— Зоотехникаға тірелетіндеріне көмектесіп көрейік,— деді.

Олардың осылай басталған әңгімесін сұраусыз кіріп келген почташы бала бөліп жіберді. Ол кеше кеште жылқы өрісіне келіп кеткеннен кейін қой фермасына жетіп қонған. Бүгін мұнда пішеншілерді, құрылысшыларды аралап шыққаннан кейін келуі — Таутан адресіне жазылған хаттың заказной еместігінен еді. Почташы шығып кеткеннен кейін Ұлжап жаңа газет-журналдарды ақтара бастады да, Таутан өзіне келген пакетті ашты. Хат партия ұйымының секретары Ербөлектен екен, былай жазылыпты:

«Зоотехник Т. Тайбағаров жолдасқа:

Ауданнан алынған нұсқау бойынша, сыйыр фермасының жұмысы жайлы еңалдымен бастауыш партия ұйымының бюро мәжілісінде мәселе талқылану қажет болып қалды. Мал тұқымын асылдандыру ісіне байланысты кейбір қателер жіберіп алған сыяқтымыз. Егер шын мәнісінде қателескен болсақ, оны бұдан былай қайталамаудың қамын ойластыра дайындалып келіңіз. Жоламанов жолдаспен де ақылдасып алуды мақұл көріп, оны да шақырттық, озат тәжірибеге де орын ұсыну қажет болатын шығар. Мұны да ойланыңыз. Бюро мәжілісі шонның 23 күні кешкі сағат 9 да басталады.

Е. Есенов».

Осындай қысқаша жазылған хат әп-сәтте оқылып шыққанмен оның әрбір сөзі әртүрлі ой салып, Таутанды өзіне қарата едәуір кідіртіп қойды. Көзі хатқа қадалған сайын көңілі әртүрлі қайшылықтармен арпалыса отырып: «Құлмұқановтың әрекеті басталды,— деп ойлады ол.— Демек, ол әлі талай рет ашық та, астыртын да әрекеттеніп бағады...»

Таутанның іштей оқып отырған хатының мазмұнын білуге іңкәрлі Ұлжан, оның не қуаныштан, не ызадан екенін біле алмаса да ажарының қызара бастағанын байқады. Бірақ, тіл қатпастан ешнәрсе сезбегендей, газетін оқып отыра берді.

Партия ұйымының секретары өзіне ғана арнап жазған бұл хаттың мазмұнын Таутан Ұлжанға жариялағысы келмеді. Бірақ, осы хаттың қайдан, кімнен келгенін білуге ынтық болып отырған Ұлжан үшін оның құпиялануы жұмбақ болып қалды.

Таутан партия ұйымы секретарының тапсырмасын қазірден бастап орындауға кірісті. Жаңағы бастала түскен әңгіме бағытын енді қызмет бабына қарай бұрып алды да:

— Математикаға тірелетін істің тағдыры оңай шешілетін болса,— деді ол едәуір салқын раймен,— ферманың осы айдағы өнім жоспары қанша процент орындалғанын айта қойыңызшы.

Ұлжан оның бұл сұрағына іштей таңдана отырып іркілмей жауап берді.

— Бүгін таңертеңгі сауын өнімін қоса есептегенде бір жүз қырық жеті де оннан тоғыз...

5

Күн кешке айналғанда Қайнарға таянып қалған Есеналы Еспе каналы құрылысына соқты. Өйткені, өзін қырдан шақыртқан, әрі партия ұйымының секретары, әрі агроном Ербөлек сонда шығар деп шамалады. Екіншіден сол құрылысты көріп, ондағы, өзінің ежелден ізгі досы Қолосовпен сәлемдесіп өткісі келді.

Қайнар көлінің қысы-жазы сарқылмайтын мол суы Еспе, Еділше өзендері арқылы тегін ағып жататын. Егер осы екі өзен бірдей сағадан бөгеліп қалса, асты қайнар бұлақты, сондықтан «Қайнар» атанған көл өзінен-өзі тасып, далаға сел болып жайылып кетер еді. Канал Еспе өзенінен сегіз километр жердегі Қаймақты алабының аралығынан қазылып жатқан болатын.

Көктем егісінен кейін, Еспе өзенін егіс даласына ағызу үшін аудан көлеміндегі колхоздарды көмекке шақырып жазған «Социализм» колхозшыларының хаты аудандық газетке жарияланған. Бұл шақыруды қабыл алып, колхоздардан көлік, құрал-саймандарымен жүзден астам адам келген. Канал құрылысы май айының басында басталған. Көлемі шағын бола тұрса да қазіргі екі жүз адамға жарты жылға жуық жұмыс болып есептелген бұл құрылысты басқарушы, «Социализм» колхозының бригадирі Дмитрий Андреевич Колосов болатын.

Есеналы бұл құрылыстың қарқынын, өзі басқарып

салдырып жатқан мал қорасы құрылысынан гөрі күштірек көрді. Мұндағы екі жүз колхозшының еңбегі, бытыр «Шығыс жолын» салған қырық мыңның қыймылына ұқсас. Әзірге ұзындығы километрдей, тереңдігі кісі бойындай қазылып келе жатқан каналдың екі жағына үйілген топырақ қаз-қатар қара буралар шөгіп қалған сыяқты. Канал ішінен жүздеген күрек қатар лақтырған қара топырақ, сол буралардың желгендегі шудасындай желпілдейді.

— Кәне, сенің текшеметрiң қанша, өлшеймін.

— Өлшесең өлшеп көр, жарыс шартында айтқаным айтқан.

— Уау, күректің ұңғысын үзіп алма.

— Сүйменді бер деймін, сүйменді.

— Ал кәне, көтерiндер мына тасты.

— һау-у-у-ф,— десе жамырасқан жер қазушылар сөзiн, ерсiлi-қарсылы көлiк айдаушылардың «айт-шүү» «соп-соп» деген дауыстарын алысқа жiбермей, трактор мен жүк машиналар моторы жұтып қойып тұрғандай шала естiледi.

Есеналыға сырт сыйпатын осылай көрсеткен құрылыс, одан өзiнiң iшкi сырын да жасырмады. Қазылып жатқан каналдың Қаймақты жағынан бастап бiр жақ бойын қуалай үйiлген топырақ сыртымен аяңдап келе жатқан Есеналының көзiне оның тереңiндегi бiр топ адам көрiнбегенмен, құлағына олардың сөздерi шалынды. Шөптiң басы сыбдыр еткенiн сезетiн ол атын шау-жайлап тосыла қалды.

— Осы колхоздың каналын қазып табар пайдамыз қанша? — дедi бiреу.— Онан да егiнiмiздiң арам шөбiн отап, өз бақшамызды суарсақшы.

— Қаза бер, сол өзiңнiң егiнiң мен бақшанды осының суы суарады.

— Осы бiр Еспенiң суы Колосовтың Қаймақтысынан ауысады деп тұрмысың?

— Ауысар едi-ау, әлi көмбесiн көре алмай тұрғаның болмаса... Ай жарым қазғаның мынау, ал, ана алдыңдағы жолбарыстай жымыйып жатқан жота жылжарымсыз көнер ме?..

— «Ұпырау, мыналардың бұл не дегенi?» — деп тандапа қалған Есеналының өз көзi де сол жотаға тесiле қарады.

— Қаза берiндер деймін,— дедi үшіншi бiреуi,—

Еспе суы Қаймақтыны қандырса да игілік. Бүкіл аудан егісінің сортты тұқымы Гордейформені өсіріп беріп отырған осы колхоз емес пе!

— «Е, бәсе, соны айтшы ана ақылсызыңа» — деп іштей қуаттады Есеналы соңғысының сөзін.

— Тілмен тілгілемей, жүрекпен өлшеп, білекпен кесу керек, әйтпесе, звеноның артта қалуы ғажап емес, — деді тағы біреуі. Бұл осы звеноның бастығы сыяқты. — Жолбарыстай жотаның қабырғасы динамитпен қақырайды. Егін орағынан кейін Еспе каналы бітеді де, Еділше бөгеледі. Қайнар суы Қара теңіздей көтеріледі. Аудан көлемінің жері Қайнар мөлшерінен отыз метр төмен. Сондықтан, оның суы осы канал арқылы, сенің бақшаң тұрғай, отыз колхоз егісіне жетеді. Осы мақсаттың маңызын құрлыс басталар алдында-ақ айтқан емес пе еді Есенов. Қашаңғы қайталаймыз...

«Бәрекелде, сөз тапқанға қолқа жоқ» — деп қостыды Есеналы.

Енді, каналдың осы жерінен тасталған топырақ бұрынғысынан қойыла, жанағылардың сөздерін астына ала гүрс-гүрс шөге бастады.

«Социализм» колхозының егіс бригадирі Дмитрий Андреевич Колосов қапсағай денелі, тұлғаға зор кісі еді. Бір топ құрылысшылар арасында жүрген оны Есеналы едәуір жерден таныды. Оның төрт жас үлкендігін сыйлайтын және ежелгі достығын жоғары бағалайтын Есеналы, қазір де сол аға досына жақындай бере атынан түсіп, көрісіп жатып:

— Іске сәт Метрей! — деді.

— Сәті бірге болсын Есеналы Жоламаныч, — деп шүңірек көкшіл көзі күлімдей көрісті Колосов. Оның өз ажары түстес жирен қаба сақалы мен кою мұртын кара топырақ тозаңы әдеуір қарайта көрсетіп тұр еді. Сонысын әзілдеп:

— Өзіңді канал қайта жасартыпты-ау, — деді Есеналы мұртынан күле.

— Сондықтан қайрат та шыныға түсіп, кара жерге шабуыл жасап жатыр, — деп мақтаныш етті.

— Қазіргі қыймылың қарқынды-ақ, бірақ, ана алдындағы күдіре жалды «жолбарыс» жымыйып жатыр екен...

— Ол күрекке көнбес болған соң, бомбамен бұзғалы тұрмыз.

— Ойнасаң да, сол бір кісі өлтіретін пәленің атын атай көрмеші, Метрей, бомбасы құрысын...

Дәл осы мезетте сол жотаны пәрменімен қопара динамит жарылды. Бір емес, бірнеше рет аспан астын жаңғырта жарылды. Төңіректегі жан-жануарлардың бәрі астындағы жермен бірге селкілдеді. Шошынған көліктердің кейбірі арбаның дертесін сындырды. Динамит жарылған жердің төңірегі аспаннан кесек жауғандай болып кетті. Есеналының жаңағы айтып тұрған «күдіре жалы» жұлынып, «жымыйған жолбарыс» мертiге қалған сыяқтанды.

— Метрей-ау, мына инженерлерді тағы қайдан тауып алдың? — деп сұрады Есеналы, динамит жарылған жерді нұсқап.

— Олар өзіміздің инженерлер, — деді ол мұртын шыйырып қойып. — Агрономия мен гидро-мелиорация ғылымдары қосылып бір жотаны бұза алмаса не болғаны.

Дмитрий Андреевичтің қаладағы гидро-мелиорация техникумын быйыл бітірген кіші баласы Павел Қолосов колхозға осы құрылыс басталар алдында ғана келген еді. Канал қазу ісіне Ербөлек Есенов те инженерлерше қатынасып жүр. Дмитрий Андреевичтің «өзіміздің инженерлер» деп мақтаныш етіп тұрғаны осы екеуі.

— Жезде, каналға түсіңіз, — деп араласты әңгімеге Сарқыт. — Құрылысымызға қол жалғаңыз, қартайғанда халық салтын бұзып қолұшын тигізбей кеткіңіз келіп тұрмаса.

Сарқыттың бұл айтқаны жездесіне балдыз әзілі сыяқтанса да, Есеналы оның сөзін тура мағанасында қабылдады. Ескі ырым бойынша: қызу іс үстіне келген адам оған қол ұшын тигізбей кетсе, оның да үлесі қалып, іс ұзаққа созылады-мыс. Оның үстіне «қартайғанда» деген сөз намысына тиген Есеналы, бешпетінің екі етегін белбеуіне қыстыра, білегін сыбана қолына күрек алып, каналға түсті. Кісі бойына таяу терең каналдан топырақты алысыраққа, бұрыңғы үйіліп жатқаннан әдеуір асыра тастап-тастап жіберді. Мұны көріп, Сарқыттың аузы тағы қарап тұрмады.

— Тастаныз жезде, топырақты тастаңқыраңыз, ертең орныңызды Таутан тартып алса, осы құрылысқа келмей қайда барармын дейсіз.

Оның бұл сөзі, секемшіл Есеналының шекесіне бал-гамен ұрғандай тық ете түсті. Қолындағы күректі тастай беріп, каналдан шыға келді.

— Осы сен бейпілауыз не оттап тұрсың? — деді ол.

— Е, «Алты жасар бала алыстан келсе, алпыс жасар кәрі алдынан шығар» деуші емес пе едіңіз. Алпысқа келмегенмен, елуді еңсеріп тастадыңыз, Таутан жас, алыстан келді, алдынан шықтыңыз, атыңыздан түспей қайтермін дейсіз, ха-ха-ха...

Есеналы капелімде Сарқыттың бұл сөзіне жауап боларлық ешнәрсе айта алмай қалды. Өйткені партия ұйымы секретарының өзін қырдан шақыртуы, Сарқыттың осы айтып тұрғанына байланысты ма деп ойлады.

Ал, мұны естіп тұрған әзілқой досы Дмитрий Андреевич те осы мезетте Есеналыға бірдеңе деп қалуы тиіс еді. Ол үндемеді. Соған қарағанда, ол да бірдеңені білетін болып, көңілге қарап ешнәрсе айта алмай тұрма деп күдіктенді. Сондықтан Сарқыттың сандырағына мән бермеген кісідей-ақ, енді бұл жерде көп аялдағысы келмеген ол, Дмитрий Андреевичпен бірге Ербөлектерге қарай жүрді...

Сарқыт әлгі сөзді текке айтып тұрған жоқ. Бұдан бірнеше күн бұрын ол Қалдыбаймен кездескен болатынды. Сол кездесуден кейін-ақ өзінің бұрынғы қара дүрсіндеу салқам-салдығын ішкі мақсатына бағындыра бастады. Сондықтан ол әзілқойлығын да керек жерде пайдаланып қалуы тиіс. Табан тірер тыянағы табылса, өсекті де өзінше сахнаға шығарып роль ойнатуы керек. Бір ғана Ұлжан емес, колхоздың барлық қыздарына ілудегі бір тамаша жігіт болып көрінеді. Ербөлек Есеновтың алдында екі айтпайды. Дмитрий Андреевичтің ішіне кіріп алады. Есеналының әзілқой балдызы, керек жерінде жанашыры болып шыға келеді. Таутанға деген қарым-қатынасы да бұрынғыдан өзгеріп, көзінше досы, көзі жоқ жерде не істейтінін өзі біледі... Ақыр аяғында Сарқыттың Қалдыбайдан басқа ешкім білмейтін іштей жоспары бойынша: колхоздың кезектегі есеп беру-сайлау жыйылысына дейін жұмысқа өзгелерден озат, ақыл-ойға терең, өнерге «сегіз қырлы» болуы шарт еді.

Ал, оның жаңа Есеналының орнын Таутанға «тартып алып» беріп тұрғандағы мақсатының не екенін енді айтпасақ та түсінікті.

Ербөлек жаңағы динамит жарылған жердегі апандардың көлемін өлшеп жүр еді. «Жемшөп сүрлейтін апандарды да осы әдіспен қаздырар ма еді» деп ойлаған Есеналы онымен амандасқаннан кейін:

— Жер қазу істерінің бәріне мұндай дәріні қолдану мал мамандарының да қолынан келе бере ме екен?— деп сұрады.

— Ол саған не үшін қажет болып сұрап тұрсын, Есеналы Жоламаныч? — деді Колосов Ербөлектің жауабынан бұрын. Оның ойынша сырмінез досы: «мен де қырдан канал қаздырар едім» десе, «өзен тұрғанда малыңды канал суымен суармақпысын» — деп қағыта карқылдай күлгісі келіп еді. Бірақ, Ербөлек:

— Есекеңнің сұрағы дұрыс, — деді ол да бұл сұрақтың астарына Колосовша түсініп. — Егінге керек су пішенге де керек. Құнарлы жемшөптің өзі егіп өсірілуі тиіс. Ал, материалы болса таулы, тасты жерлерде, бұл әдісті қолдану қай маманың да қолынан келеді.

Бұл кезде күн батуға таянған еді. Құрылыс басына конған қостар, шатырлар алдына самауырындар қойылып, жерошақтағы қазандар астынан жалын жарқылдай бастады. Оның төңірегінде алжапқыш байлаған әйелдер де жаң-жұң жамырасып жүр. Бір үлкен шатыр төбесінен ту желбіреп тұр. Дмитрий Андреевич пен Ербөлек Есеналыны сол шатырға қарай бастап келді. Оның маңдайшасында қызыл матаға «Еспе каналы құрылысының басқармасы» деп жазылған. Ербөлек сыртта киномеханигімен кідіріп қалды да, Есеналы мен Дмитрий Андреевич шатырға енді. Екі дос «Социализм» колхозының болашағы туралы өзара кеңесетін әдеттегі ұзақ әңгімесіне кірісті. Олар әдетте осындай бастары қосыла қалған бос уақыттарында өткенді бір шолысып алып сонымен бүгінгілерін салыстырып, содан кейін бүгінгіні өздерінше келешекпен салыстыра самғайтын-ды.

Колхоз қарттарының мұндай өзара әңгімесіне де араласқысы келіп асығып тұрған Ербөлек Есенов, кино механигімен қысқа ғана тілдесті:

— Сталин атындағы Ферғана каналының картинасын әкелдіңіз бе?

— Әкелдім.

— Рақмет! Мен кино басталар алдында қысқаша лекция оқыймын, қатеріңізде болсын...

— Мақұл.

Біз жоғарыда Дмитрий Андреевич Колосов пен Есеналы Жоламановты достар дедік. Достастырып отырған автор емес. Бұл өңірдің кәрі-жасы, ер-әйелі, ол екеуінің ежелден келе жатқан, ортақ тілектерінен туған терең тамырлы тарихи достығының мынадай жайларын жақсы біледі:

...Қалба тауын айнала үдере көше жайлаған қазақ байы Қарашоң, 1916 жылғы патша жарлығына бас иді де, өзінің төрт баласының орнына төрт жалшысын тізімге тіркетті. Соның бірі Қарашоңның малшылығында он бір жыл өмірін өткізген жыйырма алты жастағы Есеналы еді. Есеналы бай баласының орнына барып империалистік соғыстың құрбандығы болғысы келмей, көтерілісшілер тобына қосылды. Ол өзінің қатын-баласын да Қарашоң есігіндегі азаптан азат етті. Азат еткенмен анарар жер таппай тарыққан ол, семьясын орыс селосына әкеліп паналатты. Сонда оған екі бөлмесінің бірін босатып берген Колосов еді.

Азамат соғысы жылдарында Қызыл Армиядан соққы жеп қашқан акттарды Қалба тауынан қарсы соққы берген партизан отрядында Колосов пен Жоламанов та болатын. Бір түнгі шайқаста жау оғынан жараланған Колосовты жаяу арқалап, ажал аранынан алып шыққан Жоламанов еді.

Жыйымасыншы жылы, Жоламанов өзінің туған жері Қайнар көліне көшкенде оны көшіріп әкеліп, осы күнгі үйін салысқан Колосов болатын-ды.

Жыйырма екінші жылы, Қайнар қонысын ұнатып, Колосовтың өзі көшіп келді. Оны өзінің Романовка селосынан мұнда тартқан Қайнар қонысының әсіресе «Қаймақты» деген жері еді. Алдағыны алыстан ойлайтын ол, Есеналыны көшіріп әкеліп, оның үйін салысып жатқан кезінде әдейілеп барып сол Қаймақтыны көрген. Қаймақты Қайнардан Ертіске қарай ағатын Еспе өзенінен тоғыз шақырымдай жердегі, мақпалдай майда кара топырақты, бүлістей құбылған көк орайлы, айнала алқақотан бұйраттар, шоқылар шеккен аймағы кең алап екен. Бұрын-соңды Колосов көрмеген алуан түрлі өсімдіктердің де мейрімді апай төс анасы осы алап сыяқты. Бұл жерді «Қаймақты» деп халық бекерге айтпаған екен деп еді сонда Колосов.

Оның көшіп келіп, Қайнар ауылдық советі тізіміне тіркелудегі мақсаты: быйыл күзге дейін үй салып орналасып, қыстай әзірленіп, көктемде Қаймақтыға соқа салу еді. Ол осы мұрадына жету үшін өз қаблетіне және Есеналы көмегіне сенген. Көшіп келген досының сенімін Есеналы да ақтады. Колосовтың қазіргі үш бөлмелі ағаш үйі салынғанда ол қолдан келген күш-көмегін аяған жоқ.

Сол жылы Жоламановтың әйелі Нұрғайша да, Колосовтың әйелі Антопина Федоровна да жүкті болатын-ды. Колосов өзінің жаңа үйі салынып біткен күзде жаңа дүниеге келген жас нәрестенің крестинасына Есеналы досын да шақырды. Бірақ, осы тойда жас нәрестеге Есеналы есім ұсынады екен деп ойлаған жоқ еді. Есеналы өзінше мұны да «достық белгісі» деп есептеп, орыс, қазақ халықтарына ортақ есім «Мария» ні ұсынды. Дмитрий Андреевич досының бұл әдетін ұнатпаса да ұсынған есімін ұнатты. Сол айдың аяқ шенінде Нұрғайша босанып, шылдақанаға шақырылған Колосов Есеналының ұлына есім әзірлеп барған жоқ еді. Досы тағы да оның ойламаған жерінен шықты:

— Ұрпағың өрбіген аға халықтың ұлы едің Метрей, жеріміздің ырысы, еліміздің тынысындай болып отырсын, мына жас нәрестенің есімін жаңаша ата,— деді. Сол жаңаша аталған есім Есеналының үрім-бұтағын жаңа қасиеттің адамдарына айналдырып жіберетіндей көріп үлкен сеніммен айтты.

Дмитрий Андреевич едәуір іркіліп қалды. «Мұндайыңа қыйнамай-ақ қойсаңшы мені» дейін десе, досының болмашы нәрсеге өкпелей қалатыны мәлім...

— Мүдірме, Метрей, ойың бай, өрісің кең емес пе еді? — деп өзеурей түсті Есеналы.

— Ендеше,— деді іштей қыйналып отырған Колосов,— аулыңа жаңалық әкелетін менің де, сенің де көрмегенімізді көрсететін ғылым ғой, ұлыңның өзі де есімі де, «Ғалым» болсын.

— Бәрекелде, Метрей, айтқаның келсін!..

Жыйырма үшінші жылдың көктемінде Қаймақтыға соқа сала бастаған Колосовтың алдына екі түрлі кесел кесе-көлденең тұра қалысты. Біріншісі, оның сол жылғы Қаймақтыға салғаны, жамбасына Ермак бейнелі марка жапсырылып, қалың қара темірден соғылған сәлекет ауыр «Рандруп» сокасы болатын. Оны қыстың күні Ро-

мановка селосындағы бір кулактан күздің күні 45 пұт астық бермек болып жалдап алып келіп, қыстай ремонттаған қалың топас түрені мен қылышын екі күннен егеп, әбден әбігерге түскен. Көктемде сол сөлекетті қыстан арық шыққан екі өгізі алып жүре алмады. Амалы таусылып, дағдарған Қолосов өзінің досына қол созды. «Рандрупқа» Жоламановтың жалғыз аты екі өгізбен парлана жегілді. Екінші кесел, Қолосовтың Қаймақтыға соқа салғанын көрген Қарашоңның әпер-бақан балалары «жайлауымызға жау тиді» деп, қолдарына сойылдарын ала аттарына міне-міне шапты. Сарт-сұрт төбелестің үстіне ауылдан бір атқа жайдақ міне шапқан Есеналы келіп килікті. Егін салып жатқан Қолосов пен оның баласы Николайға тиіскен Қарашоңның үш баласы еді, ашумен екпінді келіп емен сойылмен соғып өткен Есеналы оның бірін аттан мұрттай ұшырды. Қалған екеуі тайқып шыға келді. Қасқыр бөлтіріктеріне қанды кекті Жоламанов сол күні бұрынғысынан да бетер долданып: «Сендерді Қаймақтыға қадам бастырмақ тұрғай, үрім-бұтағыңмен, зәу-зәтінмен құртып жібермесем Есеналы атым құрысын», деген еді. Сол сертін ол жыйырма сегізінші жылы орындап Қарашоң тұқымының мал-мүлкі конфискеленгенде, өзінің он бір жыл ала алмаған ақысын алды...

Достар өмірінің сондай келелі кезеңдеріне қосылатын бақыт сапарлары да бар. Олар отыз үшінші жылы Москвада болған екпінді колхозшылардың Бүкілодақтық Бірінші Съезіне бірге барды. Сонда сүйікті көсемді көрді, оның съезде сөйлеген тарихи сөзін тыңдады, данышпан ұстазынан ауыз екі нұсқау алып қайтты.

Отыз тоғызыншы жылы Қолосов та, Жоламанов та Москваға Бүкілодақтық ауылшаруашылық көрмесіне барды. Қаймақты астығынан да артық жоғары сортты астықты, Қайнар түліктерінен де асыл малды көрді.

Содан соңғы екі жыл ішінде колхоз жоспары талқыланған сайын, Қолосов — сортты тұқым, мол өнім үшін; Жоламанов — малдың асылдығы үшін бірін бірі қуаттай ұсыныс енгізіп, ойда жоқ айтысты туғызып келді.

Есеналы Жоламанов пен Дмитрий Андреевич Қолосов үйлерінің терезелері тең көрші тұрады. Көршісінің қарағай шатырлы үйіне еліктеп, Есеналының үлкен баласы әкесінен бөлініп, енші алып шықпай тұрып-ақ,

үйін шатырлап алған. Есеналының өзі онша қостамаса да балалары мен әйелі үй-жиһазын сол көршісіне еліктеп жыйнайды. Көршісінің үйіндегі үлкен шар айна, ак кровать, тігін машинасы, қабырға сағат, патефон сыяқты заттар бұл үйде де бар. Қолосовтың кіші баласы Павел мен кенже қызы Мария өздерінің бұрынғы ескі гармоньның он екі тілі жаңа күйлерге жеткіліксіз деп отыз бес тілді баян алдырған еді. Жоламановтың кіші баласы Ғалым да әкесіне үнемі қыңқылдап жүріп қоярда қоймай, ойнауына онша жетік болмаса да баян алдырды. Есеналы алғашында баласына «домбыраң бар емеспе ні» айтып көріп еді, кейін «Қолосовтың балалары алдырыпты» деп естіген соң қарсы бола қойған жоқ.

Көршілердің үйішін жыйнау тәртібінде де айырмашылық аз. Тек Қолосовтар үйінде стол, аркалы орындықтар көбірек көзге түсіңкірейді де, Жоламановтарда алаша, сырмақ, оюлы текемет жаюлы жатады және оның түзден үйге келгенде өзі отыратын бөлмесінде аяғы екі тұтам, топсалы дөңгелек стол тұрады. Ауыз үйіндегі орысша салынған плиталы пештің бір жағынан қазандық орнатылған.

Бұл екі семья бірін бірі қонаққа шақырысып, үнемі өзара араласып отырмаса көңілдері көншімейді. Осы қонаққа барысуды көксетіп отыратын, бір жағынан екі үйдегі адамдардың тату-тәттілігі болса, екінші жағынан әрбір семьядан ай сайын, апта сайын табылып отыратын тұз-дәм, тұрмыс жаналығына құмарлық. Бұл екі үйдегі адамдардың әңгіме-әзілдері, ойын-сауықтары, әсіресе, бір кең дастарханды қоршап отырысқанда қыза түседі. Мәселен: келетін қонақтары Қолосовтың семьясы болса, Нұрғайша жаңа дастарханын биік үлкен столға жаяды. Сол жомарт дастархан жайылған кең столды қоршай отыратындар екі семьядан кейде сегіз, кейде он екі адам болып жыйылады. Әдетте Қолосов әйелімен және үлкен баласы Николай мен келіні Людмиланы да ерте келеді. Оларды Есеналы әйелімен үлкен баласы Ержан, келіні Зылика қарсы алады. Үйіне қонақтары келген кезде Есеналының:

— Ғалым қайда? — деген сұрағына Нұрғайша:

— «Қлубқа кетті білем»,— деп жауап береді.

— Жаздың күні жастар үйде отырушы ма еді? Әлгі біздің қыз да кетті,— деп толықтырып қояды Антонина Федоровна.

Ас столын қоршай отырыс орысша болғанмен, қонакасысы қазақша беріле бастайды. Алдымен шай, сол шаймен ішетін тағамдар: бауырсақ, құрт, жент, сарымай, қант қойылады. Шайға піскен қаймақ құйылады.

— О-һо-о, Есеналы Жоламанұыч егіншілікті елемей жүргенге өзі нан жемейтін болып алған шығар десем, бауырсаққа деген аппетиті жаман емес екен ғой,— деп қағыта қарқ-қарқ күліп алады Қолосов.

Есеналы оның бұл сөзіне жауап боларлық ешнәрсе айта алмай қалады да, шайды ауызға ала бергенде әйеліне қарап:

— Мына Метреї асың піскенше шыдап отыра алмас, шыныңды да әкеліп қой,— деп Қолосовты жеңіл қалжындап, мұртынан күліп қойған болады.

Шыныдағы құйылғаннан кейін Зыликадан басқалары бір-бірден ғана алып қояды. Зылика Есеналы алдында көп сөйлемейді де, арақ-шарапты да ішпейді, қонақасыны әзірлеп қонақ күтеді. Нұрғайша ас-су тізгінін келінінің қолына беріп қойып, өзі қонақпен қонақ болады.

Бұл екі семья осындай аралас отырғанда, оларды бет-ажарындағы айырмашылықпен есімдері ғана екіге бөлгені болмаса, тілектері бір мақсатқа ұштасып, жүректері бірдей соғып тұрған бір семья сыяқты. Бірақ, Қолосов пен Жоламанов екеуінің мінезі екі түрлі. Бірі — әр нәрсеге әуес, өзіне керегі болсын, болмасын — әйтеуір білсем деп тұралы. Солай бола тұрса да, ұстамды, қыйыншылыққа шыдамды, пейілге кең. Бірі — өзіне керегі-жокқа әуесқой емес, жаңалық деп тапқанын он өлшеп, бір кеседі. Сонысының үстіне күйіп-пісе қалады, шорт мінезді.

7

Қаңтарда да қатпай жататын, асты кайнар бұлақты, сондықтан «Қайнар» атанған көлді шығыс жағынан шөге сораптаған, жердің аруанасындай өркешті дөң «Күнтөбе» аталатын. Оның өркеші сонау Тарбағатай, Қалба, Шыңғыс шыңдарындай аспандаған асқар болмаса да, осы өңірдің едәуір елеулі биігі. Сол биіктен қарағанда айпала көптеген километр жердегінің бәрі көрініп тұрады. «Социализм» колхозының қыстағы сол дөңнің көлге төнген тұмсығында.

Сіз колхоз қыстағының кештіғұрымғы көрінісіне Күнтөбе төбесінен көз жіберіп тұрсыз делік. Сыртын

әппақ қып сылаған өңшең қызыл шатырлы үйлер батуға таянған күн шұғласына шомыла құлпырып, күнге қараған терезелердің бәрі сол үйлердің ішіндегі қуанышты жариялап жарқылдай күліп тұрған тәрізді. Көше бойы көкпен тілдескен теректер көлеңкесі, қыстақтың оңтүстік-шығыс жағында жатқан «Жолбарыс» жонына шығып алған. Ауылды табиғый аралға айналдыра ағып жатқан Еспе, Еділше өзендері, Қайнар көлінің сарқылмайтын қазнасынан тарту алып сонау Ертіске қарай шұбалып бара жатқан керуендердей қоңыраулатады. Сол өзендер қоңырауы, Қайнарды оңтүстік жағынан қоршай өскен қалың орман құстар мен орта мектеп алдындағы спорт алаңында ойнаған оқушы жастар үні, клуб алдындағы дінгектен сайраған радио — бәрі қосылып ауылды әсерлі күйге бөлеп тұр. Сол күйге, әр үйге қарай алшаңдай басып аңырай-мөңіреп келе жатқан бірден-екіден сыйырлар, оны хау-хаулай қарсы алған кемпірлер де қосылды. Ауылдық совет үйінің шатырынан желбіреген қызыл жалау осы ауылдың даңқын канат қып қағып тұрғанға ұқсайды.

Күн батысымен-ақ Қайнар көлі айнадай мөлдірей түсті де, жаңағы көріністер суреті енді көл бетінен де көрінді. Көл ортасында да бір қыстақ тұр. Сол қыстақтың көшелерінде қаз-үйректер жүзе бастады. Бір үйдің тұрбасынан сүнгіп кеткен сұқсыр үйрек, екінші үйдің тұрбасынан сумаң етіп шыға келеді...

Осындай сұлу көріністі көрсетіп жатқан айдын көл, көл жағалай көк майса өрім-өрім құба тал, өзендері күй шертсе, үкілі қыздай би билеп, ырғалып тұрған бал құрақ, аймалай ескен жібек жел, көк-жасыл көркем ну орман, шоқтығы биік Күнтөбе — бәрі осы өңірдің жаратылысынан жасалып қойған көрмедей.

Дүниеге келгеннен бері осы көрмені көріп өскен Мария мен Ғалым да, қазір оған Күнтөбе төбесінен қайта карап тұрған тәрізді. Бұл екеуі сол баяғы крестина мен шылдақанада бірінің есімін екіншісінің әкесі қойысқан Мария мен Ғалым. Бірақ олар бұл биікке Қайнар табиғатының тамашасын көру үшін ғана шығып тұрған жоқ. Екеуін де, іштей еріксіз жетелеп келіп тұрған екінші бір күшті себеп бар. Соның өзі осы Күнтөбенің биіктігінен туған себеп секілді.

...Өткен қыстың бір жексембі күні, Мария мен Ғалым Күнтөбе төбесіне шаңғымен шыққан. Өйткені төбе ба-

сынан Қайнарға дейінгі мың жарым метрлік беткей шаңғы спортына арналып жаратылған сыяқты. Бірақ, әдепкі ретте төбе басынан қатар құлдыраған оларды, қыстаққа жеткізбей-ақ, бірін Еспе, екіншісін Еділше еріксіз жетелеп әкеткендей болды. Қатарласа тура зымырамақ болған Мария мен Ғалым, алдындағы ылдыйдан гөрі оңы мен солындағы құламаның тіктеу екенін есептемеген еді. Шаңғы спортына әбден жетілмеген ол екеуі екі жаққа қарай ағып кетіп, бірі Еспеден, екіншісі Еділшеден барып шықты. Енді екі жастың арасын километрдей қашықтатып, біріне бірін көрсетпей Күнтөбе дөңі көлденең жатып алды. Оларды сонша ызаландырған бұл сәтсіздік, мұз үстінде қол ұстасып коньки тепкендегі бір ырғақпен тербелген тең серуенді естеріне түсірді. Шаңғыны да солай теуіп көргілері келді. Тік құламадан шаңғымен өрге өрлеудің қыйыншылығына карамастан тырмысып екеуі де Күнтөбе шоктығына қайта көтерілді.

Төбе басында тұрып екеуі бір таяқтың екі басынан ұстап алды да, жұбын жазбай тағы төмен самғады. Енді алар тура ауылға қарай килостріне үш минуттік шапшаңдықпен құйылып келеді. Егер осы екпінмен келе жатқанда бірнәрсеге соғыла қалса қатты жарақаттану қауіпі қайсысының да қаперінде жоқ. Шаңғы спортына құмарлық бұл сыяқты қауіпті естен шығарып жіберіп, албырт жастықтың ағыны билеп келеді. Ә дегенше ауылға жетті де, дөң етегінен ылдыйлай барып Қайнар құлайтын кең көшеге түсті. Қары тапталып, мұздай жылтырап жатқан көше шаңғының ағынын бұрыңғысынан да қатайтып жіберді. Қабырғадан қосыла кеткен көше иттері шабалана шапқылап, ілесе алмай қалып қойып жатыр. Көлденең көшелердің бәрінен кесіп өтіп ағып келеді. Енді кілт бұрыла қалса үйлердің қабырғасына, не ағашқа екпінімен соқтығып жарақаттанады. Төменде Қайнар. Оның ортасы қатпай, бұлағы бұрқырап жатыр. Қазір, бір минутте сол тұңғыйықтың үстінен түседі. Қайту керек? Екеу ара бір таяқ, бұл екпінді тоқтата алар емес... Алмадай қызарған беттері қуқылдана қалды. Оның үстіне көшеде көріп тұрғандар «мыналар суға батып кетпегей еді» десіп шу ете қалысты. Марияның Людмила дейтін жеңгесі суға бара жатыр еді, сасқаннан шелегін қоя салып, олардың сонынан жүгірді. Жел тымық бола тұрса да, шаңғышылардың өз екпіні

қарсы алдынан қатты жел тұрғызып, көз жастарын парлатып барады. Аяқ астындағы көл беті біресе сағымдана бұлдырап, біресе толқыны бетке соққан тәрізденеді... Қайнар қабағынан қарғып түсуге бірнеше секунд қалғанда оң жақта келе жатқан Ғалым тізесін бүге беріп, бір қолымен өзінің шаңғы баулары тиегін ағытып жіберді. Мария жалмажан Ғалымды құшақтай алды. Қайнар қабағындағы құлама қанша тік болғанмен Марияны құшақтай пимамен сырғанаған Ғалымды көл ортасындағы қатпай жатқан тұңғығыйыққа жеткізе алмады.

Ұша жүгіріп, келе жатқан Людмила жағаға әп-сәтте жетіп қалды ма, әлде Ғалым мен Марияның сырғанап барып тоқтаған секунды сол ғана ма, әйтеуір ол екеуінің құшағы әлі жазылмаған екен.

— Шаңғы тепкендегі мақсаттарыңның өзі осы ма еді? — деп қалжындаған болатын-ды Людмила сол сәтте...

Сол күнгі осы бір мезет, спортшы жастар өмірінде үнемі кездесе беретін және олардың өздері онша мән бере қоймайтын мезеттердің бірі бола тұрса да, Ғалым мен Мария үшін ұмытылмас оқыйға болып қалды. Әсіресе Людмиланың әзілі екеуінің де есінен кетпей қойды. Өйткені, сол әзіл айтылып тұрған секундтерде бұл екеуінің жүректері бірдей соғып, екеуін де біртүрлі тәтті сезім билеп алған болатын-ды. Бір жылы туып, бақытты балалық шақты бірге өткізіп, он жыл бірге оқыған өмір ішінде сан-алуан оқыйғаны, талай тәтті сәттерді бастан кешірсе де солардың ішінде дәл осындайы болып көрген жоқ еді. Содан кейін бұл екеуін Күнтөбе күнде шақырып тұрған тәріздене берді. Сондықтан олар сол төбеден төмен құйыла талай рет шаңғы теуіп жүрді. Бірақ, үнемі Еспеге, не Еділшеге қарай зымырады да, мұзы тастай қатып жатқан өзендер Қайнар сыяқты қауіп тұғызып өткен оқыйғаны қайталата алмады. Тағы да сол Қайнарға қарай самғауға жол қауіпті, оның үстіне Людмила сыяқтылардың көзіне түсе қалады. Өстіп жүргенде қар еріп, көктем келді. Орта мектептің кәмелеттік аттестат алу емтиханына әзірлік басталды...

Міне, қазір бұл екеуін Күнтөбе тағы шақырып алып, өткен оқыйғаны тағы да естеріне түсіріп тұрған тәрізді. Бірақ, шаңғы тебетін қар жоқ. Енді олардың көз жібе-

ріп тұрғаны Қайнар көлі ғана емес оның оңтүстігіндегі орман, соған қарайлай береді. Қыстың күні қалың мұз жамылып мылқау жатқан Еспе мен Еділшенің қазіргі шерткен күйін тыңдайды. Сол орманға да, өзенге де, көлге де, көк майсаға да — бәріне, жаратылыстың жанды-жансыз заттарының бәріне де тіл бітіп, бәрі де «кел мұңдалап» шақырып тұрған тәрізді.

— Әх, шаңғы болар ма еді, жаздың күні де мына төбеден төмен зымырататын тегершікті шаңғымыз болар ма еді! — деді Мария. Ол осыны айтқанда дөңгелек қара көзі күлімдей нұрланып, екі беті қызара қалды да, ақсары ажары құлпыра түсті. Онысын өзі де сезген жоқ. Оның өткен қыста Қайнарға қарай шаңғы тепкен сәтті еске түсіре, ойлар оятып, сырлар шерткісі келіп тұрғанын Ғалым да түсіне қойды.

— Шаңғысыз-ақ самғап көрсек, Еділшеге қарай бұлтарып кетпес пе едің? — деп сұрады ол.

Сырттай қарағанда бұл сұрақ сол шаңғы тепкен күні Марияның Еділше өзеніне қарай ылдыйлап кеткенін еске түсіріп, «тағы да соны қайталамас па едің?» деген сұрағы сыяқты. Бірақ, Мария оған өзінше түсініп, ашыла жауап берді:

— Бұлтармаймын, өзің Еспеге қарай, не тағы бір жаққа қыңыр тартып кетпесең, мен бұлтармасқа бел байлағам.

— Қайсымыз қай жаққа да бұрылмай қатар тартқандағы бағытымыз, барып тоқтар жеріміз баяғы сол Қайнар бола ма? — деп, он өлшеп, бір кесетін әкесінше тәптештей түсті Ғалым.

— Бұл жолы орманға барып көрсек қайтеді? — деп жетеледі Мария.

— Кеттік! — деп бір сөзбен қорытты Ғалым.

Олар Күнтөбе шоқтығынан қатар қарғып түсті де, қолтықтаса орманға қарай аяңдады. Жаңа төбе басында «самғамақ», «зымырамақ» болып тұрған ол екеуі төмен түскеннен кейін байсалды басып, балалық шақты кейін қалдырған ересек адамдар әдетіне тән қалып сақтады. Орманға барғандағы әңгімені неден бастарын өздері де білмейді, әзірге көрші үйлердің үйреніскен жастарына тән жеңіл-желпі сөздерді сөйлескен болды. Бірақ, орманға енгенсоң тағы бір себеп табылып, Қайнар жағасында болған тәтті мезет қайталана ма деп

тулаған жүректер дүбірі бөгде сөзді бір-біріне есіттірер емес.

Орманға өздерінен ойлары бұрын еніп, іштей көңілдері көлдей толқыған олар, төңіректе кім бар, кім жоғын да елемеп еді. Құрлыс басынан Қайнарға келе жатқан Сарқыт олардан бұрын Еспе өзеніндегі қарағай көпір астына тасалана қалды да, бұл екеуін құлақпен де, көзбен де көпірден өткізіп салды...

Кешкіғұрым қолтықтасып балбыраған баққа еніп бара жатқан бақытты жастарды аяқ астындағы тасадан Сарқыт сығаласа дәл осы кеште еліміздің батыс шекарасындағы тасада қанды шеңгелдер ашылып, ажал танктары өкіріп, апат бомбалары аспанға көтерілгелі жатыр еді...

ЕКІНШІ ТАРАУ

I

Есеналы ежелгі әдеті бойынша шолпан туысымен ақ оянды, аттанатын алыс сапары болмаса да Қасқырқараға ер салды. Кеше кешкілікте егіс бригадиріне, қырман басына қыстақтан баратын егіншілердің бәрін таң сәріден оят, деп тапсырма берген еді. Сол тапсырмасының соңында:

— Қолхоз қазір әскери қауым,— деп ескерткен.— Оның екпінді тобы егіншілер болсын. Бірде-бір адам жайбарақат жатпасын, жалқаулыққа жол берме, өзін де найқалма,— деген еді.

Кеше осылай қатаң тәртіп берген ол, бүгін таңертен бригадирдің өзіне де сеніңкіремей, егіншілерді таң сәріден ояту ісіне өзі кірісті. Ат үстінен әр үйдің есігін қағып, әр үйдің терезесінен дауыстап қыстақты бөрліктіре бастады. Терезе алдына дейін екпіндей жорытып келіп шаужайлана қалғанда, кілт тоқтай алмай тұрған бір аттың өзі бірнеше аттардай дүбірлетіп, кейбіреуді шошытып оятты.

— Уау, тұрындар деймін! Аспан асты астан-кестен болып жатқанда сендердікі не жатыс. Тұрындар, машина күтіп тұр, қалып қойғандарың менен жақсылық күтпеңдер!..

Ол шоферді де күндегісінен екі сағат ерте оятып, жүк машинаны алаңға шығартып қойған. Шофер да машинаның прожекторын жарқыратып, сигналды үсті-үстіне беріп отыр.

Қырман басындағы жұмыстан түнделетіп келіп, шаршап жатқан егіншілердің ұйқысы шайдай ашылды. «Аспан асты астан-кестен болып жатқанын» олардың

өздері де жақсы біледі. Оның үстіне, кешегі жыйылыста, майданға аттанған колхоз председателінің орнына қалап сайлаған Есеналы таң сәріден дабыл қағып тұр. Мұндай тәртіпті, «жақсылық күттірмейтін» қатаң сөзді Есеналыдан бірінші рет естіген кейбір егінші киініп: «осы бастығымыздың өзі салғаннан асыра сілтеп, солақай соқпаса неғылсын» деп те ойлап қалды...

Қыстақтағыларды осылай оятқаннан кейін, Қасқырқараның бар шабысымен Қаймақтыға тартты председатель. Бірақ, ондағы қырман басында жатқандар мұның баруынан бұрын тұрып, жұмысқа жұмылған екен. Сондықтан оларға «Бәрекелде» деп басқа ешнәрсе айтылмады да, Қасқырқараның басы қайтадан Қайнарға бұрылды. Жаңағы қарқынымен шапқылап қайта келсе, мұндағылар жүк машинаға отырып алыпты, бірақ машина әлі орнынан қозғалар емес.

— Неге бөгейсін жұртты жұмыс басына жеткізбей, кежегең кері шегіндіріп тұр ма? — деп ақырды ол шоферға.

— Балалы әйелдердің кейбіреуі үйінен шығып үлгеріп алмай жатыр.

Есеналы енді сол үлгере алмай қалғандармен кейін сөйлескісі келді де, машинаны кідіртпей жөнелтіп жіберді. Бірақ, бұл «әңгімені» де ол кейінге қалдыра алмады.

— Керіліп-созылып жатқан жалқау атаулының бәрін менің кабинетіме шақыр, — деп әмір етті ол қойма күзетшісіне. Соның бәрін қазір-ақ колхоздан қуып жіберетіндей ызаланып айтты.

— Құп, керенау біткеннің бәрін де, қоймаға түскен ұрыдай дедектетіп қуып келейін, — деді күзетші өмірінде бір де бір ұры ұстап көрмесе де. Оқсыз қосауыз мылтықты кезеніп түнімен іші пысып, қазір ұйқы қысып тұрған оған да жұмыс табыла қалды.

Машинаға үлгере алмай қалғандар, Есеналы мен қойма күзетшісі айтқандай көп «керенау» емес, екі-ақ балалы әйел еді. Соның бірі, майданға аттанып кеткен бұрынғы колхоз председателі Сейтеннің әйелі Қадиша. Ол мана Есеналының пәрменді даусын естіп, төсектен ұша түрегелген де, өзімен бірге ояңған екі баласын тамақтандырып, көрші кемпірге тапсырып шыққанша едәуір уақыт оздырып алған. Кінасыз болса да, машинадан калып қойған өзіне өзі ренжіп, Қаймақтыға

жаяу кетпек болған оны Есеналының шақыртуы қатты қыйнады. Амал нешік, келе жатыр.

Міне, қазір ол арыстандай айбатты, ашулы Есеналының алдына келіп тұр. Бұдан бір жеті бұрын өзінің сүйген жары отырған кабинетке, бұрын естіп көрмегенін енді естігелі келіп тұр. Есеналы да оны майдандағы жауынгердің әйелі екен-ау деп есіркер емес. Тесіле қарады. Жаны жақтырмайтын жалқаудың өнменінен өте шығатын өткір көзін қадай қарады. Тіл қатпай біраз отырды да, есепшіні шақыртып алып, Қадишаның табеіне екі еңбек күн штраф жаздырды. Бұдан былай жұмысқа бір сағат кешігетін болса бір жола колхоздан шығарып тастайтындығын ескертті...

Қадиша колхоз председателінің кабинетінен зілдей ауыр айып жүгін арқалап шыққандай аяғын эзер басып келеді. Бұл кезде күн көтеріліп қалған. Кешіксе де, кешіккендігі үшін штраф салынса да, жаяу да болса Қаймақтыға бармақ болып келе жатқан оған көшеде Мақтым Есенова ұшыраса кетті. Өткен тараудағы, оқушыға аты таныс агроном, әрі парторг Ербөлек Есеновтың әйелі еді бұл. Мұшың да ері майданға аттапып кеткен бочатын. Өзі өткен сайлаудан бері осы «Социализм» мен «Қызылжар» колхоздары қарайтын Қайнар ауылдық советінің председателі. Оның үстіне, бұдан екі күн бұрын «Социализм» колхозы коммунистерінің жыйылысында парторг болып сайланған.

Әрі ауылдық совет председателі, әрі парторг болып отырған Мақтымға жаңа қойма күзетшісі Есеналының бүгін тандағы «дабылы» жайлы түгел баяндаған. «Есекең,— деген ол ақырында,— екі әйелді соттап, колхоздан шығарып тастағалы жатыр».

Жаңа председателдің алғашқы әрекетін өзіне қолданып, оны ауылдық совет кеңсесіне шақыртып алу Мақтымның да қолынан келер еді. Ап дегеннен әкімшілік қолданбай, ақыл айтқалы келе жатқан Мақтымға Қадиша зәбірін шағынып жылап қоя берді. Колхоздағы барлық балалы әйелдердің, барлық жауынгер семьясының атынан арыз айтып тұрған сыяктанды оған Қадиша. Адам тағдырын, әсіресе ана мен бала деген екі сөздің мағанасын аса жоғары бағалайтын Мақтымның жүрегін балқытып жібергендей болды бұл шағым. Өзінің де көзінен жас ыршып кетті. Ол да ана, оның да баласы бар, оның да жары майданда.

— Қажыма, болаттай бекіне түс,— деп қайрат берді ол Қадишаға.— Ердің ісін, бір әйел екі еркектің ісін атқаратын қатерлі күндер туды ғой. Есекең де асығыстық істеген екен, үнемі бүйте бермес. Бәріміз де оған көмектесуіміз керек. Қазір мен онымен колхоздағы барлық балалы әйелдер жайлы кеңесіп шығайын. Сен бүгінше балаларыңды күт, үйінді жыйна, алда әрі қыйын, әрі ардақты міндеттер тұр, дайындал. Ертеңнен бастап колхоз басқармасы балалар үйін ұйымдастыруы тиіс...

Мақтым Қадишаны осылай жұбатып жіберді де, өзі колхоз басқармасына қарай кетті. Енді сол шорт мінез Есеналымен әңгімені қалай бастарын ойлап келеді. «Қайткенде де қарсы даудан аулақ болуым керек... Ашулы отырса ашуын баса, ыңғайына көше, ой сала сөйлесуім тиіс... Қайткенде де, колхоздың жаңа басшысымен ынтымақтас болуым керек»... Оның бұл ойын, сол жаңа басшының қазіргі істеп отырған өрескел әрекеті бөліп жіберді. Мақтым Есеналының кабинетіне кіріп келсе, ол манағы машинаға үлгере алмай қалған екінші әйелге де еңбек күн штрафын жаздырып:

— Қазір, осыдан шығысымен ешқайда соқпастан тура Қаймақтыға жаяу тарт, әйтпесе, әскери қауымнан тайып тұрасын,— деп қоқаңлоққы көрсетіп жатыр екен.

— Қаймақтыға ертең барарсын, бүгінше үйінде болып, балаларыңды күт, бара ғой, үйіңе бара ғой,— деді ол әйелге Мақтым жылы шыраймен.

Әйел шығып кетті, Мақтым председатель столының алдыңғы жағында тұрған орындыққа барып отырды. Есеналы аң-таң. Ол аздан кейін:

— Келін, сен менің жұмысыма араласушы болма,— деп шатынай бастап еді.

— Әрқашан да есіңізде болсын, Жоламанов жолдас,— деді Мақтым салмақпен түсін суыта,— біріншіден, мен сізге келін емес, «Социализм» колхозы қарайтын ауылдық совет председателі жолдас Есенова.— Ол, партияда жоқ Есеналыға «әрі партия ұйымының секретарымын», дей қоймады.— Екіншіден, колхозда балалар үйі ашылмай тұрып, балалы әйелдерді жұмысқа жұмсай алмайсыз, штраф та сала алмайсыз, колхоздан да шығара алмайсыз. Үшіншіден, колхоз қазір әскери лагерь ме, әлде бейбіт қауым ба,—бұның тілі шықпаған жас сәбилер үшін қажеті жоқ. Оларға керегі ана мейірімі. Майданда жаумен арпалысып жатқан жауынгердің баласына да, бала-

ның анасына да аталық қамқорлық керек. Қайнар көліндегі әскери қауым бұйрықпен басқаруыңызды көтере алмайды.

Есеналы үннен қалды. Бірақ ол Мақтымнан жеңіліп, немесе оны сыйлап үндемей қалған жоқ. Өзінше Қайнардағы әскери қауымның командирі болып отырған оның бұйрығын Мақтымның өзгерте алатындығына шүбәланды. Бұл өңірде Дмитрий Андреевичтен басқа ешкім өзіне ақыл айта алады екен деп ойламағандықтан тұнжырады. Мақтым енді алдағы тұрған міндеттер жайлы әңгіме бастап еді, шатынап отырған өркөкірек, өзімшіл Есеналы оны тыңдағысы келмеді.

— Басты қатырмай, жұмыс істеуге мұрша беріндерші туге,— деп орнынан тұрды.

«Әзірге асыра сілтеуден сақтандырсам, кейін басына іс түсіп қыйналған соң өзі-ақ кеңеске келеді» деп ойлаған Мақтым да орнынан тұрып:

— Бірақ сол жұмыс, кейін өкінбестей ойланып істелсе, көпшіліктің өзімен кеңесе отырып істелсе жемісті болатынын әрқашанда есіңізден шығармаңыз,— деді де шығып кетті. Артынан іле-шала Есеналы да шықты.

Малағы екі әйелді жұмысқа жұмсап жіберіп, үйіне ертеңгі шайға бармақ еді ол. Енді, басқарма алдында байлаулы тұрған атына қайта қонды да, Қаймақтыға қарай аяңдатты. Өйткені, Еспе каналының құрлысы егін орағы кезінде уақытша тоқтатылып, Дмитрий Андреевич өзінің құрлысшыларымен қырман басында болатынды, соған жолығуы керек.

...Қырман басындағылар мана таң атпай оятқан председателі енді кімнің қалай жұмыс істеп жатқанын тексеруге келе жатқан шығар деп ойлап қалған еді, бірақ Есеналы келісімен ешкімге көңіл аудармастан:

— Метрей, бері келші, сенімен мүшәураласып алатын бір жайт бар,— деп шақырды ат үстінен. Оны көп ішінен шығарып алып, аулағырақта үйілген мая түбіне дейін ертіп барды да, атынан түсті.

Дмитрий Андреевич Есеналының қандай мүшәурасы барын біргелкі сезіп тұр. Манағы Қадидша Мақтымнан айырылысымен-ақ үйіне соқпай, ұшып отырып Қаймақтыға келген. Бүгінгі көрген-білгендерінің бәрін баяндаған.

— Отыр, Метрей, өзара кеңірек мүшәураласып алмасак болатын емес,— деп Есеналы үюлі саломға ар-

қасын сүйей малдасын құра, қырман басында жұмыс істеп жатқан адамдарға қарай отырып сөз бастады. Дмитрий Андреевич саломды шынтақтай жантайып жатып тыңдады оның сөзін.— Көріп отырсың, осындау еңбектің әскери қыймылдан айырмашылығы бар деп айта алармысың! Жоқ...

— Я, сенің де манағы таңатпай шабысың,— деді Дмитрий Андреевич Есеналының сөзін бөліп,— колхоз председателінен гөрі, ана жылғы, партизан кезінде елестетті маған.

Есеналы бұл сөздің мағанасына мән бермей өз бетімен, өз ағынымен ыға берді.

— Демек, қазіргі аспан асты астан-кестен болып жатқан жағдайда қай жауынгер, қай командир жайбаракат жатыр дейсің. Сондықтан колхозшы атаулының бәрі майдандағы жауынгерше, бастық атаулының бәрі командирше қыймылдауы керек. Ал, осыған біздің совет келін қарсы. Мұнысы қалай? Мен керенау әйелдерге жұмысқа шық деп тәртіп беріп отырсам, ол келеді де: «жұмысқа шықпа, үйлерінде отыр» дейді. Қайсымыздікі дұрыс? Басқарманың ішкі жұмысына ауылдық совет председателі араласатын болса, колхозды сол жолдас Есеноваға-ақ басқартып қоймай басқарма сайлаудың қажеті не?

Есеналы осыны айтып, азырақ тосылып қалды. Өзін жақтап, «сенікі дұрыс, Есенованың әрекеті колхоз Уставына қайшылық» дегенді күтіп отыр ол. Бірақ, Дмитрий Андреевич оның күткен жерінен шықпады.

— Бүгінгі әрекетіңнің бәрі асығыстық, Есеналы Жоламаныч, — деді ол.— Еңалдымен, таң атпай қыстақты бөрліктіріп, Қайнар мен Қаймақты арасына шапқылаушының өзі ұшқалақтық. Егіншілерді — бригадир, малшыларды ферма бастықтары арқылы басқару керек. Солардың өздерін бұйрықпен басқаруға болмайды...

— Япырау, соғысты қайтесің, соғыс кезі сенің жылаған баланның жұбануын, келінің керіліп болуын күте ме? — деп өңештей түсті Есеналы.

— Сол аналар мен балалар тағдыры үшін соғысып жатырмыз. Сондықтан Мақтым Махатовна дұрыс істеген. Ол, балалы әйелдер ғана емес, барлық колхозшылардың қамқоры болғандықтан басқарманың қандай да болса жұмыстарына араласып отыруға праволы. Өйткені ол жергілікті өкімет басшысы және партия ұйымының

секретары. Есіңде ме, ана жылы колхозшылар съезінде Иосиф Виссарионович партияда жоқ колхозшыларға большевикше қарайтын коммунистер бар деген емес пе еді.

— Есімде,— деп Есеналы едәуір ойланып қалды.

Дмитрий Андреевичтің бұдан кейінгі кеңесі манағы Мақтымның айтқандарымен үндесе берді де, қыңырайып отырған Есеналыны жөніне көшірді.

— Ал, тағы қандай мүшәуараң бар? — деп сұрады ақырында Дмитрий Андреевич.

— Тағы бір ақылдасып алайын дегенім: осы Еспе каналы құрлысын соғыс біткенше тоқтата тұрсақ деп едім, бұған қалай қарайсың? — деді Есеналы.

Әлі жантайып жатқан Дмитрий Андреевич дереу басын көтеріп алды да, Есеналыға тесіле қарады, шүңірек көк көзінің оты жарқ ете түскендей болды.

— Есеналы Жоламаныч, «ты что, сума сошел? — деді ол аузына қазақша сөз түспей қалып.— Келесі жылы құрғақшылық болса қайттың? Қандай жағдайда да канал құрлысын тоқтатуға болмайды. Мұндай пікірден мүлде аулақ бол. Егін орағынан кейін, қар түскенше «Жолбарыс» жотасын бұзып өтіп, жер қазу жұмысын Еспеге тіреп аяқтаймыз. Көктемде Еділшені бөгейміз. Ең шешуші майдан осы, жұртты осыған жұмылдыр.

— Хош, жұрттың бәрін канал құрлысына жұмылдырдың, қыстың күні қыруар малды қалай асырайды колхоз?

— Жарты ғасыр мал баққан маман бастық өзіңсін, малды да асыра, бірақ басты майдан — астық.

— Метрей-ау, колхоз шаруашылығының басым саласы мал емес пе?

— Келер жылы соғыс бітпесе, әскер үшін құр қымызың сумен тең және сыйыр мен қой малының өнімі болмаса әскерге аттың да қажеті шамалы, қазіргі соғыс — танкпен танктың, самолетпен самолеттің шайқасы.

— Қой деймін Метрей, мынадай сұрапыл соғыс кезінде канал қазам деп жыйырма мың бас малды қырып алып маскара бола алмаймын...

Осылай басталған айтыс үстінде күйгелек Есеналы да, сабырлы Дмитрий Андреевич те біраз жерге барысып, ақырында:

— Сен үнемі өзім білемсің берме, мен дүниеге келгенде сен туған да жоқ болатынсың,— деді Колосов.

— Соң тусам да сен көргеннің бәрін көрдім,— деді Жоламанов.

— Көзінді ашып қара, көрмегенің әлі көп, сонын бәрін көргенше мен-мендігің мерт қылмасын, аяймын.

Дмитрий Андреевич бұл сөзді шынында да Есеналыға жаны ашығандықтан айтып еді. Бірақ, терісіне сыймай әбден долданып алған Есеналы:

— Әскери қауымның командирі мен болатын болсам,— деді сол мен-мендігіне қарай қыңырайып,— Еспе каналының құрлысы соғыс біткенше тоқтайды,— деп кесіп айтты.

2

Есеналы түн ұйқыдан түңіле, түпсіз тұңғыйық ойға батып отыр. Оның бұрынғы, жаздай жайма шуақ жанары, қазір қаңтардай ызғарлы. Тесіле караған нысанасына көзінің оты, кара мүйізді көзілдірік әйнегін тесіп өтердей. Бұрын, қасқайған қалың қабағында, оны мен солына қарай қатар-қатар жарысып жататын сандаған салалар, қазір екі-ақ жол болып тік түсіп тұр. Бұрын көңіліне келсе көп өлшенбей-ақ сыртына шығара салатындардың бәрі, қазір ішке жыйылып алып, кеудесін кернеп кезекке таласқандай жүрегі дүрс-дүрс соғып, мазасын алып отыр. Жайлаужанды Есеналы, алғашында кабинет қапаландырғандай далаға шығып еді. Қайнардың қак ортасындағы бұлақтың көзі бұрынғысынан да кеңейіп кеткендей қаһарлана толқып, Еспе мен Еділшенің де ағынын катайтып жібергендей күркірете түсіпті. Сол, кір жуып, кіндік кескен Қайнар көлі де Есеналыға «қаһарлан, бар күшінді жыйна!» деп жатқан сыяқты. Есеналы көшеге шығып та көп жүре алмады. Қолхоз даласын қанатты көңілмен самғай бір оралып шықты да, кабинетке қайта енді.

Кешегі жыйылыста толықтырылған басқарма мүшелерінің бас қосып кеңесер кеші ертең еді. Есеналы еналдымен сол ертеңгі басқармада талқыланып, жүзеге асырылатын жұмыстар жобасын жасаған болатын. Оның ең бастысы, еңбекті майдан мүддесіне сай ұйымдастыру және қай саласын кімдер басқару. Оаыған байланысты ол мынадай тоқтамға келген:

Түліктер тұқымын асылдандырудың жаңа бастамасы дамай береді. Оның жауапкершілігі, өзіне орынбасарлыққа бекітілген Ұлжан Қайсароваға тапсырылады. Со-

ған қосымша Ұлжанға жылқы фермасының меңгерушілігі де жүктеліп, оның бұрынғы орнына өзінің келіні Зылиқа тағайындалады. Қой фермасының бастығы Құрманбай Марқабасев өзінің бұрынғы орнында қалады. Егін мен оғород бригадаларын біріктіреді. Бригадир етіп, басқарманың жаңа мүшесі Мария Қолосованы тағайындайды. Еспе каналы құрылысын соғыс біткенше тоқатата тұрады. Егін орағы біткен соң пішеншілер бригадасы толықтырылады да, жоспарының тең жартысы орындалмаған мал азығы дайындала береді...

Осылай басталған ой жобасы, қойын дәптердің бірнеше бетіне созылды. Ақырында, сол жазғандарының бәрін басынан қайта оқып шықты да өзіңше қортындыға келді. Столының үстінде жатқан шотты сырт-сырт қағып-қағып жіберіп, колхоз өндірісінен мемлекетке тапсырарын, майданға жөнелтерін, шарт бойынша МТС-қа берерін, тұқым қорын шығарып тастап, қалғанын колхозшылардың еңбек күніне бөліп берді. Содан кейін колхоздың шаруашылық жылы табыспен аяқтала қалды.

Бірақ, қанша өзімшіл болса да, тоқтамын үзілді-кесілді айта салып, артынан іштей қайта өлшейтін Есеналы осы жобасының тыянақтылығына да шүбәланды. «Осынымның өзі оңай табыс болып шығып басымды айналдырмаса неғылсын?— деп ойлады ол.— Егер, егін сынынан сүрінбей өте берер болсам, мал шаруашылығына тірелетін істердің түйініне түк кыйналмас едім...»

Егіншілік кәсіпке Дмитрий Андреевичтен жетік еместігін мойындайтын Есеналы оны өзіне ақылшы етіп арқа сүйей отырып, онымен бүгін әкпелесіп қалғаны да есіне түсті. Ежелгі ізгі досымен ренжісіп қалғанына өзінен өзі жәбірленді. Ертең одан ғафулық өтінбек. Шынтуайтқа келгенде Дмитрий Андреевичтен безе алмайтыны сөзсіз. Қолхоз күзінің қыруар жұмысын қаңтарып қойып, канал қазуды ешбір колхозшы қолдамасына көзі жетіп отырған ол, Дмитрий Андреевичтің өзі де көп ауқымынан шыға алмайтынына сенді. Сондықтан оны өзіне орынбасар етіп тағайындап, егін шаруашылығын соған тапсырмақ болып еді, бірақ оны кешегі жыйылыс тексеру комиссиясының председателі етіп сайлап қойды. Ол енді колхоз шаруашылығының қай саласын болса да басқару жұмысына тағайындалмайды және жалпы жыйылыстан басқаға бағынбайтын колхоз басқармасына тәуелсіз комиссияның председателі. Есеналының өзін де

колхоз заңынан қыя бастырмайтын сол. «Қандай комиссияның председатели болғанда да, егін шаруашылығының тұтқасы Метрейде» деп қорытты ол.

Бірақ, сол бір Дмитрий Андреевичтің егіншілік даналығы, майданға аттанған жүз жігіттің колхоз даласындағы бір күндік қыймылына тұрар ма? Бір малшыға үш жүз қарадан келіп отырған малға қыстың күні сол малшы не бола алар ма? Дмитрий Андреевич айтқандай келесі жылы соғыс бітпесе, оның үстіне құрғақшылық болса қайтты?.. Осы сұрақтарға жауап іздеген Есеналы Қасқырқарамен жорытып келе жатып, кенет тік жарға тірелгендей кілт тосыла қалды. Істің тағдырын шешетін қарапайым адамдар. Енді оның көз алдында колхоз — бір зор механизм сыяқты көрінді. Оның алуан тетіктеріне үңілу үшін бір күн емес, бірнеше айлар, жыл керек екен. Қайту керек?

«Қайту керек?» деген сұрақ көбейген сайын сазарып отырған ол кенет, «сары уайымға салына алман! — деп бекінді. — Болат отта, адам арналыста шынығады. Сталин бар жерде жеңіс бар!».

Ауылшаруашылық артелінің Уставын түгел дерлік жатқа білетін Есеналы Сталин жолдастың жуырда радио арқылы сөйлеген сөзін газеттен қайта оқыды. Бұрын да көсемнің өзін көріп, сөзін тындаған ол, «Сөзімді сіздерге арнаймын, достарым!» — дегеннен кейінгі айтылғанның бәрін өз адресіне тікелей қабылдады. Екпінді колхозшылардың Бүкілодақтық бірінші съезінде, Сталин жолдас сөз сөйлеген күні Дмитрий Андреевич пен Есеналы өздеріне ғана арналып айтылғандай көріп құлшына қабылдаған.

Көсем өзінің сол сөзінде өрлеу, я ылдыйлап кейін, бұрынғы кулак-капиталистер құрлысына қайтудан басқа үшінші жол жоқтығын көрсетіп еді. Ал, мына сөзінде: «Жау катал, рақымсыз. Ол біздің маңдай теріміз төгілген жерімізді басып алуды, біздің еңбегімізбен тапқан астығымызды басып алуды мақсат етеді» — депті. «Сонымен, әңгіме — совет мемлекетінің не тіршілік етуі, не құруы туралы... Совет Одағындағы халықтардың не ерікті болуы, не құлдыққа түсуі туралы болып отыр» — депті.

«Жау Қарашоңдар өкіметін қайта орнатпақ қанжауғыр» — деп ызаланған Есеналының көз алдына он бес жасынан бастап Қарашоң байдың төрт жыл қойын, жеті

жыл жылқысын баққан ауыр азабы елестеді. Қазір ой еңбегімен қатты шұғылданып отырса да партизандық өмірден ашу үлесін алып қалған Есеналы: «Қайнар қонысына Қарашондар қайта қона алмас!.. Жайлауды жауға таптатпан!» — деп дірілдеп қоя берді.

Асқақ мінез, асқынған ашу — ой өрісін тарылта түсті. Тарылған тыныс ақыл сусынын аңсады. Ақылдасары кім? Колхоздағы ақылшының кім екенін мана Дмитрий Андреевич ескерткен еді. Ол, ауылдық совет председателі және партия ұйымының секретары Мақтым Есенова. Есеналы оған жобасын жасамас бұрын-ақ барғысы келіп еді. Бірақ, ол ақылын айтпас бұрын «өзіңіз қалай ойлайсыз?» — деп сұрап қалса түк айталмай аңырып отырып қалуға арланған. Соған қосымша бүгін онымен де шалкем-шалыс келіп қалғаны бетіне шіркеу болып отыр еді. Ал, қазіргі колхоз мүддесі үшін басына түсіп отырған қыйыншылық орнынан оп-оңай тұрғызып көшеге шығарды.

Шығыстан шыққан өкпек жел қаптаған қара бұлтты айдап жібере қоймағанмен сұйылтып, бірен-саран жұлдыздар әржерден анда-санда бір жылт етіп жоқ болып кетеді. Бірнеше жерден ұйтқып бықсыған қою түтіндей будақ-будақ бұлттар ерсілі-қарсылы сапырлыса көшіп жатыр. Таң шолпаны тумаған тәрізді. Қайнар қыстағы жым-жырт, бесеует қыбыр еткен жан жоқ. Бұрын терезелері жарқырап, ашылған есік-терезесінен ән мен күй, би естіліп тұратын колхоз клубы қырға көшіп кеткен сыяқты. Қайнар көлінде шулайтын құстар да, көлбақа да, әрбір қақпа алдында маңкылдайтын төбеттер де тым-тырыс. Ауылдық совет үйінен баска шам көрініп тұрған ешбір терезе жоқ. Сол қақпақтары жабық терезелер алдындағы теңселген теректердің сарғая бастаған бірен-саран жапырақтары жерге тырс-тырс түседі. Жел қуаты толқытып жатқан Қайнар көлі ме, соған мына теңселіп тұрған теректер шуылы қосыла ма, әлде орманнан қасқыр ұлай ма, — әйтеуір бір шу естіліп тұр. Бірақ, Есеналының құлағы оны елең ғып келе жатқан жоқ. Оның қабағы осынау түнеріп тұрған түндей түйіліп, «мен сенен де бетер ашулымын» дегендей өнмендеп, желге қарсы жедел жүріп совет кеңсесіне келе жатыр.

Мақтымның кабинетіне Дмитрий Андреевич те келіп отыр екен. Есеналы ол туралы: «Еспе каналы жайында

шағынып отырсың ғой» деп ойлады. Шынында да солай болатын.

— Есеке, жақсы келдіңіз, жоғары шығыңыз,— деді Мақтым орын ұсынып. Құрмет көрсетіп отырса да қабағы қатыңқы көрінді.

Есеналы қазір Қолосовпен бетпе-бет айтысқа түсетіндей-ақ оған қарама-қарсы отырды. Мақтым біраз іркіліп қалды. «Мана, таңертең Қадишаға болысып, қазір Қолосовты жақтағалы отырсың-ау» деп ойлады Есеналы. Өйткені, Есеналының өзі Мақтымның орнында отырған болса қазір бассалып киліккен болар еді.

— Есеке, мына Дмитрий Андреевич Еспе каналының құрылыс жұмысын екі мерзімге бөле жоспарлапты,— деді Мақтым. — Быйылғы жылдың октябрь айы мен келер жылдың көктемінде бітірмек те, жаз — егін суармақ...

— Өте игілі жоспар,— деді Есеналы мұртынан күліп. — Бірақ кімдермен, қалай қазып бітірмегін білдің бе?

— Дмитрий Андреевич сол каналдың қазыла бастағандағы тәжірибесіне сүйеніп, осы ауылдың қарауындағы екі колхоздың адамдарын және аудан көлемінің көмегін есепке алыпты.

— Өзге колхоздар күшімен қазып шыға алатын болса қатты қуанамын, — деді Есеналы. — Бірақ, біздің колхоздан канал құрылысына быйыл бір де адам ауыспайды. Метрейдің есебін мен де шотқа қағып келіп отырмын. Ал, келесі мерзіміне қанша адам ауысары жайында жыл басында колхоздың жылдық жоспары жасалар алдында ақылдасқан жөн.

Дмитрий Андреевич жаңа Мақтымға «Жоламанов жұрттың бәрін бітпей қалған жылқы қорасының жұмысына жұмылдырғалы жүруі де мүмкін» деп топшылағанын айтып еді. Сол есінде отырған Мақтым:

— Сіз, адамдардың көпшілігін қай маусымдағы шаруашылықтың қандай басты салаларына бөліп отырсыз? — деп сұрады.

— Қолхоз шаруашылығының қай саласы болса да, маусым күтіп тоқтап тұрар аптасы да, айы да жоқ. Қай саласына, қалай бөлгенде де сандаған адам жетпейді.

— Крыловтың «Шырылдауық шегірткесіне» тенесем көңіліңе келер еді Есеналы Жоламаньч,— деп араласты

әңгімеге Қолосов. — Жаздай Қасқырқарамен ойды-қырды кезе жортып, «саяхатқа саяттандың» да жүрдің. Не шөбінді, не қоранды бітіре алмадың. Енді міне...

— Кешегі он екі шөпмашина түгелімен егінге түспесе,— деді Есеналы оның сөзін бөліп,— көрер едім сенін не бітіргенінді.

— Мен үшін бәрі де түсінікті,— деді Мақтым, енді оның екеуін де сөйлеткісі келмей.— Еспе каналы туралы Дмитрий Андреевич сіздің есебіңіз де, Есеке сіздің пікіріңіз де дұрыс. Бірақ, қазір мен бұл туралы үзілді-кесілді ешнәрсе айтпаймын. Ертең басқарма мәжілісінде талқылаймыз. Оған аудандық партия комитетінің секретары Болатов жолдас та келіп қатнасады. Келістік пе?

— Әрине,— деп қуаттады Есеналы.

Дмитрий Андреевич үндеместен қалтасынан кisetін алып, трубкасына самосадты нығыздай бастады.

— Есеке енді сізді тыңдайық, Дмитрий Андреевич те отыра берсін бе? — деп сұрады Есеналының не үшін келгенін біргелкі шамалап отырған Мақтым.

— Мен кетейін,— деп Дмитрий Андреевич жыйнала бастап еді, Есеналы оған:

— Отыр Метрей, бүкіл аудан көлеміндегі егіншілердің арқа сүйер ақылгөй, бас мирабы болғалы отырған сен де керексің бұл кеңеске,— деді.— Мақтым шырағым жас болсаң да басшымыз болып отырсың. Өрлеу бағытымызға ылдыйлау қаупі төніп, басталған игілі ісіміздің дамуына соғыс кеселі кездесіп отыр. Бейбіт күндер болса бір сәрі, мынадай қауіп-қатерлі кезенде колхоз басқару,— жасыратыны жоқ, қабырғаға қатты батар тәрізді. Не істеу керек?

— Не істеу керегі жайлы айтылар ақыл айтылды ғой Есеке-ау,— деп Мақтым едәуір кідіріп қалды. Оның айтылды деп отырғаны Сталин жолдастың жуық арада радио арқылы сөйлеген сөзі екенін Есеналы түсіне қалды.

— Салынған сара жолы болсадағы, асу бермес асқардан асар көшті бастауға көшбасшы боп көргендік керек. Сол көшті өзің талай кешкен тар өткелден өткізуге ой көзі керек. Ал, менің ой көзім тұрғай, мына көзімнің өзі көзілдірікпен көреді ғой. Ана жылы екпінді колхозшылар съезінде, партияда жоқ колхозшыларға большевикше қарайтын коммунистер бар деп еді көсем.

— Сталин жолдас сол сөзінде коммунистер партияда жоқтардан өздері де үйреніп отыратын болуы керек —

деген емес пе еді? Колхоз құрылысын, оның бірінші кірпіштерінен бастап қалап келе жатқан Дмитрий Андреевич екеуіңізден тәжірибем көп дей алам ба,— деп екеуін де еркіне жібере, ой салмағын сала сөйледі Мақтым.— Мәселен: сол съезде көсемнің колхоздағы сарқылмас күш туралы айтқаны есіңізде ме?

— Есімде, әйелдер колхозда үлкен күш, ал, жастар... жастар біздің карттардың орнын басуға тиіс, деген еді,— деп Есеналы дәл басты.

— Жастар біздің туымызды жеңіп шыққанға дейін ұстап баруға тиіс, демеп пе еді,— деп толықтырды Мақтым.— Басшылық туралы айтқаны есіңізде ме?

Бұл жерде Есеналы аз кідіріп қалып еді, оған Дмитрий Андреевич көмектесті.

— Иосиф Виссарионовичтің Безенчук колхозшыларының хаты туралы айтқанын ұмытып қалғаның ба? — деп есіне салды ол.

— А-а-а, істің тағдырын жалаң басшы ғана емес, сонымен қатар еңбекшілер бұқарасы шешетіні туралы айтқан болатын.

— Меніңше сіз, өзіңіз айтқан асқар басын да, өткел түбін де, көзілдіріксіз-ақ көріп отырсыз Есеке,— деді Мақтым.— Солай емес пе Дмитрий Андреевич, а? — Ол басын изеді.— Өзіңіз айтқандай, колхоздың ісі де көп, күші де аз емес! Әңгіме, сол күшті көре білуге, іске жұмылдыра білуге тіреліп отыр.

— Ым-м, әңгіме «өзің біл» ге тірелген соң білетінімізді айта отырайық,— деп Есеналы еңбек ұйымдастыру туралы жобаларын баяндады.

Оны бастан-аяқ тыңдап шыққан Мақтым, Есеналының жобасында жоқ жана пікірлер айтты. Еналдымен әңгімені балалар яслиін шұғыл ұйымдастырудан бастады. Іс басында ұйымдасқан үлгілі асхана уақыты үнемдеп еңбек тәртібін нығайтатындығын ескертті. Колхоз кеңсесінде, бригадалар мен фермаларда орынбасарлар, секретарьлар, көмекшілер, күчерлер болып жүрген отызға тарта адам барлығын аңғартты. МТС жанынан ұйымдасқан қысқа мерзімді механизаторлар курсына осы колхоздан он адам жіберілу керектігін көрсетті...

Осы айтқандарының бәрін Есеналы қойын дәптеріне жаза берді, жаза берді. Қарсы алдында отырған Дмитрий Андреевич оның жазғанына кеңірдегін соза қарап қояды.

— Бүгін таңда кезек күтпейтін жұмыстың екі саласы егіп мен пішен,— деді Мактым ақырында.— Бар астықтың бастырылуы, оның мемлекетке тапсырылуы үшін істелетін істерді жапаша дұрыс жобалапсыз. Ал, шабылып үйілген шөп болса, оны қай кезеңде де тасып алуға мүмкіндік бола береді. Жоқтың аты жоқ. Міне, осының бәрін болғалы тұрған басқарма мәжілісі талдауы тиіс. Қолхоздағы еңбек майданының штабы — басқарма. Оның ұйғарғаны заң,— деп әр істің тағдырын ауылдық совет сессиясымен шешіп дағдыланған Мактым қарандашын стол үстіндегі әйнекке тық еткізді.

— «Өзім білеміннің» де білместері бар екен-ау, Есеналы Жоламаныч,— деді Колосов күлімсіреп.

Есеналы оның бұл сөзіне жауап боларлықтай ешнәрсе айта алмай қалды. Бұл кезде таң саз беріп қалған еді. Мактым столының үстіндегі қағаздарын жыйнастыра бастады.

— Рақмет, шырағым Мактым! — деді Есеналы да қойын дәптерін ішкі қалтасына салып жатып.— Мен бүгін мал фермаларын аралап қайтқалы отырмын....

— Эне, мал десе бүйрегің бұрады да тұрады,— деді Дмитрий Андреевич.— Ойға-қырға шапқыламай отыр-сайшы орталықтан басқарып.

— Метрей-ау, колхоз ісі кабинетте, қағазға үңіліп отырумен бітетін іс пе? Оның үстіне менің мал басына бармағаным айдан асты ғой.

— Оныыз дұрыс, барып қайтқаныңыз жақсы,— деп жақтады Есеналыны Мактым, қырдағы Ұлжан ұйымдастырған жаңалықты да оның өз көзімен көріп келуін іштей көксеп.

— Малдағы активіннің бәрі де бүгін басқарма мәжілісіне келмеуші ме еді? — деп сұрады Колосов.

— Қеледі, бірақ мен олардың ісін басқарма мәжілісінен бұрын көріп шығуым шарт. Қырман басына өзің бас-көз бол. Айтпақшы,— деді ол енді Мактымға бұрылып,— Еспе каналы құрлысы тоқтайтын болса мына Метрейді тексеру комиссиясы председателдігінен босатып, орынбасар етіп тағайындап, егін шаруашылығын осыған тапсырсақ қайтер еді?

— Дмитрий Андреевичтің бұл комиссияға председатель болуы өте орынды,— деді Мактым.— Солай бола тұрып та егіншілерге көмектесе алады. Өзіңіз айтып отырған қауіп-қатерлі кезеңде колхоз басқармасына

тәуелсіз бұл комиссияның жұмысын күшейте түсуіміз керек.

— Мен енді әрбір іске тексеру комиссиясы председателинің көзімен қараймын,— деді Дмитрий Андреевич мұртынан күліп.

— Еспе каналының жоспарын Болатов мақұлдаса, оны басқарма бекітсе, сол құрылыстың бастығы да өзін болмайсын ба.— деп әзілдеді Есеналы.

3

Есеналының бұрын да, қазір де ойына кіріп шықпаған бір жаңа жұмысты қырда Ұлжан ұйымдастырды. Қолхоз коммунистерінің өткен жыйылысында берілген бұл тапсырма жайлы еңалдымен Есеналыға ақылдасар болса ол ыршып түсер деп ойлаған Ұлжан, істен біркелкі нәтиже көрінгенше оған хабарламап еді. Малшылар мәслихатының тоқтамымен барлығы марқайып жетіскен төлді бақташыға қосып, бұрынғы төл күтушілердің бәрін осы жұмысқа салған болатын.

Сол төл күтушілерді және Мақтым есіне салған срынбасар, секретарь, кучерлерді түгелімен пішеншілер бригадасындағы жұмысқа салу үшін келе жатқан Есеналы қой фермасына таянғанда алыстан атылған пулемет тәрізді дыбыс естіді. Жақындаған сайын сатыр-сұтыр айқындала түсіп, оның тулаққа соғылған сабаулар екенін сезді. «Сұрапыл соғыс кезінде кигіз бастырып, отау көтермек пе екен бұл Құрманбай,— деп іштей ызаланды ол қой фермасының бастығына.— Он мың қойды қыстан қалай аман алып шықпағы туралы ойлай ма екен? Жоқ. Көзіңнен таса болса-ақ істейтіні осы бұл көрінің».

Ол қазір Ұлжанды көре қалса, оған не дерін кім білсін, ал, Құрманбайға келе килігері сөзсіз. Оған айтар сөзін де саптап, «құр көкірек», «мыйсыз ақ бас», «ашық ауыз кәрі» деп іштей балағаттап келеді.

Есеналы суыт жортып келіп, ферма басындағы біріне бірін тіркестіре тігілген екі киіз үйге ат маңдайын кілт тіреді де, дереу түсе қалып, аса ызбарлы кіріп келді. Бірақ үйішіндегі көрініс оны таңдандыра қойды. Өйткені, мұндағылар оның ойлағанындай «Құрманбайға отау көтергелі жатқан» сыяқты емес. Істің түрі белгілі болғанмен ұйымдасу тәртібі жанаша. Бір топ қыз-келіншек

алқақотан жүгінісіп алып, орталарындағы тулақ үстіндегі қой жүнін сабаумен түбіттей түте шаңыраққа шапшыта бұрқыратып сабап отыр. Үсті-бастары ақ қылышқа көміліп қалған. Ондаған сабауды қарулы қолдар қатар соққанда атылған пулеметтей құлақты жарып барады. Сабаулар сатыры, әйелдер басы қосылғанда өткен-кеткені аралас сапырылатын сөз өзенін де бөгеп тастапты. Түтілген жүнді бес-алты кемпір, жуанды-жіңішкелі жіп қып иіріп отыр. Зырылдаған ұршықтар ортекедей ойнайды. Бір топ қыз-келіншек иірілген жіпті сымдармен, ырғақтармен тоқып отыр. Сандаған саусақтар қыймылына көз ілеспейді. Төрдегі үлкен қарағай сандықтың ішінде не бары әзір бимәлім болғанмен, соған салуға дайындап қойған елулеген биялай мен ұйқтарға қарағанда бұлардың іске кіріскеніне де бір жетіден асқан сыяқты. Бұл үйде жұмыс істеп отырғандардың бәрі қой фермасының адамдары, ферма бастықтарынан ешқайсысы көрінбеді. Ал, мыналарды басқарып жүрген осы фермадағы екінші отардың бастығы Зағыйпа екен. Есеналы оған:

— Зағыйпа сенің жетілгенің қай мамандық? — деді.

— Мен осы цехтың бастығымын, сонда ең бас маман өзім болғаным емес пе? — деді сол жауабына жалғастырып.— Қылышын сүйреп қыс келіп қалды, қалшылдаған қаңтарда майдандағы...

— Жә, не айтқалы тұрғаныңды білемін,— деді Есеналы оның сөзін бөліп,— қойшының бәрі мұнда отыр, қой қайда?

— Бұлардың көбі қойшы емес қозышылар ғой, қазір қозы қойға қосылды.

— Қозы қосылып қой көбейген сайын қойшы азая бере ме екен?

— Бұрынғы бастығымсып жүретін басы артық еркектердің қазір бәрі қойшы...

Осы мезетте сабау даусы толастай қалып еді, Есеналының ендігі айтар сөзін Зағыйпаға тыңдатпай, тұс-тұстан әйелдер шуылы киіп әкетті.

— Апай-ау, ана түтілген жүнді қабылдасаңшы.

— Осы жүнді сабап болған соң тоқуға түсіремін дегеніңіз қайда?

— Зағыйпа-ау, маған жіп керек деймін, жіп.

— Пә-ә-әлі, мынаның тоқыған ұйығын қара Зағыйпа бетім-ау, мынаған екі аяғын тыға ма?

— Шеберімсімей отырсайшы, әскердің бәрі сендей ши-аяқ деймісің...

Есеналы екінші бөлмеге өтіп еді, бұл үйдегілер сыйыр фермасының адамдары екен.

— Уау, сенің сүт машинанды кім жүргізеді? — деп сұрады ол бір тігіншіге қадала қарап.

— Зылиқа, бұрынғы төрт сауыншының сыйырларын үшеуіне бөліп бекіндіріп еді, төртіншісі сепораторшы болып шыға келді.

Есеналы мұны қуаттаған пішінмен бас изеді. Бұл үйдегілердің ісін жаңағы ұйық, биялай токушылардан тәртіптірек көрді. Мұнда төрт киім тігуші, екі малақайшы қызмет істеп отыр. Бірақ, машинасының аздығынан ба, әлде өздері шабандау ма, — әйтеуір бұлардың тігіп шығарған тондары төртеу-ақ. Есеналы оның бірін киіп қарады. Етегі тізесінен келетін жағалы тон әрі жылы, әрі қыймылға ыңғайлы-ақ сыяқты. Тігісінде өзінің былтыр Семей фабрикасына тіктіріп әкелген тонынан айырмасы жоқ. Одан өзгешелігі сыртының бояусыз аппақтығы ғана.

Есеналы бұлардың тәртібін ұнатып, тіккен тонына қызыққан мен шығарып отырған өнімін азсынды. «Мыналар бұл өгізаянмен отыратын болса айына он екі-ақ тон тігіп шығарады екен, — деп ойлады ол іштей есептеп. — Сонда, бір взводты жылы киіндіру үшін төрт ай уақыт өтеді. Ал, майдан бұлай отырысыңды күтпейді. Қайту керек?»

Осы мезетте бір құшақ тері көтеріп Құрманбай кірді. Жаңа ғана оған ызаланып келген Есеналы, енді ырайлана сәлемдесті, Құрманбай одан екі жасы үлкен болатын.

— Күреке, іске сәт!

— Сәті бірге болсын!

Құрманбай сөзге келгенде тым орашолақ болатын. Сөйлей қалса, ондаған сөйлемді біріне бірін жалғай, нуктесіз шұбыртып тыңдаушының ішін пыстыратын. Сырмінез адамдар Құрманбай шұбырта бастағанда-ақ, айтқалы тұрғанының төркініне түсінген жерінен бөліп алатын. Есеналы бұл жолы оны еркіне жіберді.

— Ал, Күреке, ісіңіздің мән-жайын баяндап көрші, — деді ол.

— Майданға аттанған ер-азаматтарды жылы киіндірудің өзі игілік деп, әзір жер кара, күн жылы деп, екі

ферманың ауысқан адамдарының басын құрап, Ұлжан осы жұмысты бастатып, алғашында қой бағудан осы қыйын болып, құрал-сайман әзірлеумен бір жеті әуреленіп, машинасы табылса тігінші олақ, малақайшысы табылса қалыбы тағы керек, одан кейін үнемі мал бағумен машықтанған қатындар бас қатырып, оларға күн сайын Ұлжан уағаз айтып,— қойшы, не басыңды ауырттайын, беталыс біргелкі дұрысталып, енді мына әр малшының меншігіндегі теріні жыйып алып, осының иін қандыру ісі бөгеп тұрғаны,— деп бір-ақ тоқтады.

Егер сол «терінің иін қандыру ісі» бөгемейтін болса, бұл бастамадан аса пайдалы нәтиже шығарына көзі жетіп, іштей қуанған Есеналы, Қайнардағы колхозшылардан да жылы киім, болса тері жыйғызып, оны илеуге шебер екі шалды ертең жеткіздіруге уәдесін берді. Ұйық, биялай тоқыйтын түбіт босаттыратын болды. Ол енді көрші колхоздардың бастықтарына «киім-кешек мастерскойымыз бар» деп мақтанары тұрғай, оның тәжірибесі туралы аудандық газет тілшісіне мәлімет бергісі келді. «Шүкір, орынбасарымның өзі де осал емес,— деп қорытты ол іштей Ұлжан туралы.— Малға көп алаң болмай үнемі астықпен шұғылдансам, оның тағдыры туралы да ешкімнің алдына жүгіне алмайтын шығармын»...

Есеналы енді Ұлжанның қазір қай фермада жүргендігін білгісі келіп еді, Құрманбай:

— Ұлжан мен Таутан бұрнағы күні сыйыр фермасында бірге болып, кеше осы қой фермасына келіп бірге қонып, бүгін ертеңмен жылқы фермасына бірге аттанып, жылқыда саяқтың үйірлерін сұрыптамақ болып...— деп шұбыртып келе жатыр еді, Есеналы:

— Аржағы түсінікті,— деп кілт кідіртіп тастады. Олардың жылқыны не үшін «сұрыптамағына» аса көңіл аудармады да, «бұлардың фермадан фермаға қосарлана қонып, түстеніп жүретіні қалай?» — деп ойлады. Соғыс басталмас бұрын Сарқыт, Қалдыбайдың тапсырмасы бойынша: «зоотехник малды асылдандыру ісімен шұғылданбай, ферма басында «қызойнақ» ұйымдастырып жатыр-мыс, деген өсек таратып та көрген еді. Сол сыбыс Есеналының да құлағына шалынған болатын-ды...

Бұл кезде түс ауып кеткен еді. Председатель мен ферма менгерушісі аттарына мініп қой жайылымына барды. Құрманбай қойының семіздігін көрсетіп, күзем

жүннен мол өнім алатындығын да дәлеледі. Содан кейін, жылқы мен сыйыр тұқымын асылдандырып жатқанда, қойға Еділбай тұқымдас қошқардан да асыл қошқар неге қосылмайтыны туралы дау соғып, едәуір уақыт оздырды. Ол екеуі ферма басына кайтып оралғанда Ұлжан мен Таутан да келіп жетті.

— Жылқыны не үшін сұрыптап жүрсіндер, он екі жыл ұдайы есек бағып өсіріппіз бе екен? — деді Есеналы аман-саудан кейін Таутанға.

— Маршал Буденныйдың әскери атқа қоятын талаптарына сай келмейтіндері жоқ па екен деп...

— Жә, Семен Михайлович қазақтың жылқысын көрмей отырған жоқ,— деді ол Таутанның сөзін бөліп.— Хош, шөп не болып жатыр? — деп сұрады енді Ұлжанға бұрылып.

Ұлжан Есеналының ызғарынан жасқана төмен қарап тұрып нәзік үнмен жауап берді:

— Шөп машиналары егінге салынбағанда едәуір еңсеріліп қалатын еді...

— Маяшыларды неге шалғы ораққа салмадың?

— Төрт үлкен маяны сыйыр фермасына тасып алдық.

— Мұның дұрыс. Бірақ, қазір барлық күш шөпті шауып үйе беруге, сүрлей беруге жұмсалу керек. Бар болса қай уақытта да тасылады, жоғы жаман,— деді ол Мақтымның өзіне айтқан сөзін қайталап: — Қешікпей Қайнарға тартындар. Мен пішеншілер бригадасына соға жүремін.

Ол осыны айтты да суыт жүріп кетті. Ал, мына жаңа жұмыс туралы бұл екеуіне ешнәрсе демеді. Оның асығыс кетіп қалғандығынан ба, әлде кетпей тұрғанда «мына бастамамызға қалай қарайсыз?» деуге жасқанды ма,— әйтеуір оның «мастерскойды» көргенде не дегенін Ұлжан Құрманбайдан сұрап білді.

— Суыт келе жатқанын көріп қалып, едәуір сасып қалып, тасада тұрып қалып, соңын ала кіріп едім,— әйтеуір жарылқамақ болды,—деп доғарды Құрманбай бұл туралы шұбыртпаны ұзаққа созбай-ақ.

— Содан кейін бізді қайда,— деп те сұраған шығар? — деді Ұлжан.

— Сұрады, жасырайын ба, айтып қойдым, екеуі де дедім, түнде осында қонып шығып дедім, бүгін ертенмен екеуі бірге жылқы фермасына кетті дедім.

Сіз, Ұлжан мен Таутанның өзара қарым-қатынасы қалай боларын да қадағалап отырсыз. Мұны, осы шығармадан іздеп отырған бір сіз ғана емес, 1941 жылдың екінші жартысында «Социализм» колхозындағылардың бірқатары, аудан орталығындағы кейбір адамдар да байқап отырды. Мәселен, Қалдыбай Құлмұқанов ол екеуінің атқарған қызметтерін бақылаумен қатар жеке бастарына байланысты жайттармен де шұғылданып жүрді. Ал, малшылардың бірқатары соғыс басталмас бұрын ол екеуі туралы сырттай өлшеп-пішіп: «Қандай жарасымды, күйеу мен қалыңдық осы екеуі сыяқты бола берсін дағы!»— десіп жүруші еді. Соғыс басталысымен өзгере қалған өзге колхозшылардың әрекеті сыяқты, бұл екеуінің де бұрынғы бір-біріне сыпайы көзқарастары, әсем әзілдері өзгере бастады. Сондықтан, бұрын олар туралы сүйсініп жүргендердің сөздері де өзгеріп: «Ұлжан Есеналының болашақ келіні көрінеді», «Таутанның да бір қалада қалыңдығы болса керек» — десетін болды.

Ұлжан іштей Таутанды өте жақсы көре тұрса да, бұл сырын оның өзіне де, басқаға да сездіргісі келмеді. «Егер оның уәделесіп қойған ешкімі жоқ болса,— деп ойлады ол Таутан туралы,— егер ол мені ұнататын болса, онысын өзі сездіруі тиіс. Бірге жүріп ешнәрсе айта алмауына карағанда қалыңдығы болуы мүмкін... Бола қалса оған ара түсуім арсыздық. Барын, жоғын сұраудың өзі ұят. Білу әдісі табылар да еді, бірақ, мынадай қыйын-қыстау кезеңде осы тақырыппен шұғылданудың өзі өрескелдік...»

«Ұлжан Ғалымның қалыңдығы» — деген жорамалды Таутан да естіген. Бірақ, Ғалым мен Мария арасындағы қарым-қатынас туралы әзір ешнәрсе білмейтін ол: «егер Ұлжан Ғалымның сүйген қызы болып шықса, майдан мен тыл жауынгерлерінің арасындағы махаббатқа ара тұруым адамшылықтан айырылу» — деп ойлады. Майдан жауынгері жанаямай жаумен арпалысып жатқанда, тылда отырып қара бастың камы жайындағы әңгімені ауызға алуға ары бармады. Оның үстіне, ол Ұлжанды ұнататын сырын сыртқа шығарса, «қызойнақ» туралы өсек шындыққа айнала қалады. Өзі туралы осы өсекті таратқан кім екенін біле алмаса да, оған іспен соккы беру максатын көздеді.

Сөйтіп, Таутан мен Ұлжан әзірге жұрт алдында да, оңаша жерде де, тек қызмет бабындағы ғана әңгіме-әрекет шеңберінен шығыса алмай жүр.

Өткен кеште өз үйіне қонған осы екеуін Құрманбай да өзінің сын тезінен өткізе байқап көріп еді, бірақ, оның қырағылық қармағына шүбә шабағы түспеді. Оның жаңағы «жасырайын ба, айтып қойдым» дегенінің өзі бұларды тағы бір байқау үшін айтылған еді. Мұны естігенде Ұлжанның аққұба ажары күрендене түсті де, қою кірпіктері жиі-жиі қағыла қалды. Онысын байқап тұрған Таутан «Есеналының келіні болған соң қысылып тұр» деп ойлады.

4

Өткен түнде шығыстан шығып, қалың бұлтты сұйылта бастаған қатты жел, бүгін бұл өңірдің аспанын бұлттан әбден арылтып, түс қайтқанша күн шүлен шұғласын төгіп тұрып еді. Кешке таман батыстан тұрған тағы бір қатты жел сол түндегі қара бұлтты қайта айдады ма, әлде сонау Атлант мұхитынан аспанға көтеріп қалың қара пәсер алып келе жатыр ма,— әйтеуір көк жиектен тағы да қара бұлт қаптай көтерілді.

Бұл кезде аудандық партия комитетінің секретары Бактыяр Болатов машинасына отырғалы тұр еді. Ол шоферына:

— Бүгін алысырақ колхоздарға барамыз, күн тағы бұлт ала бастағанын байқаймысыз? — деп ескертті.

— Бұл ауданның қай колхозы болса да, түгел аралап шығуға машина қауіпсіз, Болатов жолдас.

— Ендеше қазіргі бағыт «Социализм» колхозы,— деді ол машинасына отырып жатып.

Бұлар ауданнан шығып, «Социализм» колхозына апаратын үлкен жол үстіндегі орманға жеткенше, қара бұлт пен нұрлы күн біріне бірі қарама-қарсы келіп тоғысты да, көк жүзін қып-қызыл от теңізіне айналдырып жібергендей болды. Әп-сәтте, от теңізін орасан зор сеңдер басып алғандай қарауыта қалды. Бұлт астында астан-кестен арпалыс болып жатқандай күркіреді күн. Көктің күркіріне қосыла ормандар, таулар жаңғырығып, аспан асты жаппай күркіреуге айналды. Ышқына соққан долы жел орманды сілкілеп, ағаш жапырағын ұшыра, шалғынды жерге жапсыра жапырды. Найзағай жарқ

ете түскенде күрт құлаған зәулім терек түбінен түтін шығып жатыр. Ызы-кыйқы құстар шулап, орман түлкісі құйрығын әржерден бір қылт еткізіп таса-тасамен тауға қарай зытып барады. Жол үстінде ұлып тұрған аш қасқыр да қырға қарай бүрсең желіске басты.

Орман ішінде ұйтқый соққан жел, аспаннан жауған ақ бұршақты машина терезесіне октын-октын атылған автомат оғындай бүрікті, бірақ қалың шыны оған мыңқ еткен жоқ.

Бұл кездегі нөсер қанша қатты болса да таулы, орманды өңірдің малын ықтыра алмайтынын жақсы білетін Болатов «орылмаған егінді бұршақ соғып кетпегей еді» деп өте қауіптенді. Аудан бойынша егіннің өткен бескүндіктегі орылғаны елу-ақ процент еді. Сондықтан ол мына бұршақты циклонның қай жерге қандай зиянын тигізіп жатқанын білгенше асықты.

Көкжиектен қалың бұлт көтеріле бастағанда тәжрибелі шофер машинасының артқы екі дөңгелегін шынжырлап ала қойған болатын. Қазір М-ка бұл нөсерге кідірместен жауған қалың ақ бұршақты пытырлата жаншып жүйткіп келеді. Орманнан шығып бірнеше дөңдерден асты. Болатов шоферына ешнәрсе демесе де, машинаның сағатына қанша километр алып келе жатқанын байқататын көрсеткішіне қарай береді. Қараған сайын ол қырықбестен ілгерілемейді...

Ымырт жабыла жел толастап, жаңағы алай-түлей нөсер арты жай ғана себелеген ақ жаңбырға айналды да, сіркіреп жауып тұрды. Ауданнан шыққалы еш жерге тоқтамастан зулап келе жатқан машина «Социализм» колхозы басқармасының кеңсесіне жетіп кілт тұра қалды. Бірақ, колхоз басшылары да, ауылдық совет председателі де қырман басына кетіп қалған екен. Болатов Қайнарға кідірместен Қаймақтыға тартты.

...Қаймақты алабының қақ ортасында шоғырланып, аумағы қаланың шатырлы үлкен үйіндей жабық қырман тұр. Оның айналасындағы ашығынан бұрқыраған ақ тозаңды аспандатпай жаңбыр басып тастап, сол ашықтан от жарқырайды. Қырман іші күркіреп-сарқырап жатыр, адамдар шуы естіледі. Сыртынан қарағанға бұл қырман, долы нөсерге қарсы айбат шегіп, қыр көрсеткендей күдірейе күркіреді.

Міне, қазір соның ішіне кірген Болатов кәдімгі, механизацияланған астық фабрикасын көріп тұр. Жабық

қырманға жапсыра үйілген маяны, сол қырманның ішіндегі молотилка асап-асап алып, күрт-күрт шайнап жұтып тұрған тәрізді. Одан өнген астықты, бірнеше сеялқалар, триерлер қабылдайды. Осының бәріне дерлік қуат құйып тұрған қозғаушы күш бір ғана комбайн моторы. Әлі адамдарды көбірек қатынастырып қарапайымдау көрініп тұрғанмен, астық бастыру жұмысы осы бір қуат арқылы қырман ішінде конвейерлі системаға салына құрылған. Онда қызмет істеп жүргендердің бәрі өңшең қыз-келіншектер. Кейбір көздерде сағыныш, немесе ой, кейбір ажарлардан ашу нышаны байқалады. Олардың еңбегінің ұымдасуы білектің де, тілектің де бірлігін сыйпаттайды.

Болатов олардың қайсысын да қазіргі істерінен бөлігісі келмеді, қырман күзетшісінен Есеналының және бригадирдің қайда екенін сұрады.

— Бастық та, бригадир де, анау шатырда өткізіліп жатқан басқарма мәжілісінде,— деп көрсетті ол.

Кең шатыр ортасына үлкен ұзын стол қойылыпты. Оны айнала қоршай басқарма мүшелері мен ауыл активі отыр. Есеналы стол басында түрегеліп сөйлеп тұр. Болатов кіріп келгенде есік жақта отырғандар орындарынан тұрып, оны төрге қарай өткізді. Мақтым төр жақта отыр екен, төменірек ығысып, өзінің жоғарғы жағынан Болатовқа орын ұсынды. Есеналы сөзінен бөлінген жоқ, өзінің еңбек ұйымдастыру мәселесі жөніндегі жобасын баяндай берді. Ол жана ғана бастаған екен, бұрын колхозшылар жыйылыстарында, аудандық маслихаттарда өзінің мал өсіру тәжірибесін айтқаны болмаса, бүтін бір коллективтің еңбек өмірінің бүгінгісі мен келешегі туралы мұндай баяндама жасағанын, Болатов тұрғай ауыл активі де көрген жоқ еді. Үлкен күміс сағат алдында жатыр; қалыңдығы жуан елі қойын дәптерін ашып қойып, сөзінің көбін бұйрық раймен өз басынан өткен-кеткенді араластыра, ағыны қатты сарқырамадай сапырып тұр. Есеналының осы баяндамасының өзі-ақ колхоз активтіне ертеңгі мазасыз айқай, асығыс бұйрық, асыра сілтеулерді елестетті. Болатов оның баяндамасынан бағыл қыймылдың, бірер сүрінсе аяғын аңдап басатын, сонда да алысқа сермейтін аршынды председателін көріп отыр. «Құрыштай қатты қайрат пен қанжардай өткір жігерді, орынды жұмсар ой керек» деп қорытты ол Есеналы туралы.

Есеналы өзінің баяндағаны бойынша қортындысын, кенегі Мақтымның пікірлерін қоса, тұжырымды қаулы етіп ұсынды.

Содан кейінгі азырақ тосылыста Болатов:

— Бүгінгі бұршақ соққан егініңіз қанша гектар Жоламанов жолдас? — деп сұрады.

— Бақтыяр-ау, о не дегенің, жаратылыс тұрғай, жауға төтеп беріп отырған біз, егімізді бұршаққа соқтырамыз ба? Нөсер кешірек қыймылдап ұтылды, біз он екі шөпмашинаны егіңге комбайнмен қатар салып шауып, маялап алғанбыз, біз ұттық.

— Мұныңыз өте жақсы болған екен. Ал, ана қырмандағы комбинацияны шығарған шеберіңіз кім? — деп екінші сұрақты жалғастырды Болатов.

Жаңбырлы күндерде жабық қырманға комбайн да, молотилка да сыятып болсын, молотилканы қозғаушы күш комбайнның моторы болсын деген идеяны Мақтымға оның өзі ұсынған еді. Кейін, сол ұсыныстың кім арқылы жүзеге асырылғаны да оған мәлім болатын. Соны біле тұрып не үшін сұрап отырғанына Мақтым іштей таңырқады.

— Бұл еңбек бригадирлікке тағайындалып отырған жас маманымыз және басқарма мүшесі, оның үстіне колхозымыздың жаңа таланты мына Мария Колосованың еңбегі, — деді Есеналы оны көтеріңкірей таныстырып. — Егін орағы басталар кезде осының тәсілін қағазға сызып, он күндей әуреленіп жүрді де, ақырында маған келіп «даешь электр!» деді. Мен де «нар тәуекел!» — деп қыстақтың шамын сөндіре тұрып, Еспе сағасындағы мutowкамыздан¹ қырманға сым тартқызбақ болып едім, мutowка қуаты жетпейтін болды. Жеткізу үшін біздің қолымызда жоқ трансформатор деген тағы бірденесі керек екен, «Ендеше даешь мотор!» деді Мария. Мен де, «Нар тәуекел!» деп Комбайнды стационарға қойдырып жіберіп едім, көріп келіп отырған шығарсың, осындай нәтиже шықты, — деді ол, Құрманбайша шұбалтқан сөзінің көбін «мен»ге бұрып.

— Бұл идеяның бастапқы инициаторы Мақтым Мақатовна — деп қосты Мария орнынан ұшып түрегеліп. — Қолхоз өндірісіне кеше ғана келген мен тұрғай, осы отырған активтің ешқайсысының ойында жоқ жаңалық

¹ Мutowка — кішкене су электр станциясы.

емес пе еді бұл? Тіпті, Есеналы Жоламанықтың өзі де істің алғашқы нәтижесін көзімен көргенше сенген жоқ,— деп Есеналының жаңағы «нар тәуекелін» «Соқыр тәуекелге» айналдырды да, орнына отыра кетті.

Шынында да, кеше ғана орта мектептің партасында отырған шәкірт Мария, бүгін кемеліне келу жолы үстінде дүниеге сын көзімен карап тұрғанын, осы сөзінің өзімен-ақ байқатты.

Басқарма мәжілісін бөгде сөзге бөлгісі келмеген Есеналы өзінің жаңағы баяндамасы бойынша сөйлеушілерге сөз бере бастады:

— Кәне, қайсың не айтасыңдар? Аудан көлеміндегі авангард колхоздың активі де авангард, айтындар,— деді.

Сөз алып сөйлегендердің ешқайсысы Есеналының жобасынан шет кете алмады және өздеріне тапсырылып отырған еселі міндеттерін қабылдай қарсы алды. Ақырында Дмитрий Андреевич Еспе каналы құрылысының жоспарын кешегі Мақтымға көрсеткеннен де нақтылырақ етіп ұсынды. Оны қуаттап Сарқыт Сарманов сөйледі. Сарқытты да бір топ егінші жақтады. Бірақ бұл туралы мал фермаларынан келген басқарма мүшелерінің ешқайсысы ешнәрсе айтпады. Сонымен Еспе каналы туралы басқарма мүшелері өзінен өзі екі тарапқа бөлінген сыяқтанды. Егер мәселе дауысқа қойылар болса қай жағы басым болып шығарын кім білсін, бірақ оған шейін Болатов сөз алды.

Оның осы сөзін күтіп отырған актив қазіргі қаралып отырған түйінді мәселелер тұрғай, әрқайсысының ойындағы өзіндік жеке түйінді де шешіп жіберетіндей қадала қалысты. Ол сөйлер алдында үстіндегі плашын шешіп еді, бірақ төңірегінде іле қоятын орын болмаған соң өзі отырған орындығына қойды да, келгелі қолына ұстап отырған фуражкасын соның үстіне тастады. Бұрын үнсімі галстукпен киіп келетін коверкот, немесе бастон костюмдары оның орта бойлы денесін толық көрсетуші еді. Ал, мына қысыңқы тігілген кителі едәуір қағылездендіріп тұр. Бұрын оның ақсұр ажарын құлпыртып көрсететін екі бетіндегі қызылшырай қашыңқы, қабағы қатыңқы. Сондықтан ба, әлде кеудесін бір кейіс кернеп тұрма, түсі суықтау сыяқты. Бетінің қызылшырайы үлкен ойлы қойкөзіне көшкендей-ақ, қызарыңқы көрініп, бірнеше кештер кірпігі ілінбегенге ұқсайды.

Оның тұлғасына қадала қалысқан көздер, қою кара шашына аздап ақ кіре бастағанын да байқады. Болатов сөзін байыпты бастады.

— Жолманов жолдас айтқандай, сіздің колхозды аудан көлемінің авангарды десіп жүр,— деді ол.— Өзгелерге қарағанда үй саны көп, жер көлемі кең, шаруашылығы да ірі екені рас. Бірақ, авангардтық кемелге келген жоқ. Ондай колхоздың, әсіресе соғыс кезінде, егіні шықпай қалу қаупі, малының басы кему, не арықтау қаупі болмайды. Өз күшін асыра бағалай мастану жақсы емес, мұның аяғы мақтаншылыққа соқтырады. Қазіргі әңгіме авангард туралы емес, ірі колхоз шаруашылығын соғыс кезінің мақсатына сай қайта құру туралы болуға тиіс; оны майданның сарқылмайтын қайнар бұлақты тылына айналдыру, оның мүшелерінің еңбегін осы мақсатқа сай ұйымдастыру туралы болу керек. Сондықтан мен пікірімді «авангард» колхоздың активіне емес, ірі колхоз шаруашылығының әр саласын басқарушыларға айтқым келеді.

Әдетте Есеналы мұндай жерде біреу бір жаңа пікір айта бастаса соны айтушымен өзін қатар қойып, қуаттай араласып отыруы тиіс еді. Қазір Болатов шүү дегеннен өзін сынап бастаған соң үннен қалды. Бірақ, мойнына су кету жоқ, еңсесі көтеріңкі, тәкаппар отыр.

— Соғыс кезінде қандай шаруашылық болса да ол дамымай кері кетсе тыл атын ақтай алмау қаупін тұғызады. Тылсыз майданның жеңісі шүбәлі. Тылды нығайту, еңалдымен оны басқару ісіне тіреледі. Ал, жаңағы Жоламанов жолдас ұсынып отырған жобада адам еңбегінің тұрақтылығы жоқ. Бүгін сауыншы, ертең егінші, бүрсікүні құрылысшы, оның арғы күні пішенші немесе бақташы қызметін атқарған адам тәжрибеден жұрдай болады. Мұның орнына бригадалардың тұрақтылығын нығайту, ондағы адамдардың еңбегін еселеу және күнделік тәжрибеден туып отыратын жаңа әдістерді істе батыл қолдану керек. Мәселен: он екі шөп машинасының егінге салынғаны Жоламанов жолдас айтқандай, үлкен ұтыс болған, мыңдаған пұт астық бүгінгі апаттан аман қалды делік. Бірақ, оның есесіне мыңдаған пұт шөп шабылмай қалды. Сондықтан тылдағы жұмыстардың да әр саласы, біріне-бірі кедергі келтірмей қатар жүргізіліп, жаппай қыймылға көшірілуі тиіс. Еспе каналы құрылысының Дмитрий Андреевич ұсынып

отырған маусымдық жоспары бұл колхоз тұрғай, бүкіл аудан егіншілігін дамытудың бірден-бір төте жолы деуге болар еді. Бірақ, бұл күрделі құрылыс күштің денін өзіне аударып, шаруашылықтың өзге салаларына ойсырата олқылық туғызады. Сіздің колхоз шаруашылығының басым саласы мал болғандықтан, оның жемшөп қорының молшылығы — тұқымын асылдандыру жұмысын жүргізе беру мүмкіндігін кеңейтеді...

— Бақтыяр Болатович, — деді Колосов орнынан ұшып түрегеліп, — жаңағы өзіңіз айтқандай, соғыс кезінде егіншілік кәсібін артта қалдырған колхоз берік тыл атын ақтай ала ма?

— Ақтай алмайды. Бірақ, оны өзге әдістермен дамыту керек. Пар, күздік және күз еккен бидайды қыс апатынан сақтау, қарды қалың тоқтату, жерін тыңайту, қоректендіру, арамшөптен арылту, сортты тұқым, — тағы сол сыяқты агротехникалық шаралар күрделі құрылыс жұмысындай аса ауыр емес. Демек, сол құрылыс салынып біткен кезде келтіретін пайдасына барабар творчестволық табысқа қол жеткізу керек...

— Аудан егіншілігін дамытатын құрылысты, — деп сұрады Сарқыт Болатовтың сөзін бөліп, оның өз айтқанын қайталай, — аудан көлемінің барлық колхоздары неге жаппай қолға алмайды?

— Бейбіт күнде қолдады. Қазір басқа колхоздар тұрғай осы колхоздың өзі сол құрылысқа адам күшінің бестен бірін бөле алар ма еді? — деп отырғандарға ортақ сұрау қойды Болатов.

— Жоқ, — деп жауап берді Есеналы көп атынан.

— Мүмкін емес, — деп қуаттады оны Мақтым.

— Сіз мал тұқымын асылдандыру жұмысының жүргізіле беруін қолдап тұрсыз ғой, — деді Сарқыт Болатовқа, — ал, бейбіт құрлыс дәуіріміз бітті емес пе?

— Жауды талқандау дәуіріміздің өзі өнімнің сапасын керек етіп отыр.

— Әрине, — деп қуаттады Таутан.

— Коллектив басқарудың екінші міндеті, — деді Болатов бастапқы сөзін жалғастыра, — әсіресе қауіпті кезеңде, темірдей тәртіп орната білу. Бірақ, ондай тәртіп колхозда үнемі бұйрықпен, айқаймен орнамайды.

Есеналы өзінің кешегі Қадишаның еңбеккүн табеліне штраф жаздырғаны Болатовтың алдында ашылып қалмаса неғылсын деп қысыла бастады.

...— Тәртіп дегеннің өзі іске жауапкершіліктен туады. жауапкершілікті адамдардың санасы туғызады. Мұнын өзі басшының тәрбиесіне, әркімнің өзіндік қасиетін ұға білуіне тіреледі. Қазіргі колхозшылардың көпшілігі майдан жауынгерлерінің әйелдері, әке-шешелері, аға-інілері мен апа-қарындастары. Әр адамның қуаныш-ренішін сезу, өзіндік қасиетін, мінез-құлқын тану, қаблетіне қарай іс тапсыру, мәдени тілегін орындау,— міне, басшының бойында осындай қасиеттердің бәрі болуы шарт. Осы айтылғандардан келіп басшының үшінші міндеті туады. Бұл оның өз басының әр іске әзірлігіне байланысты міндет. Өйткені, ол өзі білмеген, көрмеген бағытқа өзгелерді де нұсқай алмайды. Бірақ, бәрін бір өзі ғана өлшеп-пішіп отырған басшының да ұйымдастырушылық қаблеті арта бермейді. Мұнан, ол жұрттың аузына қарап отырсын деген мағна шықпайды. Халықтың мүддесіне сай игілікті бастама туралы оның өзімен кесесу аброй әпереді. Сол үшін үш өлшеп бір кескеннен зыян жоқ, өлшемей кесу олқылыққа соқтырады. Мәселен: Жоламанов жолдас бүгінгі сөзінде бір зор өткелден оғ-оңай өте шықты. Мұнысы майдандағы жауынгерлерге сыйлық жөнелту. Осының өзі атүсті қарарлықтай жеп-жеңіл іс пе? Тек сіздің колхоз ғана емес, бүкіл аудан көлемі майданға үлкен эшелон жөнелтуге жаппай дайындалып жатыр. Ал, сіздер неше вагонмен не жөнелту туралы әлі келелі кенеске келмеген сыяқтысыз...

— Бес вагон,— деді Есеналы.— Азық-түлік те, аттар да дайын. Жылы киімдер әдейі ашқан мастрескойымызда әзірленіп жатыр, аудан дайындалып болғанша біз де бітіреміз.

— Мәселен, сол дайын аттарыңыздың майдан керегіне жарар-жарамасы туралы ойладыңыз ба екен?

— Бақытжан-ау, о не дегенің? «Социализм» колхозының он екі жыл мәпелеген жылқысын, қандай сұрапыл болса да желге қарсы желе алмас деуге кімнің аузы барады!

— Сол он екі жыл мәпелеп өсірген аттарыңыздың қазіргі артиллерия қамытына, немесе атты әскердің оппа күртікпен сардаған километр жортуына жарар-жарамасына көзіңіз жете ме?

Есеналы енді қайырып ешнәрсе айта алмай қалып еді. Тауған тұрып:

— Аудандық соғыс комиссариатының қазіргі қойып отырған талабына сай келетін аттар, бұл колхоздың жылқысында көп,— деді.

...Болатовтың сөзінен соң, Есеналының еңбек ұйымдастыру жөніндегі жобасы бірнеше өзгерістермен, қосымшалармен қабылданды.

Басқарма мәжлісі аяқталғаннан кейін, оған қатынасқан колхоз активі шатырдан сыртқа шыққанда күн әлі сіркіреп жауып тұр еді. Олар көзге түртсе көрінбейтін қараңғы түн мен жаңбырды елең еткен жоқ, малшылары қырға аттанды да, егіншілері қырманға енді. Болатов пен Мақтым «Қызылжар» колхозына бармақ болды.

— Есеке,— деді аттанарда Болатов,— бізбен бірге барып көршіңіздің де хал-жайын көріп, біліп қайтапайсыз ба?

Есеналы абдыраңқырап қалды.

— Көршінің жай-түйі көріп жүрген көрмем ғой,— деді ол,— сіздер барып қайтыңыз, басшысыз. Ал, біз мына өз кемемізді құмға шөгеріп алмасақ жарады да.

Мына сөзіне қарағанда, жаңағы «авангард басшысы» болып отырған Есеналы едәуір кішіпейілдене қалған сияқты. Бірақ, ол әлі «Қызылжар» колхозын менсініңкіремей тұр. Болатов, оған сол «көрші көрмесін» көрсету арқылы да өзінше бір мақсат көздегендей:

— Төңіректі күн сайын байқай қадағалап отырғаннан зыян жоқ Есеке, машинаға отырыңыз,— деді.

— Ендеше мен мұндағыларға тапсырма беріп шыға қояйын?

— Мақұл.

Есеналының тапсырмасы қырман ішіндегі Дмитрий Андреевичке барып «мен келгенше қырманға өзің басқоз бола тұрын» айтып шығу еді, бірақ, соны айтам деп өзі Мариядан әдеуір сөз естіп қалды.

— Тапсырмаңызды маған тапсырыңыз,— деді Мария қатулана,— қазіргі заңды бригадир мен.

5

Саркыт Сармановтың басқарма мәжілісінде Дмитрий Андреевичті жақтай жарыссөзге шыққанын аңғарттық. Ол оған Еспе каналы құрылысының жұмыс жоспарын жасауға да көмек көрсеткен болатын. Дмитрий Андре-

евич оның мұндай көмектерін «егін шаруашылығын дамыту үшін сіңіріп жүрген еңбегі» деп бағалады.

Шындығы олай емес. Соғыс басталысымен-ақ бұл колхоздың екі үлкен, күрделі бастаманы қатар жүргізе алмасына көзі жеткен Қалдыбай Құлмұқанов Еспе каналы құрылысын жүргізіп, мал тұқымын асылдандыру ісін тоқтатуға тырысты. Бірақ бұл мақсатына аудан орталығы арқылы жете алмай, колхоздың өзіне мал тұқымын асылдандырудан бас тартқызуы керек болды. Сондықтан ол Сарқытпен кездесті. Бұдан бұрын да бірнеше рет сырласқан сенімді Сарқытты бұл жолы да жыландай арбады. Қолхозға председатель болуға өте дәмелі Сарқыттың көкейіне Қалдыбайдың бұл кеңесі де қона кетті.

— Есеналы Жоламановтың колхозды басқара алмайтыны сөзсіз,— деді Қалдыбай.— Сондықтан ол тізгінді өз қолыңа алуың шарт. Бірақ, Есеналы председательдіктен түскен күні оның орнына Таутан Тайбағаров қона қалуы ғажап емес. Мұны да ойла... Қолхоздан Таутан тайып тұратын болса сенің мұрадына қолыңды мен жеткізем. Бірақ мұның бәріне әзірлік керек. Қолхоздың белді адамы Қолосовтың аузын ал. Егер Жоламановты Қолосов қолдайтын болса іс қиынға айналады. Ол екеуі сәл қайшы келетін болса Қолосовты қолда да, араларын алшайта түс. Қолхозшылар көпішілігін Қолосов жағына шығарып бақ...

Қалдыбайдың бұл кеңесіне Сарқыт кейін өзінің қосымшаларын қосты. Оның ойынша: басқарманың жаңа мүшесі, егіс бригадирі Мария Қолосованы да өзіне қаратып алып, оны да Есеналыға қарсы қоюы керек. Марияны қолына түсіріп алса, оның ата-анасының алдында да беделі арта түседі, Мария арқылы барлық егіншілерге сөзін сөйлетеді. Екіншіден, Есеналы мен Таутан арасына от салып араздастыра алса, Таутанды Есеналы колхоздан қуып шықпай тынбайды. Содан кейін барлық колхозшыға өз сөзін сөйлетеді де, аудандық жер бөлімінде отырған Қалдыбайдың көмегімен колхозға председатель болып алады. Сонсын Ұлжанға үйлене ме, әлде Марияға үйлене ме, — онысын өзі біледі...

Сондықтан огород бригадасын басқарып жүрген Сарқыт қырман басына барған сайын «дәнді егіс пен огород ағайын» деп, Марияның қолдап, істеп жатқан

жұмысы болса әп-сәтте тындырып беріп кетеді. Бұрын бұл колхоздың ешкіміне ешнәрсесін ауыстырмайтын огород бригадирі, сондықтан «сараң Сарқыт» атанған ол қазір Дмитрий Андреевичтің әйелі Антонина Федоровнаға да жомарттық көрсетіп жүр. Қайнарға келген сайын «сізге сыйлығым» деп тегіннен-тегін, тегенедей қауын, қарбыз, үлкен жәшік помидор, немесе сарымсақ, тағы сол сыяқты бақша жемістерін әкеліп тастайды. Мұны өзіне тиесілі «енбек күннің авансы» деп нандырады. Ал, еңбек күннің өзін бөліскен күнде, оның жеке басына тиесілі азық-түлік үшін бір үлкен склад керек болатындай баиды.

«Көп жорғалаған жылан аяғын көрсетер» дегендей-ақ Сарқыт өзінің не үшін жағымпазданатынын Антонина Федоровнаға да, Дмитрий Андреевичке де сездіріп алды. Бірақ, олардың қайсысы да Сарқыттың мұнысына не қарсылығы, не қуаттайтындығы туралы әзір ешнәрсе сездірген жоқ.

Ал, соғыс басталмас бұрын, Мария мен Ғалым орманға енген кеште олардың артынан іле-шала Сарқыт та барған болатын-ды. Бастапқы екеуінің сол кеште біріне-бірі не айтқандарына айғақ, олардың соңына түскен соңғысы болуы тиіс еді. Бірақ сырын сыртқа шығармайтын сараң Сарқыт, сол кеште көрген-білгенін ешкімге айтпай қойған. Кейінірек, Ғалымның майданнан жазған ең бірінші хатын Мария күн сайын бірнеше рет оқып жүріп, бір асығыста үйіндегі столы үстіне ұмыт қалдырған екен. Антонина Федоровна Нұрғайшаны шақырып алып отырып, онаша оқып берді.

«Қымбатты Мария.

Қазір қанды майданның қақ ортасындағы арпалыс адамы болғандығымнан, еналдымен жауынгерлік сәлем қабылдауыңды өтінемін!

Майданнан жазылған хаттың сөзі де сол майдан сыры болуы тиіс. Бірақ, бұл соғыстың сыр-сыпаты, бір сен емес бүкіл халқымызға және бүкіл әлемге аян. Ол туралы жалшылама жазбайын. Генерал Панфилов дивизиясының бір бөліміндегі көптің бірімін. Төбелесқұмар болып өсегенім өзіңе мәлім. Сондықтан ба, әлде маған дұшарласқан қарсы күш басымырақ па,— әйтеуір алғашқы бірер айқасымның сәті мен сәтсіздігі аралас. Сондықтан, бұл өрттің ішіне түскен болатың шынығып шығар күнін күт. Ол күн онша алыс емес!

Құнтөбе төбесінен қараған сәттегі Қайнар көрінісін, суретші көңіл мәңгі өшпестей етіп-ақ жүрекке жазып қойған екен. Қазір окопта жатқан ой көзіне ол сурет көріне береді, көрінген сайын көркейе береді. Артымнан толқыған Қайнар көлі, алдымнан лаулаған ажал өртіне қарсы өзінің сенді селін ақтарардай аса ардақты көрінеді. Мен оны ой көзімен ғана емес, өз көзіммен де көргім келеді. Сен: «Қайнар тереңі қазналы» деуші едің. Қане енді, толқыды ма, тасыды ма, қатерлі күнге сақтаған қандай қуат кені бар екен? Көрсетші!

Қайнардың қалың нуы әлі ойшыл ма, әлде астанкестен ашулы ма? Мен кеткен соң бардың ба оның бағына? Табылды ма, сол бір кеште көп іздеген қызыл гүл? Жіберші хатқа салып!

Мына қарақшылар, жүрген жеріндегі ормандарды өртеп, құрлыстарды, қалаларды бомбалап қыйратып келеді. Қолы жетсе Москвадағы Горький паркінің жасыл жапырағын сарғайта солдырмақ, қызыл гүлдерін отамақ қой. Есінде ме, сол бір кеште біз екеуіміз Горький паркінің төрінде отырып, келешек туралы кеңеспекке уәделесіп едік! Міне, қазір оны апаттан аман сақтап қалудың ардақты міндетінен сыбағалы болғанымға қуаныштымын!...

Қап, бөліп жіберді-ау!... Әне, тағы келе жатыр; аранын ашып ажал келе жатыр. «Ат!» деп жатыр оны генерал Панфилов...

Хош! Он жыл бірге жүргенде ойымызда жоқ, ойға түскен күні батылымыз барыспай сүйісе алмаған сенімен қазір «сүйістім!» дейін, ренжімеші Марияш! Ғалым».

— Соғыс болмаса,— деді Антонина Федоровна көзіне жас алып,— екеуі де Москваға барып бірге оқымақ еді.

— Бастары аман болса соғыс та бітер еді, содан кейін Мәскеуге де бірге барар еді,— деп кемсендеді Нұрғайша,— ал мына сіздің үйге келгіштеп жүрген біздің тумай кеткірді қалай көреді екен Мария?

— Қайдан білейін, қалай көретінін? Мен оны «жақсы көр», не «жек көр» деп Мария жүрегіне әмір бере алам ба, Нұрғайша-ау?

— Жауынгерлерге жөнелткелі отырған сыйлықты алып Марианың өзі неге барып қайтпайды екен майданға? — деді Нұрғайша, ол майданға барса Ғалыммен кездесеріне сеніп.

— Бірқатар егіншілер «Мария барсын» — деседі білем, өзі де барғысы келіп жүрген тәрізді,— деді Антонина Федоровна, Нұрғайшаның ыңғайына жығылып.— Есеналы Жоламаныч кімді жіберем десе де өзі біледі ғой, дегенмен, бүгінгі басқарма мәжілісінде мұны да ақылдасатын шығар...

Екі әйелдің бұл әңгімесін, үсті-басы малмандай су-су болып кіріп келген Дмитрий Андреевич бөліп жіберді. Ол үйіне әйелі күтпеген кезде келді. Антонина Федоровна ерінің шүңірек көк көзіне қарап, оның бұл жолы ойлы келгенін байқады. Колосов бүгін үйіне осылай келуге тиісті еді.

...Жас бригадир Мария Колосованың, жана председатель Есеналыға «тапсырмаңызды маған тапсырыңыз» өз әкесі Дмитрий Андреевич Колосовтың да жүрегіне жып-жылы тимеді. Туған қызы болса да, егіншілік іске кеше ғана араласқан жас Марианың бұл сөзі, ширек ғасыр еңбек сіңірген ежелгі егінші қартты біржола саптан шығарып тастағандай болды. Оның бұл сөзі, әкесіне: «қырманға жаңа тактикасымен жас жауынгерлер келді, енді сен қолына құрық ал да жылқы бақ» дегені сыяқтанды.

Еспе каналы құрылысының соғыс біткенше қолға алынбасына көзі жетіп іштей едәуір қайғырып тұрған Дмитрий Андреевич, енді тіпті қырман басында өзіне тиісті орын жоқтай көрді. Ол ауыр адымдай басып Қайнарға қайтты. Жағасына жалғандысы қоса тігілген, ұзын, кең брезент плащы мен 44 номерлі қалың былғары етігі болғандықтан ба, әлде ызасы ырк бермей келе жатқандықтан ба,— әйтеуір, жаңбырлы түннің жағдайсыздығын бұл да елең еткен жоқ. Қайымақтыдан Қайнарға қарай жолсызбен төте тартқан ол бастап қазылып қалған каналдың ұзына бойына жағалай жүріп, өзі басқарған істің алғашқы нәтижесін көре, көңілі едәуір көтеріле бастап еді. Бірақ, оның тоқтаған жеріне жеткенде өзі де тоқтай қалды. «Соғысты бастаған, адамшылық ардан жүрдай аңдарды апат соқсын!» — деді ол іштей ызаланып.

Әрине, егер соғыс болмаса бұл канал келесі көктемге дейін қазылып болып, алдағы жазда Қайнар көлі бүкіл аудан көлемінің дәулет қазнасына айналмас па еді! Соғыс болмаса оның үш ұлы бірдей аранын ашқан ажалға қарсы аттанар ма еді! Тіпті, сол кенже қызы

Марияның өзі институт бітірмей егінге түсер ме еді! Амал қанша, кенеттен қатерлі қауіп туған шақта солай болуы тиіс.. Әйтпесе өзінің ширек ғасырлық егіншілік еңбегі зая кетеді, қалған өмірі Октябрьге дейінгі сыяқты, кулактың құлшылығына түседі. Соғыстан бұрын оның бастамасына бүкіл аудан көзін тіксе, қазір сол ширек ғасырлық еңбегінің нәтижесі бүкіл әлем алдында ауыр сынға түсіп тұр. Ендігі әңгіме өзінің бар күшін, ақыл-ойын, қаблетін жауды талқандауға жұмсауда ғана. Жұлғыз Есеналы емес, кеше Мақтым да, бүгін Болатов та соны айтты. Ендеше, колхоздағы еңбек майданының орталық штабы бекіткен бригадир Марияның жанағы айтқаны дұрыс. Армияның жеңімпаздығы еналдымен оның темірдей берік тәртібіне байланысты. Әскери лагерьге айналған колхозда да, еналдымен әскери тәртіп орнауы тиіс. Колхоздың бастығынан бастап тәртіпке шақырған өрмінез Мария өзінің қызы.

Ол енді ецсесін жоғары көтере, адымын алшағырақ басты. «Социализм» колхозы шаруашылығының барлық салаларындағы жұмысты бір өзі істеп, барлық жүкті бір өзі көтеріп келе жатқандай, жаңбыр сіңген қара топыраққа тобығынан бата адымдады.

Ол тексеру комиссиясының председателдігіне сайланғаннан кейін, сол жыйымысқа қатынасқан Қалдыбай Қалмұқанов:

— Сіз енді қоғам бақылаушысы,— деген еді.— Сіз енді колхоздың жалпы жыйылысынан басқа ешкіміне бағынбайтын тәуелсіз адамсыз. Әсіресе, соғыс кезінде сіз кәдімгі колхоздағы трибунал...

Ол кетерінде Дмитрий Андреевичті оңаша шығарып алып:

— Мына жаңа бастықтың да, жас зоотехниктің де әрекеттерін көзден таса қылмай қадағалап отырыңыз, әсіресе Тайбағаровқа сақ болыңыз,— деп тапсырған.

Дмитрий Андреевич:

— Тайбағаровтың ісінде шүбәланарлық ешнәрсе жоқ сыяқты,— деген. — Ал, жалпы қоғам мүлкін көздің қарашығындай сақтау тек тексеру комиссиясының ғана міндеті екен деп қарау қате болар. Колхоздың қай мүшесі болса да колхоз мүлкін талап-таражға сала алмас...

Қазір ол, колхоздың егіні ғана емес, өзге өндірістеріне де көңіл аударды. Соғыстан бұрын мал шаруашылы-

ғына аса мән бермейтін ежелгі егіншімізді енді осы мал тағдыры ауыр ойландырды. Оның үстіне бүгін Болатов «... жемшөп молшылығы тұқымын асылдандыра беру мүмкіндігін кеңейтеді» деді. Ал, Қалдыбай Құлмұқанов «зоотехниктің әрекетін бақыла, оған сақ бол» деп тапсырды. «Мұнысы қалай? — деп олайды ол Қалдыбай туралы.— Москавадан оқып келген мал ғалымының ісіне қарапайым егінші қалай араласа алмақ?..»

Дмитрий Андреевичтің үйіне келіп, жаңбыр суымен қалыңау қаудырлаған брезентін шешкенше арыла алмаған ауыр ойын Антонина Федоровна бөлді.

— Мария эшелонмен майданға баратын болды ма? — деп сұрады ол, осы сұрағының жауабын үйіне кеткелі тұрған Нұрғайшаға да естіртіп жібергісі келіп.

— Майданға Мария бармайды, Ұлжан барып қайтатын болды.

* *
*

Майданға Марияның өзі де барып қайтқысы келіп еді. Бірақ, «мені жіберіндер» деп өзін өзі ұсына алмай қалып, іштей ренжіп тұрған оған Сарқыт, майданға Ұлжан жіберілуінің «себебін» тауып баяндай қойды. Ол себеп Есеналы мен Әділ ұстаның «құдалығы». Шынында да Есеналы Ұлжанды майданға «болашақ өз келінім» деп жіберетін болды ма, әлде содан ыңғайлы кісі бола қоймады ма,— онысын өзі біледі, ал оның Әділ ұстамен келісіп қойғаны рас болатынды.

Ұлжанның қайратын, ақылын, мінезін өте ұнатқан Есеналы соғыстан бұрын, оның әкесі Әділ ұстаға өзінің көптеген жылдар тұз-дәмі араласып келе жатқан тату-тәттілігін айта отырып, жақындық жаңартқысы келетінін білдірген.

— Өзіме өзіңді, қызыма ұлыңды тең көрмейді емес-пін Есеналы,— деген еді оған Әділ.— Бірақ, жаңа заманда туып өскен жастардың дәстүрі, біз көрген құдалық салтынан өзгеше ғой.

— Өзіміз ұйғарысып қойсақ, атаны ұл, ананы қыз сыйламас болар ма,— деген Есеналы өз ұлын сыртынан билеп.

— Біздің бала быйыл күз қалаға оқуға кеткісі келіп жүр. Оқый алмай қалғанымызға өкінішті болып отырып, өзімізден өрбігендер жолына бөгет болуымыздың

жөні бола қоярма екен Есеналы,— деп оны едәуір бөген тастады Әділ.

Ұлжанды бұдан былай оқымайды деп жорыған Есеналының ойы өз баласы оқуға кетпей тұрып, үйіне келін кіргізіп алып қалу еді. Бірақ, ол Әділдің соңғы сөзінен жеңіліп, енді оның ыңғайымен ықты. Егер екі жас та оқуға аттанар болса, ата-аналар тілегін айтып жібергісі келетінін аңғарта майдалады.

— Мұныңды жастар қабылдар болса, өзіңнен артық құда таба алам ба,— деп Әділ де босай қалды.

— Е, бәрекезде, оғаш көрмесіңе сенбесем айтар сөзім бе еді, әлі қатынға да ақылдасқаным жоқ...

Өзара біргелкі желісі тартылғанмен, қазығы қағылып, байлауы бекімеген осы уәдені Ғалым орта мектепті бітіріп шыққанша ешкімге сездірмей қоя тұру тоқтамына келіскен еді олар. Уәдесіне берік Есеналы бұл сырын сыртқа шығармаса да, аңқаулау Әділ әйеліне айтып қойған. Оның әйелі өзінің бір дос әйеліне айтқан; ол әйел өзінің қосымшасымен едәуір өсіріңкіреп Сарқытқа айтқан.

Қазір бұл әңгіме Есеналының есінде бар ма, жоқ па,— онысы да өзі біледі. Ал, Сарқыт үшін бұл да пайдалы тақырып. Түбін қазбаласа шындық болып шыға келеді, келісім болғаны рас. Осы сыяқты Есеналының ескі салтышылдығына тән, Ғалым мен Ұлжан арасын жақындастыра түсуге арналған лақаптарды Марияның құлағына шалындыра берудегі мақсатының не екені айтпаса да түсінікті.

Мұндай «сырттай құдалық» деген сөз құлағына түрпідей тиген Мария нанбап еді, Сарқыт дәлелін толықтырып бақты:

— Ұлжанды туған ата-ана тірі емес пе, өтірік айтса жаны шықсын,— деді ол.— Есеналы Ұлжанды майданға не үшін жіберіп отыр дейсін?.. Сені жіберсе көрмей қалды деппе едің?

— Егер қыз бен жігіт арасында махаббат болмаса, олардың ата-аналарының сырттан өлшеп-пішуімен жалған өмірдің қандай мағнасы болмақ?

— Біз екеумізше солай,— деді Сарқыт өзін де Мария қатарына қойып.— Ал, қазақтың ескі салтына Есеналы мен Әділ келісіп қойғансоң, бұл келісім Ғалым мен Ұлжан үшін заң.

— Мүмкін емес,— деді Мария.— Мүмкін емес, жас-

тар тұрғай Есеналы Жоламановичтің өзін ескілік шырмауынан шықпаған шал деп айта алмаймын...

— Сол жастарыңның өздері бірін-бірі ұнатпасына көзің жете ме? — деді Сарқыт Марияның сөзін бөліп.

«Бұлай болу да мүмкін емес» деген сөз Марияның көмекейіне келіп, айтылмай ішінде қалып қойды.

6

Болатовтың машинасы «Қызылжар» колхозының да қырманына келіп тоқтағанда түн ортасы ауып кеткен еді. Күн әлі сіркіреп жауып тұр. Қырман басында қыбыр еткен бір адам жоқ. Егіс бригадасындағылардың бірқатары шатырда, оған сыймағандары Культистанда ұйқтап жатыр. Бригадир қыстаққа кетіпті. Колхоз председателі Жолдыбай Құлмұқанов та (аудандық жер бөліміндегі аға зоотехник Қалдыбайдың туған інісі) қыстақта деп хабарлады ұйқылы-ояу бір егінші. Бір жеті көзі ілінбегендей, ұйқыға әбден мас болып қалжыраған ол егінші, Болатовтың мошқап сұрамақ болғанына жауап та бере алмай орнына қайта жатып алды да, бұйыға түсіп қорылдап кетті. Ол мына қараңғыда кімдер келіп, не сұрап тұрғанын да білген жоқ.

Болатовтың сырттай байқауынша бұл колхоздың егіншілеріне қазір түнде жұмыс істерлік жағдай жоқ: жаңбыр жауып тұрғанда егін бастырыла ма, жабық қырманы дұрыс жасалмапты. Төбесін талдан тоқылған шарбақтармен итарқалап, сыртынан салом жапқан екен. Мұндай жабындының жаңбыр ұстамайтыны өз алдына, ал жабық қырманның жасалған жері ойпаң болғандықтан қыраң жақтарынан ағып келген манағы нөсер суы сол ойпаңды толтырып жіберіпті.

«Қызылжар» егіншілерінің түнде жұмыс істемегі тұрғай, күндіз де тым-тырс жатқандығын «жабық» қырманның өзі-ақ жариялап тұр. Болатов бұл жерде көп аялдай алмады да, «Қызылжардың» қыстағына баратын болды. Олардың қыстағы да қырманынан онша алыс емес еді. М-ка тастақ жолға тағы шықты, прожекторы қараңғы түнде жарқыраған маяктай маздап келеді. Болатов әзір Мақтымға ешнәрсе демесе де, машинаның артқы диванында онымен қатар отырған Есеналыға:

— Есеке, көршіңіздің жаңағы «көрмесін» бұдан бұрын көріпне едіңіз? — деп сұрады.

— Мұнысын көрген жоқ едім. Ал, жаңағы жатыстарына қарағанда, жабық қырманы сол жатысқа арналып жасалған ба деймін. Әйтпесе басында мыйы бар кісі сүйтеме екен? — деді ол өзін бұл колхоздың председателінен биігірек көрсеткісі келіп.

— Әр маусымдағы іс тағдырын, — деді Болатов аздан кейін, — алдын ала әзірлік шешеді. Әзірліктің өзін де, бірнеше рет ой елегінен өткізбей болмайды. Әр істі асығыс бастау мен нем кұрайды қарау екеуі ағайын. Екеуінің де ақыры сол істің нәтижесін жоққа шығарады...

Болатовтың да, Есеналының да бұл айтқандарын Мақтым өз адресіне қабылдап, іштей қатты қынжылып отыр. Жолдыбайды тәжірибелі председатель деп сенген ол, соңғы жетіде «Социализм» колхозының жұмысына араласумен отырып қалып еді. Жолдыбай оның сенімін ақтамаған болып шықты. Болатов мына Есеналының көзінше оған үндемей келе жатқан сыяқты. Қеше ғана шімірікпестен «менің жұмысыма араласушы болма» деп салған Есеналы, ертең «маған әкімсі бермей, әуелі ана Жолдыбайдың жұмысын жолға қойып ал» деуі де мүмкін.

...Болатовтың ыңғайын байқап келе жатқан шофер, машинасын колхоз басқармасының алдына тоқтатып, моторын сөндірді де, прожекторын дереу сөндіре қоймап еді. Кеңседен шыға келген күзетшіден Мақтым:

— Председатель қайда? — деп сұрады машинадан түсе қалып.

— Председатель жоқ, есепші кеңседе.

— Мен сенен есепшіні сұрап тұрмын ба, председатель қайда деймін? — деп қайталады өзі ызаланып келген Мақтым, онан сайын кейіп.

— Жаңа ғана үйіне кетті.

— Тез шақырып кел, жүгір!

Председательдің жаңа ғана шығып кеткені рас екеп. Кабинеттің ішіндегі көк түтін, стол үстіндегі аспалы шам жарығын әлсіретіп тұр. Шегілген шылым қалдығы күлсалғыштың аузы-мұрнынан шығып жатыр. Үлкен графиннің ішінде бір тамшы су жоқ. Оншақты орындықтың әрқайсысы әр түрлі кыйқы-жыйқы тұруына қарағанда бір ғана председатель емес, бірнеше адам ұзақ отырып қазір тараған тәрізді.

Мақтым кабинеттің терезесін ашты. Екінші бөлмеде отырған есепші шотты шық-шық соғып қойып, каран-

дашпен жазғанын резинкамен өшіреді де қайта жазады. Бала жігіт екен, бір есебінің балансы шықпай қыйнала ізденіп отырған сыяқты.

Кеше түнімен осы шотты өзі соғып басы қатқан Есеналы: «Жолдыбай жұмысының бәрін есепшісіне істеді екен-ау» деп ойлады.

— Бригадир қайда? — деп сұрады Мақтым есепшіден.

— Қазір ғана осынан шығып еді, үйіне кетті білем,— деді ол қағаздан көзін алмастан.

— Бар, тез шақырып кел.

— Қайтпексіз оны түн ішінде шақыртып, жұмыстан шаршап барып дем алып жатқан шығар,— деді Болатов сағатына қарап қойып.— Бір адам қызметінен бөлініп, екіншінің дем алысы бұзыла берсе коллективтің жалпы жұмысына олқылық келтіреді. Шаршағаны тынығып, тыңы қыймылдап жатса іс ілгерілей береді. Солай емес пе, Есеке?

—Әлбетте,— деп басың изеді Есеналы.

Болатов осы мысал арқылы адам еңбегін дұрыс ұйымдастыруды, сменалы жұмыстың нәтижелі болатынын аңғартты. Мұны Мақтым жақсы түсінді де, «шаршағаны тынығып, тыңы қыймылдап» дегені Есеналының көңіліне қона қалды.

Есепші жігіт, Болатовтың жаңағы айтқанын тындап бригадирді шақыруға жүгіре жөнелмей шотын соға берді. Осы мезетте ентіге басып Жолдыбай жетті кеңсеге. Аман-сау сұрасқаннан кейін Мақтым:

— Сіздің колхоздың егіс бригадасы егінін бастырып, астығын тапсырып болып жатыр ма? — деп сұрады одан.

Жолдыбай аз кідіріп қалып еді, Есеналы сол кідірісті пайдаланып:

— Бригадасына түгелімен айлық демалыс берген шығар,— деп мұртынан күліп қойды.

— Бригадамыз екпінді жетілік жариялап бар егінді бастырып алып, бүгін дем алып жатқаны рас,— деді Жолдыбай салмақпен.— Элеваторға астық алып кеткен керуеніміз осы түнде қайтып орала алса, бригаданың зябь жұмысында қалатын адамдарынан басқасы ертең қырдағы жұмысқа аттанады. Керек болса, мына өгізаяңмен келе жатқан «Социализмнің» бригадасын буксирге де алады олар,—деп өзін кекетіп отырған Есеналыны бір соғып өтті ол.

Бар егіні бес-ақ жүз гектар, шаруашылығы шағын колхоздың бригадасы жабық қырманды пайдаланбай-ақ, манағы нөсерден бұрын егінін орып, бастырып алған болатын. Екпінді жетіліктің әр тәулігіне үш-төрт сағаттан ғана дем алып, күні-түні қыймылдаған бригада қызыл керуенін жөнелтісімен-ақ нөсер төгіп кеткен. Сондықтан қыстаққа келе алмай қырман басында тынығып жатыр еді олар.

— Бүгін соңғы бескүндіктің мәліметін неге тапсырмадыңыз? — деп сұрады шытынып отырған Мақтым жадырап.

— Ауданға да, ауылдық советке де таңертең рапорт жөнелттік, көшірмесі міне,— деп Мақтымға ұсынды Жолдыбай.

Шынында да рапорттың бір данасы мана таңертең ауылдық совет кеңсесіне жеткізіліп еді де, екінші данасын аудандық жер бөлімінің бастығы кештіғұрым алған болатын-ды. Оны аудандық партия комитетіне хабарлағанда Болатов колхозға шығып кеткен. Ал, Мақтым бүгін таң атқалы кеңсесінде отырмай колхозшылар арасында болған.

Болатов Жолдыбаймен ұзақ әңгімелесті. Шынында да, Жолдыбай тәжірибелі председатель болатын-ды. Бұрын да, бірнеше жыл колхоз председателі болған ол, «Қызылжарға» келгеннен кейінгі бір жыл ішінде колхоздың шағын шаруашылығы едәуір өркендеп келеді. Болатовтың қазіргі онымен әңгімесі де колхоздың соғыс кезіндегі міндеттері туралы болды да, бұл тақырып Есеналы үшін үлкен сабақ сыяқтанды. Жаңа ғана Жолдыбайды менсінбей кекете күліп отырған ол, енді соның сезін құмарта тыңдады.

Болатовтың сұрақтарына Жолдыбай іркілмей жауап беріп отыр. Адам еңбегін ұйымдастыру тақырыбы бұл колхозда әлдеқашан талқыланып жаңаша жолға қойылыпты. Бірақ кешегі Есеналыша: «пәленше пәлендей жұмысты басқарады» деп жалпыланбай, сол басқарушылардың нақтылы міндеттері белгіленіпті.

Болатов Жолдыбайға «екі процент» мәселесін мұқият тапсырды. Әңгіме Устав бойынша колхоздың жалпы өнімінен қарттарға, уақытша еңбекке жарамай қалғандарға, армиядағы жауынгерлердің мұқтаж семьясына қарайласу үшін, балалар яслиінің керегіне ұстау үшін бөлінетін қор туралы болып отырғанын Есеналы жақсы

гүсінді. Өзінің кеше жұмысқа шығып үлгере алмаған екі әйелге штраф салу қателігін енді ұқты.

Әңгіменің ақырында Болатов егінші колхозшылардың еңбек күндерінің қаншалығын білгісі келіп еді, Жолдыбай екінші бөлмедегі есепшіге:

— Егіншілік кәсіптің бесінші книгасын әкелші, әйтпесе сондағы он төртінші графаның жыйнақ санын қарап айта ғой,— деді...

Әрине, мұндай книга «Социализм» колхозында да бар. Бірақ ол, Есеналының әзір көрмеген, көруге зер салмаған нәрсесі.

«БІМ-м... білмейтінім де, көрмегенім де әлі көп екен» — деп іштей қорытты Есеналы.

7

Мақтым, әдепкі кезде колхоздың бригадасы мен фермаларына Есеналымен бірге шапқылаған. Есеналы өзі «командир» жариялағанда, бұл өзінен өзі, «комиссар» бола қалған. Кейбір жағдайда ауылдық совет председателінің правосын партортгігіне қоса қолданып «командир» де, «комиссар» да өзі болып шыға келген.

Мұнысы бір жағынан, өзімшіл Есеналыны өзіне шәлкем-шалыс келтіре берді де, екінші жағынан Сарқыт сыяқтыны жасқандыра түсіп еді. Болатов өткен жолы колхозға келгенде Мақтымның осы әдісін сынай отырып, ақылын айтқан.

— Коллективтің,— деген еді ол,— бастығы болма досы бол, елі менен дос болған — жерсіз күні жоқ Антейдей. Қара күштен сана күші қуатты. Санадан сапа туады ғой. Бірақ, сана күші егіндей егумен өседі. Мұны еңалдымен Есеналыдан баста...

Содан кейін-ақ Мақтым Есеналымен өзара қатынасын өзгертіп жіберді. Бұрын қыңыр Есеналымен күйт етсе «білмейсіз» деп тізгіндесе түсетін Мақтым, енді сауатсыз басшының басшылық өмірі ұзақ болмасын ескерте отырып саясаттың сара жолын нұсқайтын болды. «Елу жасаған Есеке, енді шәкірт бола алмас» дейтін Есеналыны енді өзі тілеп оқуға мәжбүр етті. Бір күні:

— Мақтым шырағым, мені оқудың қай түріне жаздың? — деп сұрады ол.

— Әзірге, сізді бастауыш үйірмеге жазып қойдым Есеке.

— Метрей де сол үйірмеде оқыйтын болды ма?

— Ол кісі партия тарихын оқыйтын болды.

— Ендеше мені де соған жаз.

Октябрь айының басында өзін партия тарихын оқушылар тізіміне жаздырған Есеналы, ноябрьге дейін оның сабағына қатыспады. Алғашында Мария басқаратын бастауыш үйірмеден қашуы, Марияға шәкірт болудан бас тартқандығы еді. Ал, үгіт коллективінің жетекшісі Айнабек мұғалім өткізетін оқуға қатынаспау себебі, өзінің қарамағындағы бригадир, ферма бастықтарымен сабақтас болғысы келмеді, оның үстіне, «үлгере алмасам абройым төгіледі» деп жасқанды. Сондықтан ол, Айнабекке де, басқаларға да «партия тарихын өздігімнен оқып жүрмін, консультантым партторгтің өзі» деп мадақтанды.

Шынында да солай болатын. Оқу басталғаннан кейін Есеналы Мақтымның кабинетіне келіп:

— Мұғалімнен сабақ тыңдар жас бала емеспін, оқытатын болсаң өзің оқыт,— деді.

Оның бұл талабын Мақтым мақұлдады да, сол сағатында партия тарихы қысқаша курсының бірінші тарауы бойынша консультация берді.

Қысқаша курстың қазақшасын бір жеті отырып түгел дерлік оқып шыққан председатель таңертең парторгке тағы келіп:

— Кітаптың басында партиямыздың тарихы үш революцияның тарихы, деп жазылған екен,— деді.— Мен соның арғы буржуазиялық-демократиялықтарына бармай-ақ, осы өзіміздің октябрьден бері қарай жортып келіп социализм қырына бір-ақ секіріп, коммунизмге қарай самғай берсем деп едім.

Мұнысын Мақтым мақұлдамады.

— Бастапқы екі революциясыз салғаннан социалистік революция жасалған жоқ қой Есеке. Мұны сіз екінші тараудың өзінен-ақ жақсы білетін боласыз,— деп, Есеналының бір өзіне тағы бір сағат лекция оқыды.

Қайткенде де қысқаша курсты оқыйтын болғансоң оның бірінші тарауынан бастау қажеттігіне түсінген Есеналы:

— Ендеше өзің бастап сегізінші тарауға жеткіз, содан әрі қарай аттай желіп отырмас па екем,— деді.

Ол осыдан кейін оқуға өте белсене кірісті. Көреп тандарды көзден атырды. Көптеген беттер төрт-бес рет-

тен қайталанып оқылды. Талай абзацтарды жаттап та көрді. Бірнеше дәптер қысқаша курсты көшірумен толтырылды...

Оқу жылының алғашқы тоқсанында үйірмедегілерден қалыспай келген Есеналыны төртінші тарау кілт тоқтата қойды. Қалай оқыса да меңгере алмады. Мұнысын кабинетінде отырып оқу үстінде әрнәрсеге алаң болғандығынан көріп үйіне келіп оқыды. Бұдан да татымды нәтиже шықпады. Тіпті өзі жазған конспектісін өзі оқып ұғына алмады. «Япырау, осы жұрттың бәрі оқып түсініп жатқан кітаптың сөзін мен неге ұқпаймын? — деп жәбірленді ол іштей.— Әлде бұл тарау жастарға, оқымыстыларға ғана арналып жазылды ма екен? Олай болғанда менен төрт жасы үлкен, қарапайым егінші Метрей қалай ұғып отыр?.. Ым... Столыпин ғой ана жылғы қара түнектің қанды құзғыны. Ал, мына «Мах, Фейербах» дегендеріміз кім?..»

— Уау Нұрғайша, доғара тұр деймін ана радионы, мен сенің яслиіндегі балаларыңның бірі деймісін? — деп ақырды әйеліне.

Бірақ, радио доғарылғанмен «Диалектикалық материализм» деген сөз — «менің терең мағанам мынау еді» деп өзінен өзі сайрай қоймады. Қайту керек? Қайткенде де бұл тарау парторгтың тікелей көмегісіз меңгерілер емес. Сондықтан бұл туралы Есеналы екінші рет консультацияға келді.

— Мақтым шырағым, мына бір «диалектика» мен «метафизика» дегендер бір-бірімен келісе алар емес, қып-қызыл дау. Соңғысының тіліне түк түсінсем бұйырмасын,— деді ол.

Шынында да Есеналының қыйналып келіп отырғанын сезген Мақтым:

— Еске, осы тарауды оқымай-ақ,— деді,— ендігісін келесі тараудан бастап-ақ оқып берсеңіз қайтелі.

— Жо-о-о, оқыймын. Қолхоздың активі түгел оқып жатқан кітаптың бір тарауын, председателі тастап кете алмайды. Оқыймын, үйрет, түсіндір,— деп кетпей отырып алды.

Мақтым алдыңғы бөлмеден секретарын шақырып алды да өзінің қазір қолы босамайтындығын ескертіп, ауылдық советке келген адамдар болса оны өзі қабылдай беруді тапсырды.

— Я, сүйт шырағым, өзің қабылдай тұр,— деді Есе-

налы Мақтыммен қабаттаса.— Келгендерге шуламаңдар де, председатель мен парторг философия туралы мәселе талқылап жатыр де.

Секретары кабинеттің есігін берік жауып шыққаннан кейін Мақтым:

— Жазыңыз Есеке,— деді.— Маркстік диалектикалық метод мынадай негізгі белгілермен сыйпатталады деп қос нүкте қойыңыз.

8

Ноябрьдің басында бұл өңірдің майданға сыйлық жөнелткен эшелонын бастап баратын делегаттардың бірі болып аттанған Ұлжан, декабрьдің аяғында колхозға қайтып оралды. Ол өз үйіне іңірде келіп түскен еді, бны көптен бері асыға күтіп жүрген колхозшылар, топ-тобымен келіп тола бастады. Қайнардағы екі жүз үйдің үздік-создық келе берген адамдарына көрген-білгенін тізбектеп айта беруге Ұлжан да, оны тыңдаушылар да жалықпас еді, бірақ, оның екі бөлмелі үйіне жұрт сыймайтын болды. Сондықтан парторг Мақтым ертең кешке клубта өткізбек болған осы кездесу жыйылысын бүгін шақыртты.

Ұлжан жуынып, қайта киініп клубқа келгенде оның іші лық толып отыр еді. Екі жүз үйдің ер-әйелі, еңкейген қарттар, еңбектеген балаларға дейін қалмай жыйылыпты. Басқарма мүшелері мен актив Мақтымды орталарына ала, сахнадағы президиум столына отырысыпты. Орын тимеген балалар терезелер алдына шығып алысқан.

— Отан соғысы майданына аттандырған делегатымыз Ұлжан Қайсарова жолдасқа,— деді Мақтым,— өзінің осы сапары туралы әңгімесін айту үшін сөз берейік.

Ұлжан мінбеге шықты. Ол қазір осы клубта отырғандарға неміс-фашист басқынышларымен қолма-қол шайқасқа түсіп, жаудың шабуылын тойтарып тастап келіп тұрған жеңімпаз батырдай болып көрінді. Шынында да бұрынғы жыйылыстарда өзіне сөз кезегі келгенде едәуір жасқана қызарып, жасықтау сөйлейтін оның қазіргі мінбеге шығуы тіпті басқаша болды. Еңсесі көтеріңкі, дене қозғалысы пысық, аккұба ажары сұрғылт, суықтау көрінді. Ол осы колхоздан аттанған күнінен бастап, қайтып оралғанша жазып келген қалың дәптерін ашып алдына қойды да, өзіне бар назары ау-

дарылып отырған жұртқа қарады. Қарашығының оты октай атылып тұрған баданадай қара көзге қадала қалысқан жұрт: «не кереметтерді көріп келіп тұрған көз ғой мынау» деп ойлады.

— Бұл соғыстың тақырыбы,— деп бастады ол әңгімесін,— талай жылдар таусылмайтын, есепсіз көп оқыйғалы, өте үлкен тақырып қой. Осы бір сапардың өзі маған да көптеген оқыйғаларды көрсетті, оның бәрін бастан аяқ айта берсем, әңгіме таңға таусылмас еді. Сондықтан бүгінше өзімнің көріп келгендерімді қысқаша шолу етіп әңгімелейін. Жалғасын алдағы күндерде менен де, басқалардан да тыңдарсыз, кітаптардан да оқырсыз...

— Таң жетеді, айта бер Ұлжан;

— Көрген, білгеніңнің бәрін қалдырмай баянда,— десті жұрт.

— Біздің алып барған аттарымыз Дон майданына жіберілді де, азық-түлік, тағы басқа сыйлықтарымызды қазақстандық құрама Панфилов дивизиясы қабылдады. Бұл дивизия жауды Москва түбінде соққылап, оның астанаға шабуылына тойтарыс бере кескілескен ұрыс үстінде екен. Ай бойы арпалысқан үздіксіз ұрыс жүргізе отырып, дивизия тек өз позициясын ғана қорғаумен болмай, жаудың екі жаяу әскер дивизиясын, бір моторлы дивизиясын, екі танк дивизиясын талқандады...

— По шіркін-ай, тусаң ту!

— Өзінен бес есе басым жауды қыйратқан екен-ау, а?

— Жігіттер арыстандай алысқан ғой...

— Сөйтпей қайтушы еді, қолбасшысы көсемнің өзі болған соң...

— Уау, сөз тосындар, әңгімесін айтқызбадыңдар ғой түге,— деді бір ақсақал кейінгі жақтан дауыстап. Ұлжан шырағым аузына май, айта бер, е, сонан соң, өзіміздің жігіттердің бәрін де көрдің бе, тегіс аман ба екен?

— Қолхозымыздың бастығы Сейтен, тракторшы Николай Дон майданында десті. Панфиловшы жігіттердің бір қатарын көрдім. Ербөлек Есенов рота политругі...

— Жол жөнекей бір сұраққа ғафу етіңіздер,— деді Колосов Ұлжанның сөзін бөліп.— Ербөлек Есенович Еспе каналы туралы сұрады ма?

— Сұрады. Содан кейін сізге сәлем айт — деді, соғыстан соң өзіміз барып еңалдымен сол құрылысты қолға алармыз, оған дейін пар, күздік, тыңайтқыш және қар суына мұқият болсың — деді...

Осы мезетте Дмитрий Андреевич те, Есеналы да, арт жақтарында отырған Марияға бұрыла қарап иек қағысты. Мұнысы оған «мына жауынгерлік тапсырманы естіп отырмысың?» дегендері сыяқтанды.

— Ғалым Жоламанов сол ротада взвод командирі, кіші лейтенант, — деді Ұлжан алғашқы сұраққа жауабын жалғастыра. — Павел Қолосов та сол ротада, сапер екен; Ержан ауыр артиллерия зеңбірегінің көздеушісі... — Ол осы арада Қолосовтың ортаншы ұлы «Михайлдың қаза тапқандағы ерлік ісін айтсам ба екен?» деп аз іркілді де, ол туралы бұрын военкомат хабарлап қойғандықтан «жараны жаңартқысы» келмеді. — Бәрінің де тамаша ерлік істері, жауынгерлік жолы үсінде асқан асулары бар. Соның ішінде Ғалымның жауынгерлік өміріндегі бір эпизод өте тамаша. Мұның өзі түн жамыла жау тылына өтіп істелетін жауынгерлік әрекет екен. Тапсырма берген дивизия командирінің өзі болғандықтан ол Ғалымның қайтып оралуын күтіп, үнемі оның хабарын қадағалап отырады. Бірақ, одан үш күн ішінде ешбір хабар алынбайды. «Кіші лейтенант Жоламановтың взводынан бір жауынгер де қайтып оралмады ма?» деп сұрайды ақырында дивизия командирі. Оған батальон командирі, Жоламанов взводын жолдан кері қайырып, өзі жеті-ақ жауынгермен кеткенін мәлімдейді. Оның өзімен бірге алып кеткені бір станокты пулемет есебі, екі автоматшы, екі мерген, бір сапер екен...

«Осы оқыйға арқылы Ғалымның қаза тапқанын есітіргелі тұр ма?» деп ойлаған Нұрғайшаның жүрегі қобалжи бастады. Президиум столындағылардың екінші қатарында отырған Марияның да, осы мезетте ақсары ажары кукылдана түсті.

— Хош, сонымен ол тапсырмасын орындап орала алды ма? — деп сұрады көптің бірі.

— Соны айтқалы тұрмын, — деп жалғастырды Ұлжан әңгімесін. — Ноябрьдің бұлтты, қараңғы түнінде шеберлікпен жау тылына өтіп алған Ғалымның келесі түнде кері өту мүмкіншілігі болмай қалады. Сондықтан ол қалың орманды кесіп өтетін тас жолдың бойынан бекініс алады. Әлсіреген жаудың алдыңғы шебіне келетін кө-

мекті тұтқыйылдан бөгеу әрекетімен шұғылданып тосқауылда жатады. Бір мезетте, «шұбырып келе жатыр» деп хабарлайды, ағаш басына шығып, дүрбімен қарауыл қарап тұрған Павел. Келе жатқандар жаяу әскер толы жыйымалаған жүк машиналар екен, оның алдында екі километрдей жерде оқшау жеңіл машина келе жатады. «Минаны жарып күлін көкке ұшырамыз ба, әлде мұны өткізіп жіберіп кейінгі көбін күтеміз бе?» — дейді Павел Ғалымға. Ең керекті «тіл» осы машинада деп топшылаған Ғалым мергендеріне, сол машинаның баллоның жаруға ғана бұйрық береді. Бұл бұйрығы мүлтіксіз орындалады. Деңгейлесе бере баллоны жарылып шөге қалған машинадан еңгезердей бір неміс-фашист генералы шыға келгенде Ғалым мен Павел да жетіп үлгереді. Олар дереу шоферді бір окпен қағып тастап, генералды дедектетіп тасаға қарай ала жөнелді...

— Ол малғұнды да сол табанда сеспей қатыра салмай, бастарына бейнет қып не керек? — деді бір колхозшы әйел.

— Оны неге қатырсын, іздеген құлаш жарым «тіл» соның өзі емес пе? — деп түсіндірді екінші біреуі.

— Уау, сабыр етіңдер, әлі кейінде шұбырып келе жатқандары тағы бар емес пе. Ұлжан қарағым бөгелме, айта бер.

— Қыймылдың сонша шапшандығынан, — деді Ұлжан, — кейінде келе жатқан колонна ешнәрсені сезбей, жол үстіндегі генерал машинасының артынан тізіле тоқтай қалады. Жолдың екі жағындағы орманнан оғын қардай бората атылған пулемет пен екі автомат жауды тосқауылдан бір атқыштар ротасы атып жатқандай болады. Емен басындағы екі мерген машинаның кабиналарына дәлдеген оқтарын мүлтіксіз дарыта береді. Кейінгі машиналар кейін шегіне қашады. Екі жүзге тарта неміс солдаттары мен офицерлері мініп келе жатқан машиналарына өлік болып тиеліп қалады...

— Өздеріне со керек;

— Көресілерің көрсеткен екен;

— Сонымен әлгі генерал қайда?

— Соны айтқалы тұрмын. Бізді дивизия командирі қабылдап, апарған сыйлықтарымыз үшін аса зор алғысын айтты: «Армиямыз өзінің мызғымас берік тылын

мақтаныш етеді» деді. Міне, дәл осы сағатта оған Ғалым келіп рапорт берді.

«Жолдас генерал-майор! — деді ол. — Бұйрығыңызды орындадым. — Сізге сыйлыққа жаудың жаяу әскер дивизиясының командирі генерал фон Миллерді тірі әкеліп тұрмын. Генерал-майор Ғалымды құшақтай сүйіп: «Сен маған жаудың бір генералын ғана емес, оның құрамын және оның армиясының тактикасын әкеліп тұрсың» — деді. Содан кейін генерал-майор Ғалымға: «батырым сен өзің Қазақстанның қай ауданынан келіп едің әлі — деп сұрады. Оған Ғалым: «Сіздің қабылдап отырғаныңыз менің жерлестерім» деп жауап берді. «Ендеше, — деді генерал-майор бізге күле қарап қойып, — осы табысыңның ішінде де жерлестеріңнің үлесі үлкен». Сол күні Ғалым мен оның жолдастары ордендармен наградталды. Бұл ноябрь айының басындағы оқыйға еді, онда даңқты генералымыз Панфилов...

— Кім дедің? — деп қайталатқысы келді бір кемпір.

Бұл сұраққа Ұлжаннан бұрын Дмитрий Андреевич жауап беріп:

— Иван Васильевич Панфилов, Чапаевтың шәкірті, — деді.

Осы мезетте Ұлжанның қара көзінде мөлдірей қалған моңшақтарды түсірмей іркіп ұстап тұрған қою кірпіктердік шамасы жетпей, омырауымен жорғалап бара жатты. Дмитрий Андреевичтен бастап жұрттың бәрі орындарынан түрегелді.

— Марқұмның топырағы торқа болсын! — деді Есеналы. — Даңқты генералымызды қазақ халқы мәңгі ұмытпайды. Оның батырлық дәстүрі ұрпақтарға өнеге.

Бұдан кейін Ұлжан, Панфиловшыл жыйырма сегіз батырдың ерлік істері туралы баяндады. Оны тыңдаушылардың кеудесінде кек қайнай бастады, ажарларынан жауға деген өшпенділік оты жанды, көптеген ата-аналар көзінен жас төгілді.

Колхозшылардың жүрегіне қуанышпен қуат құйып, оларды осы жыйыннан шаттықпен, асқан өрлеумен таратуды мақсат еткен Ұлжан тағы бір тамаша оқыйғаны әңгімесінің аяғына сақтап тұр еді...

Ұлжандардан бір күн бұрын Москва түбіндегі әскерге Орал тауынан да бір үлкен эшелон барған еді. Ұлжан сол эшелонды бастап барған делегация ішіндегі бір орыс қызымен танысты. Оның есімі Катя, өзі сол Орал тау-

ындағы бір алып заводта бригадир болып шықты. Сталин жолдастың тапсыруы бойынша Орал жұмысшылары тарихта бұрын-соңды болып көрмеген бір керемет қару жасап шығарған екен. Бір күні таң алдында Ұлжанға Катя:

— Майданға алып келген біздің осы тартуымыз арқылы менің де, сенің де күш-қуатымыз бүгін әлем алдында ауыр сынға түскелі тұр,— деді.

— Оған менің қандай қатынасым бар? — деп сұрады. Ұлжан бұл сөздің астарына түсіне тұрса да.

Бұл жерде оған Ұлжанның қандай қатынасы барлығын баяндап жатуға уақыты болмаған Катя:

— Сыйлық сыннан өткен соң айтармын,— деді де, асығыс кетіп қалды.

Таң ата неміс басқыншылары бар күшін жыйып алып, тағы да шабуылға шықты. Алдымен кара құрымдай қаптатып танктарын жіберді, оның соңыннан жаяу әскерін шұбыртты. Оған қарсы біздің әскер аспаннан самолет қапттаты; орманнан алып танктарын қарсы шабуылға шығарды; кара жерді қалшылдата, алуан-түрлі артиллериядан үсті-үстіне снаряд жаудырды; пулеметтер оғын борандай боратты; дауылды кара нөсер алдында көктен жарқылдайтын найзағайдан да құдретті бір керемет қару біздің әскер шебінен пәрменмен атылып жаудың тас төбесінен от селін төгіп өртеп тұрған еді...

Ұлжан осыны айтқанда колхозшылар тағы бір ду ете қалысты:

— Япыр-ай, неткен керемет қару десеңізші!

— Жаңағы Катя қыздың қаруы осы болмаса неғылсын?!

— Әрине, көсемнің өзі жасатқан қару...

— Уау, тұс-тұсыңнан кимелемей сөз тосыңдар деймін,— деп тоқтатты бірін-бірі.

Жұрт тосыла қалды. Ұлжан сол күнгі шайқасқа өзі қатынаспаса да, сырттай байқағанын қарапайым тілімен әңгімеледі. Әңгіме үстінде Отан соғысының жеңіс тойына қазір қатынасып отырғандай құлпырды. Өйткені оның көзалдында сол күнгі суреттер елестеп тұр. От теңізін селден кешкен ерлер қолында, сол өрттің лаулаған жалынындай қызыл тулар желге қарсы желбіреп барады. Бірнеше километр алға басқан армиямыздың артында талай мыңдаған неміс-фашист солдаттары мен

офицерлерінің өліктері қалып жатыр. Талай мындаған кан толы карабакыр қазандар тәрізденіп фашистердің каскалары қалып жатыр. Бұл күнгі ұрыс оның жеңісі— жұмысшылар мен шаруалар делегациясының майданға баруын күтіп тұрғандай, апарған тартулары жауынгерлерге жаңа күш бітіргендей, өздерін майданның құтты қонағындай қуанып шаттыққа бөлеген еді. Москва түбіндегі әскерлеріміздің бұл тарихи шабуылы қалай басталғаны туралы, сол күнгі ұрыстан кейін Ұлжанға Ержан Жоламанов өзінің ойын баяндаған болатын. Ол көздеуші болып қызмет істейтін үлкен зеңбіректің шебі, орманның батыс жақ шетінде болады екен. Зеңбірегіннің тұмсығы зәулім заводтың кең тұрбасындай, снаряды кісідей бір керемет. «Осы кереметімізден жауға снаряд атуға көсемнің өзі команда берсе, осы кереметіміздің атылғандағы пәрменін көсемнің өзі қасымызда көріп тұрса!» деген асыл арманым еді,— деп әңгімелеген ол Ұлжанға.— Сондықтан ба,— әйтеуір Иванов нысана көрсетіп, мен көздеп, Петрусь пен Физатуллин снаряд әперіп, Тарасенко мен Гоглидзе оқтап қойып, команда күтіп тұрғанымызда, көзіме бір орасан зор оқиға елестеп кетті. Шебімізге қарай бір ұлы тұлға келе жатқан тәрізденді. Үстінде анау артындағы ашулы ормандай қырауытқан жанат ішік, қолында винокль, ажары ызғарлы, осы зеңбірек снаряды түсер нысанаға қабағы түйіле қарап, салмақпен адымдап Сталин келе жатқан сыяқтанды. «Япырау, өңім бе, түсім бе, қайтсем екен? Жауға снаряд атсам ба екен, әлде снаряд болып өзім атылсам ба екен?» — деп абдыраймын. Ал, зеңбірек командирі Сталинге рапорт берерін, әлде оның құрметіне мына оқтаулы тұрған зеңбіректен салют берерін,— қайтерін білмей әрлі-берлі жүгіріп жүрген сыяқтанады. Ақырында командирім: Атыңыздар! Отан үшін, Жоғарғы бас қолбасшымыз Сталин үшін атыңыздар! — деп команда берді. Сталиннің өзі қасымызға келіп, винокльмен алға қарап тұрып: «Атыңыздар!» деп команда бергендей қабылдады мен. Менің көздеушілігімнен атылған снаряд нысанаға дәл түсіп оның күлін көкке ұшырды. Сондықтан мен Сталиннің бұйрығын тікелей орындап, оның командасымен жауға апат оғын аттым. Қолхоздың кешегі сыйыр бақташысы болып келген менің, бүгін атқан зеңбірегімді көсем «Соғыс тәңірісі» деп бағалап, бізге алғыс жариялады. Жерлестердің бәріне сәлем айт, Сталиннен

алғыс алсын!» деген еді Ержан. Қазір оның осы әңгімесін Ұлжан бұлжытпай айтып шықты. Жоғарғы бас қолбасшы сол күні зеңбірекшілерге ғана емес, Москва түбіндегі барлық әскерлерге алғыс жариялаған. Бір ғана Ержанның көздеушілігімен атылған зеңбірек емес, советтік артиллерияны «Соғыс тәңірісі» деп атағаны рас.

Қолхозшылардың қызу овациясы, зор өрлеу үстіндегі ұрандары клубқа сыймай, Қайнар қыстағындағы әрбір үйдің есіктерінен еніп төрлерінің төбесіне шығып жатты. Әңгіме басталғалы оған тұс-тұстан сұрақтармен араласып, Ұлжанның алдын орай түсіп отырған жұрт, енді өзара келелі кеңеске кірісе кеу-кеулесті:

— Бә-ә-се-е, әскерлеріміздің астана түбіндегі шабуылын көсемнің өзі бастаған екен ғой,— деді бір колхозшы.

— Әрине, әйтпесе жаңағыдай аспан астын астан-кестен ғып жатқан сұрапыл соғыста Сталиннен басқа қай қолбасшы майдан басқара алушы еді,— десіп оны өзгелері қуаттай дуылдасты.

— Тыныштық сақтаңыздар, Ұлжанның әңгімесі әлі аяқталған жоқ,— деді Мақтым қоңырау шылдыратып.

— Жә, сонымен әлгі Катя қызбен қайта кездесе алдың ба? — деп сұрады бір колхозшы жұрттың дуылы басыла қалған мезетте.

— Катяны сол күнгі ұрыстың соңынан, сол ұрыста оның майданға алып келген «Катюша» атты қаруы даңқты сыннан өткеннен кейін көрдім. Ол менің қолымды қатты қысып тұрып: «рахмет Ульяна!» — деді. «Не үшін?» деп сұрадым, мен де оның қолын босатпай. Ол: «құрыштан құрал құятын, құралға қуат беретін адам,— деді,— ал, адамға қуат бітіретін тағам. Сондықтан «Катюша» құдіретіне қосқан сенің де үлесің үлкен!». Сол мезетте менің көзалдымда осы Катяның өзі «Катюша» болып атылып, жауды талқандап келіп тұрғандай көрінді. Мен оны құшақтай сүйдім. Ол екеуміз майданнан Москваға бірге келдік...

Ұлжанның әңгімесі бүгінше осымен аяқталды. Мақтым орнынан түрегеліп:

— Катя мен Ұлжан достығы — мызғымас асқар шын бейне. Майдан мен тыл тұтастығы — сол асқардан тасыған, сарқылмас мәңгі сел секілді,— деді.— Оралдықтардың тартуы — жұмысшы табының ерлік еңбегінің жемісі. Қауіпті кезеңде өмірді өлімнен қорғап қалуға арнап

сақтаған, жауға ажал оғы боп атыларлық, тағы қандай қаруымыз бар екен? Қарманып қарайықшы!

Жұрт тым тырыс. Жеңісті тездету үшін тағы да екі жүз ат дайындап қойып отырған Есеналы да, Еспе қаналы құрылысын қайта бастау үшін колхоздың барлық мүмкіншілігін есептеп, артық күш ауыстыра алмай жүрген Дмитрий Андреевич те, Мақтымның көмекейінде тағы не тұрғанын әп-сәтте ұғына алмай қалды. Құрманбай Марқабает Қайнар аулын оймен аралап, Есеналының партизан кезіндегі қанжарынан басқа қару таба алмай қойды. Содан кейін осы өңірдің барлық темірін жыйнап әкеліп ұста дүкенінде балкытып көріп еді, қару құятын қалып жоқ. Сондықтан күзетшілерімен барлық мал бақташылардың қосауыз мылтықтарын жыйып алып бір бөлімшені қаруландырып қарап еді, өздері құралсыз қалды және бұл мылтықтар қазіргі заман соғысының керегіне жарамай шықты...

— Жұмысшы табы біздің заказымызды да қабылдайды,— деді Мақтым аз тосылыстан кейін.

Мақтымның осыны айтуын күтіп отырғандай-ақ Дмитрий Андреевич орнынан ұшып түрегелді.

— Көсеміміз зеңбіректің қуатын аса жоғары бағалаған екен,— деді ол.— Біз Мария екеуміз елу мың сом шығарып «Социализм» колхозының гаубицасына заказ береміз. Қәне сен не айтасың Есеналы Жоламаным?

— Ендеше, сол «Соғыс тәңірісін» мен бір өзім-ақ жасатамын,— деп Есеналы елу мың сомдық сақтық қасасы книжкасын ішкі қалтасынан суырып алып Мақтымның алдына тастай берді.

Қолосов пен Жоламановтың бұл бастамасын жұрт жаппай қолдады. Құрманбай он бес қойынның құнын атады, Жайбасар тайлы биесінің, Зылиқа баспақты сыйырының бағасын, Әділ он мың сом шығарды. Мақтымның жазып отырған тізімі ұлғая берді...

Ертеңіне, аудандық қатынас бөлімінің конторы Сталин жолдасқа «Социализм» колхозшылары атынан ауыр артиллерия батареясын жасатуды тілек еткен телеграмма қабылдады.

ҮШІНШІ ТАРАУ

1

Күндегі әдетімен ерте тұрып, ауладағы Қасқырқараны суатқа жетелеп келе жатқан Есеналы, қаңтардың бүгінгі қабағын жаратпады. Әзір аса долдана қоймағанмен, сұрғылттана сұстанған боран бұлты, көбігін шаша шамданған жарау бура тәрізді. Кеше кешкілікте тұрбалардан шыққан қою түтінді батысқа қарай майыстырып тұрған майда жел, қазір солтүстікке шығып, бет қаратпай қатая түсті. Қайрактана қатқан қалың қардың үстімен жыландай ирелендеп шұбатылған жаяу борасынның алды ауылға ене бастады. Қайнар көлінің қатпайтын қақ ортасынан толқыған толқын, жағалау жағына қаймақтана қатқан мұзды астынаң көтере сындырып лақтырып жатыр. Ағаш бұтақтары киінген, ақ сеңсең тондай қалың қар сілкіленіп, орман іші ұйқы-тұйқы боранға, айналды.

Түнімен жылы қорада тұрып, оты қанған Қасқысқара енді суға қанып алған соң жемге асықты ма, әлде суық бата бастады ма,— Есеналының алдын орай, аяғын жыя дірілдей аяндады. Оның төрт тағасы мен Есеналы саптамасының өкшелері өзара жанжалдасып келе жатқандай шулады. Есеналының шалғылы бурыл мұрты мен ұзын кірпіктеріне тұрған қырау қалыңая берді. Қанша аймаласа да Есеналының екі бетін бозарта алмаған қызылшұнақ аяз, енді қою көк түтінді тұрбалардан сорып алып қылғып жұтып тұрған тәріздеді.

«Қыс қылышын қынабынан суырып тұр екен» деп ойлаған Есеналы кеше кеште өз жүрегіне жазып жатқан жоспарын, қазір қайта өзгерте бастады. Оның кешегі жоспары бойынша бүгін қыстақта істеліп жатқан жұмыстарға өзінше байқау жасамақ еді. Байқау жасағанда

Дмитрий Андреевичті жанына ертіп жүруі керек. Ол, Есеналының «осы қалай?» деген күдігіне көмектесуі тиіс. Егіс әзірлігіне байланысты жұмыстардың сапасы туралы қандай да болса оның пікіріне қосыла кетуі керек. Ал, өзі білетін іске келгенде, сол Колосовтың көзінше, не басшылық ақыл айтпақ, не ашулана әмір бермек. Бармақ болғаны, алдымен балалар үйі, оның қал-жайын көріп, күтушілерімен әңгімелесіп, қажетін білуі керек. Сонан соң бармақ болғаны Әділдің ұсталық дүкені. Онда соқаның түрендері тапталып, тырманың тістері соғылып, арба доңғалақтарының темірлері тартылып жатқан болатын-ды. Онда бұрын темірді жалын тілімен жалай ышқынып жататын көрік, қазір тас төбесінен найзағай жауғандай сұлқ түсіп, темірді электр тогы балқытады. Бірақ, Есеналы онда барғанда Әділдің ісінен мін табам екен деген оймен бармайды, оның электр тогымен жұмыс істегенін көріп, оны біраз мадақтап шықпақшы. Одан шыққан соң сортты тұқым шоланын аштырып, Дмитрий Андреевич тұқымды мақтай бастаса, «өзгесін қоя тұршы, мұның гектарынан быйыл қанша пұттан өнеді?» деп сұрап бір шаманы оның өз аузынан естіп қоюы керек. Содан кейін жегін әбзелдерін дайындап жатқандарға келеді де «мына қамыттың шұжығы жіңішке, мына жетек қайыстарың қысқа» деген сыяқты мін тауып, кейбірін қайта жасауға тәртіп бермек. Мұнан шыққан соң жұмыс көліктерінің күтімін байқайды. Онан шыға бере көң дайындап жатқандар жанына келеді де, бір гектер егінге қанша центнер қорек керегін сұрап, оларға тапсырылған істің орындалу мерзімін қайталай ескертеді. Осының бәрін аралап шыққаннан кейін ауылдық совет кеңсесіне барып Мақтыммен әңгімелесуі тиіс еді.

Бірақ, бүгінгі ауа райы Есеналының бұл жоспарын бұзып, оған Қасқырқараны еріксіз ерлетті.

Жылы киініп, атқа қонған Есеналы салғаннан Тұлпарлыға тура тартпақ болып еді, бірақ, ол Қайнардан шыға бергенде боран көтеріле бастаған соң Қаймақтыға бұрылды. Мұнда Мария басқарған бір топ егіншілер өртемен келіп егістік жерге қар тоқтатқыштар орнатып жатқан болатын-ды. Бұл топ быйыл орта мектепті бітіріп шығып, колхоз қызметіне түскен қыздар еді. Кейбірінң еріндері дірілдей бастапты. Бірқатары іс үстінде беттерін қармен ысқылап алып қыймылдайды.

Есеналы егіншілер кәсібінің жыл бойылық ұзақ маусымына, әсіресе оның қыс ішіндегі жұмысының қиыншылығына қынжылып, мыналарға іштей қатты жаны ашыды. Басқасы өз алдына, мына шарбақтардың бір гектар жерге кем дегенде тоқсаны қойылып, оның қыс ішінде төрт рет орны ауыстырылуы тиіс.

Түтегелі тұрған мейірімсіз боран құшағын жая бастағанда келген Есеналыға кірпіктері қырауытқан қара көздер қадала қарай-қарай қалысты. Ол көздер бұған: «Атеке, үскірік жел өкпемізден өтіп барады, арашала! Тоқтат мына сұрапыл соғысты да, боранды да» — деп жалынып тұрған тәрізді. Бұрын көзінен жас шықпайтын құрыштай қатты Есеналыны қазір осы көздер майдай балқытты.

— Боран күшейіп келе жатыр, қазір дереу ауылға қайтыңдар, — деді ол Марияға.

— Осы боранның қарын Қаймақтыға қыстатуымыз керек емеспе, Есеналы Жоламаныч? — деді Мария. — Осы күздіктің астында жатқан тұқымның да киінетін тоны қар ғой. Әйтпесе, аяз аңызактан бетер апат.

— Мұның дұрыс, бірақ алдымен апаттан адам өмірін аман сақтау керек. Айтқанды ұқ та, ауылға қайт! — деп бұйырды ол.

Бұл бұйрығын Марияның орындайтындығына сенген Есеналы:

— Саркыт сен де сақ бол, балаларды адастырып алма, — деп тапсырды да, суыт жортып кетті.

Қолхоз қызметіне түскелі өзі сыяқты әдісқой және қайратты адамдарды артықша бағалап, жанындай жақсы көретін Мария, Саркыттың күшіне де өте сүйсінетінді. Сондықтан Марияның соңында әуре-сарсаңға түсіп жүрген Саркыт бүгінгі боранды қуанышпен қарсы алды. Егістік жерге қарды қалың тоқтату үшін боранды бос өткізбеу керек. Сондықтан, Мария бүгін әкелінген қар тоқтатқыштарды боран астына қалдырып кетпейді. Қаймақтыдағы қазіргі топтың ішінде өзінен қайратты ешкімі болмағандықтан боран қатая түссе Мария «тек менің күшіме ғана тәуелдене қалады» деп ойлады ол.

Боран үдей түсті. Үскірік жел бет қаратар емес. Әлі орнатылмаған ондаған шарбақ бар.

— Сіздер көлікпен ауылға қарай аялдай беріңдер, — деді Мария серіктеріне. — Біз Саркыт Сарманыч екеуіміз қалған шарбақтарды тұрғызып, арттарынан барармыз.

Марияның осыны айтуын күткен қыздар қайтуға жыйылды.

— Сен де бірге бар, мен жалғыз өзім-ақ орнатып қайтамын,— деп күшейді Саркыт Марияның кетпесін біле тұра.

— Бұл не дегенің Саркыт Сарманыч — деді Мария.— Мені өзіңнен осалсынғаның ба, әлде аяғаның ба? Қалай болғанда да мен мына шарбақтарды орнатпай кете алмаймын. Ал, сен қанша алып болсаң да мына қатты желге қарсы жалғыз өзің бірде-бір шарбақ орната алмайсың.

— Егер мен болмасам,— деді Саркыт Марияны өзіне тәуелдендіре бергісі келіп,— сен жалғыз өзің орната алар ма едің?

— Мына ауылға қайырған қыздар арқылы папамды көмекке шақыртқан болар едім.

Шынында да қара күшке келгенде үш адамның жүгін бір өзі көтеріп кететін Саркыт, қар тоқтатқышты жалғыз орнатпақ болып, биіктігі бір, ені екі метрге жуық талдан тоқылған бір шарбақты жерден көтере бергенде, қатты жел оны ұшырып жықты. Онан айырылмаймын деп Саркыттың өзі бірге құлады.

— Табиғаттың тағы күшін жеңуге де әліс керек мықтым,— деді Мария.— Өзіміздің жел тиірменнің ішіндегі тастың салмағы сенен бес есе ауыр... Қәне, көтер аргы шетінен, бірақ желге қарсы тік көтерме, міне былай ұста... Ал, енді ық жағына шық...

Олар түтеген боранға карамастан азнаған қатты желмен арпалысып жүріп, қар тоқтатқыштарын орната берді.

— Жаратылыстың мұндай долы дүлей күштері бірі мен бірі бітіспейтін жау сыяқты,— деді Мария соңғы шарбақтың қадаларын қарға батыра желге қарсы ұстап тұрып.— Мәселен, қыстың осы бораны мен жаздың аңызға бірімен бірі бітіспей, ғасырлар бойы күресіп келе жатқан күштер. Бірақ, адам баласы оған арашашы болмай, өзінің келешегі үшін күрестіре беру керек. Ол үшін, күрес басқарушының өзі балуан болуы шарт. Тірегін берік орнат Саркыт Сарманыч

Олар ауылға қайтқан сағатта, боран бұрынғысынан да күшейе, бытырадай атыла бораған шыйыршық қарды басқа-көзге сабалай түтеп, төңірек қап-қараңғы болып кетті. Бұрынғы жол сорабын да, алда кеткен

топтың із-тозын да жым-жылас қып сыйпап тастаған. Сол алда кеткендердің өздері де бұл екеуін тосып, кері жүре іздеп әуреленіп көріп еді, табыса алмады. Айқайлаған дауыстарын бір қырын жел бір метр жерге жібермей жұтып қойды. Мына сұрапыл боран олардың өз бастарын айналдырып, Қаймақты мен Қайнар арасындағы сегіз километрді сексенге созды.

Сарқыт Марияның алдына түсіп, күртік карды қарыштай бұза адымдап жол салған болып келеді. Біресе оңға, біресе солға қыйсайып, жолды ұзайта береді. «Үдей соқ боран, долдана түс, сен менің қолыма бақыт құсын қондырғалы соққан борансың, үскіре бер!»—деп тілейді ол іштей. Оның бұл тілегі, жанағы Мария айтқандай, табиғат күшін жеңіп, келешек үшін «боранды Қаймақтыға қыстату» ды көксеген тілек емес. Өзінің бас пайдасын көздеген қулығынан туын келе жатқан ой. Оның ойынша: «Қаймақтыдан шыққалы үш-ақ километр жер жүрді. Енді бір-ер километрден кейін күртікке малтығып келе жатқан Мария аяғын алып жүре алмай алқынады, әлсірейді. Содан кейін, тіпті қарға адым жер жүре алмай талады. «Әлім бітті» деп ыққа қарай отыра қалған немесе өзіне сүйене талықсыған Марияны жас балаша құшақтай көтеріп алып, күртікті кеше аяндайды. Қапсағай денелі, қайратты жігіттің төсінде, оның тамақ түймесі ағытылған шолақ тонының жағасы ішіне тұмсығын көміп қойып мойнынан құшақтап келе жатқан жас қыздың ыстық демі Сарқыттың тұла бойын жылытып, қайратын арттыра береді. Біраз жүргеннен кейін Мария: «ауылға жақындадық па?» деп сұрайды естілер-естілмес нәзік үнмен. «Ауыл әлі алыс» — дейді Сарқыт құшағындағы қыздың қызғалдақтай қызыл ерніне ернін тигізіп. Егер Мария оның ерні тигенде өз ернін жұмып ала қойса да, ол оны ауылға сол көтеруімен жеткізеді. Өйткені оның бұл жақсылығын Мария мәңгі ұмытпайды. Оның үстіне, осы оқыйға арқылы қыздың ата-анасы және ауыл адамдары алдында беделі күшейе түседі»...

Осындай ойда келе жатқан Сарқыттың жанындағы Мария малтыға сүріне қоймады да, алқына әлсіремеді де. Қайта ол Сарқытқа:

— Сен қыйсық кетіп барасың, ауыл мына жақта, бері жүр, асқақ мықтының адасқаны жаман,— деп өзі алға түсті.

Бұл кезде бұлардан бұрын кеткендердің жеккен пар

аты оларды ауылға жеткізген еді. Олар барғанда Дмитрий Андреевич тағы бір пар ат жегіп бұларды іздеуге шыққалы жатқан болатын. Сондықтан ол, тың аттарды соны күртікпен сорғалата терлегіп Марияларға қарсы шықты.

2

Есеналы Қаймақтыдан шығысымен-ақ Қасқырқараны ежелгі бөкен желіске салған. Танауы шелектей болып пысқыра жортқан жануардың мандайы Тұлпарлы болатын. Бірақ, сол Тұлпарлы жайлауында туып өскен Қасқырқараны да, оның үстіндегі жершіл Есеналыны да, бір қырын соққан үскірік қатты жел бұрмалай берді. Оның үстіне Есеналының мықты дейтін Қасқырқарасын қалың қарлы жылғалар малтықтырып, ондай жылғалардың басынан айналып, терең ойпаттардың қабағымен жүруге мәжбүр етті. Осындай бұрылыстар жолды ұзартып күн кеш болып қалды ма, әлде түтеген боран күнді түнертіп жіберді ме,— көзсіз мандаймен бағытынан жаңылмай келе жатқан Есеналы ат-матымен талай жылғада жығылып тұрып, алқына асығады. Асықпасқа амалы бар ма! Ол екі жыл еңбек сарп етіп өзі өсірген мың жылқы жадағай далада. Ол қанша «кұлан жап» болса да құтыра соққан үскірік шыдатар ма. Жылқы маманы Есеналы басқарған колхоз жылқысын қырып алса, Отан алдында одан бетер маскаралық бар ма. Қызыл Армияның мың жылқылық қоры жойылса Жоғарғы Бас қолбасшыға не деп жауап бермек Есеналы.

Жылқы тағдыры қабырғасын қайыстыра, асқыған боранда асыға жорытып келе жатқан жалғыз Есеналы ғана емес. Оны ойлап Дмитрий Андреевич те, Мақтым да, жаңа ғана қалжырап келіп кроватта жатқан Мария да, сонау аудан орталығында отырған Бактыяр Болатов та қауіптеніп отыр. Зоотехник, Таутан Тайбағаров боран күшейе бастағанда-ақ құла құнанды ерттеп мініп алып, сыйыр фермасынан Тұлпарлыға тартқан еді. Қазір ол да жортып келеді. Жылқы туралы қауіп оның да жүрегін тулатып, кеудесін дүрс-дүрс дүбірлетеді. Оның үстіне: «қатерлі күнде қатарында тұра алмасам менің Ұлжанды ұнатқаным қайсы?» деп асығады. Асыққанмен Қасқырқараны малтықтырып келе жатқан соны күртік құланы тіпті босатып тастады. Есеналы Таутанға құла құнанның болдырған жерінде кездесті.

— Мына құнанмен жылқы өрісіне жете алмайсың,— деді Есеналы оған.— Осы жерден қой фермасына бұрыл. Шөпті қораға төктір, арық-тораққа сақ бол.

— Ендеше, сіз мына қосауыз мылтықты ала кетіңіз...

— Қерегі жоқ, бұл боран қосауыздан қорықпайды.

— Бөрі-қары кезікпесе...

— Қасқырға Есеналының өзі мылтық. Ал, сенің ілімің мына үскірікке қарсы атылатын асыл тұқымды мылтық туғызып қойса дауым да болмас еді,— деп жортып жүріп кетті.

«Үскірікке қарсы күрестің ілімі — мың жылқылық жылы қора» дегенді еститін жерден Есеналы алыстанқырап кеткен соң, Таутан құла құнанның басын қой фермасына бұрды.

...Жылқының түнгі күзетінде болып, таң ата қосқа келіп жатқан Ұлжан, боран көтеріле бастағанда ерлі атқа міне шапқан еді. Ол майданнан қайтып оралғаннан кейін-ақ, боран бола қалған күнде жылқы паналайтын орынды бірнеше жерден қолайлап қойған болатын. Оның бірі сол Тұлпарлы тауының ығы; екіншісі, шінінің биіктігі аттың үзеңгісінен келетін Шілікөл; үшіншісі, Күйелі бойынан шабылып үйілген көп мая.

Қазір, Ұлжан мен Жайбасар жылқыны Шілікөлге иіре топтандырып, ешбір шашау шығармай тұр. Жылқы биік шидің арасында, қалың қардың астынан қазнасын ақтарғандай тепкілеп жатыр.

Түтеген боранға іңір қараңғысы қосылып, күндізгі түнектен де бетер қараңғылық басты. Үскірік жел қараңғылық шымылдығын қанша желпігенмен жер мен көктің арасында саңлау болмай кетті. Жылқышылар босаңсыған аттарын жылқыға жіберіп, құр аттар ұстап мінді.

— Сіз, қосқа барып жылынып, тамақтанып келіңіз,— деді Ұлжан Жайбасарға,— келеріңізде қалтаңызға бір уыс малта сала келіңіз. Тез келіңіз. Қостағы жылқышы да келсін.

Таң атқалы түзде жүріп, түтеген боран қалжыратып тұрған Жайбасар, мұны Ұлжаннан әлдеқашан күткен еді. Ал, жаңағы «тез келіңіз» деп асықтыруына қарағанда, ферма бастығы әрбір минут сайын бір катерлі қауіп күтіп, соған байланысты төтенше жаңа ұйғарынды қабылдайтынға ұқсайды. Сондықтан Жайбасар да тез барып келуге асықты.

Ұлжанның Жайбасарды ымырт жабылғанша қосқа жібермей тұруының да өзінше бір есебі болатын. Есеналының, өзіне бірнеше рет айтқан ұлғаты бойынша: «күн шыға көтерілген боран күн бата басылуы тиіс. Егер басылмаса сокқан уақытын, күннің шығысын күту керек. Егер күн шыға толастамаса және жел бағыты өзгермесе ұдайы үш күн соғатын сұрапыл болғаны... Мұндай жағдайда жылқыны маяға жеткізу керек».

Жайбасар қосқа кеткеннен кейін жел жақтағы Тұлпарлы тауы тарапынан, желге қосыла ұлыған қасқырдың шуы естілді. Міне, бұл түзде баққан малға екінші жау. Ол да боранның болуын, малдың ығуын тілегендей қан құмартып, қанжардай азуын қайрай қаранғы түндерде топ-тобымен жортады. Асынып тұрған қосауыз мылтығы болса да, ұлыған қасқыр шуылы Ұлжанның қауіпіне қауіп қосып, жүрегін тулатыңқырап жіберді. Егер жылқыға қасқыр шапса қарсы шабуылға Ұлжан дайын. Бірақ, ол қасқырмен арпалысқа түсер болса жылқыға кім не болады? Үріккен жылқы ыққа қарай жөнкі жөнелмес пе? Ол жел жақтағы жаумен арпалысып жүргенде, жылқының ық жағынан тіпті тұс-тұсынан қауіп төнбесіне көзі жете ме? Осыны ойлаған ол, Жайбасарға «тез кел» деп тапсырып еді. Бірақ, «тез келемін» деп кеткен ол кешікті.

Біраздан кейін қасқырдың ұлығаны тіпті жақыннан естілді. Төніп келген бір топ жау жылқы төңірегінде теңбілкөк айғырды ауыздықпен алыстырып, айқайлай жортып жүрген Ұлжанды көріп ұлып тұрғанында күмән жоқ. Топтана төнген аш қасқыр боранды бүркене, жылқыға шабу қауіп төнген мезетте, Қасқырқараны қара терге сабылтып Есеналы жетті.

Есеналы келісімен-ақ аман-саудан бұрын, «Міне мен келдім!» дегендей жылқыны шабуылмен оралып шықты. Ұлжан оның даусынан болмаса, түрінен таныр емес екен. Түлкі тымағына, сақсал-мұрты мен қас-қабағына қар қатқан оның ажары арыстан түстес болып көрінді. Астындағы Қасқырқара терге шомылғандықтан денесіндегі қарды ерітіп, түсін онша өзгертпепті, бірақ, екі танауынан төмен қарай сүйірлене қатқан мұз оны қабанбастандыра көрсетіп тұр.

Ұлжан Есеналы келгенде бүкіл қолхозшы жанына жыйылғандай қуаттанды. Жылқының аман-түгелін, жылқышының қайратын көрген Есеналының көңілі де көкке көтерілді.

— Жайбасар бар болғыр кайда? — деді ол аман-саудан кейін.

— Қосқа кеткен, қазір келеді.

— О, бар болсын, жылуы қашқан бар болғыр, қоста ақ биенің кымызы да бар ма еді?

— Бар сыяқты еді,— деді Ұлжан, Есеналының арақ туралы айтып тұрғанын сезіп.

— Бойындағы бар қуатынан айырылып қалып келмесе неғылсын бар болғыр,— деді, оның суықта арақты жеккөрмейтінін жақсы білетін Есеналы.

Осы мезетте жылқының бір шетінен келіп «һай-һайлаған» Жайбасардың емескі даусын естіп:

— Жәкең де келді білем,— деді Ұлжан.

— Мынаның өзі күшейіп келген кісінің түрі ғой,— деді Есеналы, енді оның даусын анығырақ естіп.— Жә, бөрі-қары жолаған жоқ па?

— Жаңа ғана осы жақыннан шулап ұлып тұр еді...

— Ендеше, ол қазір алдына арланын салады да жылқыға шабады. Жақынға кеп ұлыса жылқыны көргені, тобын жыйғаны. Оның мұнысы, жолбарыстың атылар алдындағы жымыйғаны сыяқты. Құрығынды бере тұр, мен оны зымырата қуып тастап келейін.

— Мылтықты алыңыз.

— Осы қарығыда мен оны ата алмаспын да, атсам дарыта алмай да. Маған құрығынды бер де мылтығыңды өзің ат...

Ләт осы мезетте ыққа қарай жөңкілген жылқының алды Шүлікөзден шығып бара жатыр еді. Олар шабуылмен жылқының алдына шықты. Жайбасар даусы барқырап ыққан жылқыны қайырмалаған болып жүр. Бірақ, мың жылқы оның да, Ұлжанның да, тігті «жылқыға әмірімді срындатам» дейтін мықтымыз Есеналының да ыркына көнбей ықты. Бой берер емес. Шоғырлана жөңкіген сақа биелер алдына шыққан жылқышыны, омыраулай киіп әкетіп келеді. Жылқышылардың астындағы аттар қалың қарға малтығып жылқының алдын орай беруге шамасы да жетіңкіремей қалып жүр. Қауіптің орасаны қазір туды. Ық жақта кесе көлденең шұбатылып, аранын ашып Күйелі өзені жатыр. Оның суы суалып қалғанмен жары биік. Бұл өңірдің ол жақ, бұл жағынан соққан боран еңалдымен соны толтырады. Қазір оның қары биік жарының бетімен бірдей, жылқы түссе қайтып шыға алмайтын, қашаннан қанды оппа.

Қайту керек? Жылқыны тоқтату, не Күйеліге жеткізбей бір қырын бұрып әкету керек. Сапаулы минуттар калды, жылқы алдында жатқан Күйелі, көп болса он-ақ километр. Есеналының аты болдырды. Оған Ұлжан асыл тұқымды орлов айғыры — Дауылпазды ұстап берді. Жалмажан Қасқырқараның ер-тұрманын сыпырып алып Дауылпазға салған Есеналының аяғы үзеңгіге жетпеді. Оның атқа қонар жерде айналып қалғанын сезген Ұлжан, шабуылмен оралып келіп қолтықтан көтеріп мінгізіп жіберді. Туғалы мұндай жылқыны мініп көрмеген Есеналы, төрт аяқтының алыбындай азынаған қаратөбел айғыр алғаш рет тақымына тигенде бүгін мың жылқыны жалғыз өзі апаттан аман алып калатындай көрінді. Есеналы ыққа жөңкіген жылқының алдына қарай шапқанда жел тына қалған тәрізденді. Жел тына қалған жоқ, қатты желмен қатар ұшқан Дауылпаз, өзінің өрендігін Есеналыға ең бірінші рет көрсетіп келеді.

Есеналы жылқы алдына шығып алып, бар дауыспен айқайлай, қайың құрықпен жасқай қайырғанда, Дауылпаз омыраулай қағып, өзінен бір жылқыны оздырмады. Жылқының алды бөгеле бастағанда, Ұлжан оны желге бір қырындатып әкету тәсілін тапты. Сегіз сақа биені екі-екіден қылшылбыр, құрық-баулармен қосақтаған ол, төртеуін өзі, төртеуін Жайбасарға жетелетті. Сегіз биенің он алты тай, жабағылары шұркырай енесіне ере бастады. Бұл кейбір айғырлар мен өзге жас жылқыны да өзіне тартқан өнеге болды. Отыздаған жылқы соңындағы көпке соныдан жол ашты. Көп жылқының беті, осы Ұлжан бастаған бағытқа бұрылды да, Есеналы оның ық жағынан шашау шығармай Дауылпазбен жортып отырды. Қысылған жерде Ұлжанның тапқан тәсілі, асыл айғырдың алыптай қуаты жылқыны апаттан аман құтқарды.

Жылқы колхоз маяларының ығында паналап тұрғанда, таң атып, күн шықты да, боран ашылды. Күн көтеріле бергенде, жылқыға күз түсе қосылған адай биелерінің бірі құлындап қалды. Қақаған аязда туған құлын көп кешікпей қата қалуы күмәнсіз. Сондықтан Жайбасар:

— Жалғыз құлын мынның садақасы, бауыздаймын,— деп пышағын суырып алды.

— Тоқта! — деп ақырды Есеналы оған.— Дауылпаз-

дың ауыздығын сал, айылын қатайт,—деп бұйырды Ұлжанға.

Үстіндегі сеңсең тонын шешіп, онымен құлынды орап алып, Дауылпазға қонған Есеналы он бес километр жердегі қой фермасына тартты. Дауылпаз өзінің әйгілі орлов айғырымен ағып келеді. Оның ағыны арттан соққан баяу желді, Есеналының алдынан шығарып денесіне өткізе, екі бетін қарытып барады. Кеше Қасқыр-қара малтығып жорта алмаған жылғаларды Дауылпаз бұйым ғұрлы көрмейді. Оның кеше басынан оралып өткен орларынан бұл қарғып өткенде Есеналы түсіп қала жаздайды...

Есеналы қой фермасына жетті-ау дегеннен кейін бір сағаттан астам уақыт өтіп еді. Мая төбесіне шығып тұрған Ұлжан сол жақтан тағы бір салт атты шауып келе жатқанын көрді. Бірақ, мінгені Дауылпаз емес, кішкене жылқы, үстіндегі Есеналы емес, бала сыяқты.

Мая төбесінде, сол аттыдан көз алмай тесіле қарап тұрған Ұлжан, ол жақындағанда Таутан мініп жүретін құла құнанлы таныды, оның үстіндегі баланың тезірек жетуін тілеп асықты. Бала қардың қалың жеріне келгенде бүлкілдеп қалып еді, Ұлжан қолын бұлғады. Бала оның асықтырғанын ұқты ма, әлде қақшандау жерге шықты ма,—шоқытып келіп қалды.

— Сені бастық шақырып жатыр, тез жүр,— деді ол бала, танауып жеңімен сүрте тастап.

— Бастық жаңа ғана осынан кетіп еді ғой, соның арасында мен не үшін керек боп қалдым екен?

— Оншасын білмеймін, маған тез шақырып кел — деді.

— Жас туған құлынды аман жеткізді ме?

— Жеткізді.

— Өзі қайда отыр?

— Қүрекендікінде.

— Тағы кімдер бар онда?

— Зоотехник те сонда отыр.

— Жә, ендеше қайта бер, мен жылқыдан құр ат ұстап мініп, қазір артыңнан жетем.

Дереу құр ат ұстап мінген Ұлжан, жылқыны Жай-басарға тапсырып жүріп кетті. Ол Есеналының айтары болса кешеден бері айтпай, қазір қауырт шақырту себебі туралы ойын әр саққа жүгірте жортып келеді.

...Қой фермасына жарты сағат шамасында жеткен Есеналы екі бетінің домбыққанын, кешеден бергі шаршағанын сезбеді. Оны сездірмеген, өзінің көңілін судай тасытып отырған қуанышы ғой. Қой фермасы бастығының үйінде, қыйдың шоғына бұрқылдай қайнаған шайгонның қызыл шайына терлей отырып, өткен түннің оқыйғасын, кіші-гірім роман оқығандай соза баяндады. Жайбасардың шабандығын, Ұлжанның тапқыштығын, Дауылпаздың қыймылын, бұрын-соңды мұндай сұрапыл боранды көрмегенін әңгімелей келіп, өз мықтылығын да көрсетіп қойды.

— Егер, мен бармағанда жылқы Күйелі оппасына түсіп, түгел қырылады екен,— деді ол.

— Қар кетісімен Тұлпарлы жайлауындағы жылқы базасы құрылысын қолға алу керек,— деді Таутан.

— Соғыс бітсін-де, бейбітшілік құрылыс дәуіріміз содан кейін басталады.

— Дәулетімізді жаудан қорғау үшін соғысып жатырмыз ғой Есеке, майдан тылы апатқа ұшыраса жау жеңіле ме?

— Я, қыстың күні, қақаған қаңтарда панасыз жалаң жайлауда, жабайы әдіспен мал бағу кәсібі менімен бірге қартайып қалғанын өзім де көріп отырмын,— деді Таутанның жаңағы сөзінен жеңілген ол, енді ырқына жығылып.

Осы мезетте есіктен сұраусыз еніп кеп сәлем берген почташы бала Есеналы мен Таутан әңгімесін бөліп жіберді. Ол қой фермасы бастығына бір буда газет, журналдар тапсырып жатып:

— Атым болдырыңқырап келеді,— деді,— жылқышылардың газетін тапсырып қайтуға ат беріңіз, немесе алып қалып тапсыртыңыз.

— Өзің тамақтанып, атыңды суарып, жемдеп ал да, қайта бер, жылқышылар газетін жеткіздіріп берерміз,— деді Құрманбай.

— Газеттер арасында жылқы фермасының бастығына майданнан хат бар, түсіп қалмасын.

Почташы баланың соңғы сөзін естігенде Есеналы да, Таутан да селт ете қалысқанын біріне бірі сездіргісі келмеп еді, бірақ, Есеналы көпке төзе алмады.

— Әлгі, жылқы фермасына келген хат қай майданнан екен, карашы Таутан,— деді ол.

Таутан конверттің сыртына жазылған адресіне қарап:
— Қай майданнан, кімнен екені белгісіз, далалық почтаның номері ғана жазылыпты,— деді.

— Панфилов дивизиясынан емес пе екен?

— Кім білсін? Мүмкін, содан шығар...

— Өзіміздің жігіттердің бірі ғой бұл...

— Әрине, Ұлжанды білетін жауынгер ғой...

— Кімнен болса да, мұның ішінде біз естімеген жаңалық көп шығар...

«Жылқы фермасының бастығына» деп жазылған хат кімге екені атап көрсетілмеген соң, колхоз председателі мен зоотехник ашып қарауға да болар еді, бірақ, Ұлжан жарты сағаттық жерде тұрғанда ашып оқып қояды екеуі де қолайсыз көрді.

«Өзің шақыртайың,—деп ұйғарды Есеналы.— Ғалымнан болса сездірет, амаңдығын білермін... құпия бірдеңесі болса оқымас, онысын тағы көре жатармын»...

Ұлжан қой фермасына осы себеппен шақыртылған еді. Ол келгенше председатель мен зоотехник малды қыстан аман алып шығу, майданға азық-түлік, өнеркәсіпке шикізат беру сыяқтыларды әңгімелеп отырысты.

Ұлжан үйге кіріп келгенде, хат әлі Таутанның қолында отыр еді. Ол аман-саудан кейін:

— Міне, сіздің адресіңізге майданнан хат келді,— деп ұсынды.

— Кімнен екен? — деді Ұлжан хатқа қолын созып.

— Кімнен екенін сіз білмесеңіз, біз біле алмай отырмыз...

Хаттың конвертін ашып, алдымен кім жазғандығын қараған Ұлжан:

— Мен білмейтін бір капитан Иванов,— деді де, басынан дауыстап оқыды:

«Қымбатты ферма бастығы!

Сіздің ферма жылқышылары өсірген екі жүз атты менің эскадроным қабылдады...

— Дон майданынан болды ғой, — деді Есеналы,— я, оқып бер.

... — «Адресіңізді біле тұрсақ та аттарыңызды майдан сынына салып өнерін көру үшін өткізген уақыт хатымызды кешіктірді, ғафу өтінемін. Жылқыңыздың беріктігіне, қыстың қиыншылығына төзімділігіне, күтімге оңай көбістілігіне және жүрдектігіне дау жоқ. Сонын

аркасында ол моторлы күшке көмекші бола алды. Сондықтан, неміс-басқыншыларына қарсы ұрысқа қосылып отырған оның да едәуір елеулі үлесі бар...

— Бәсе, сөйтсе керек еді, теңбілкөк осы командирдің өз қолына тиген екен ғой,— деп Есеналы орнынан ұшып тұрды да Ұлжанның жанына келді.— Я, сонан соң, оқый бер.

...— «Бірақ, сұрапыл соғыс адамның, қарудың қуатымен қатар, машинаның да, аттың да сырын сынауда. Бұл сыннан сіздің аттар сүрінбей өтті дей алмаймыз. Көнбісті, жүрдек болғанмен жүрісі өнімсіз — аяғы қысқа. Қысқа аяқты аттың әскер қыймылына келтіретін екінші нұқсаны: жаз — батпақты, қыс — күртікті жерлерде малтығып қалатындығы; мұндай ат ерге де, қамытқа да қолайлы емес. Үшіншіден, мұндай аттың бөгеттерден қарғуға шамасы жетіңкіремей қалады...

Хаттың мазмұнын Ұлжанның жанына келіп ынтамен тындап тұрған Есеналы, енді орнына келіп отырды.

...— «Соғыстың ауыр сынынан сүрінбей өтіп келе жатқан: орыстың желгіш жылқысының, Дон жылқысының және Буденный жылқысының тұқымдары. Әсіресе, соңғысы денелі, күшті, жүрісті, шыдамды. Сіздің фермадан да осы сыяқты жылқы өсуіне, қолтуманыздың денесі, қасиеті мұнан да арта беруіне тілектеспін».

Хатты оқып шыққан Ұлжан да, оны тындаушылар да біраз тым-тырыс отырып қалысты.

— Япырай, а? — деді Есеналы тамсанып.— Семен Михайличтың өсіргені қандай тұқым екен, а?

— Орыстың желгіші мен Дон жылқысының арасынан туған асыл болса керек,— деді зоотехник.

— Ал, біздің мына Дауылпаз қайсысынан деуші едің әлі? — деп, талай естігенін тағы бір қайталантқысы келді Есеналы, сол бұрынғы айтқандарына Таутан тағы қандай жаңалық қосып айтар екен деген оймен.

— Бұл орыс желгішінің ең соңғы өсу шегіне жеткен нәсілі. Қазір бұл өзінің ең қатты желісімен 2 минут 20 секундта 1.600 метр жер алады,— деп Дауылпаздың жүрістегі қасиетін көрсетті ол.

— Сонда сағатына?..

— Қырқ километрдей жер желетіні ғой.

Дауылпаздың мұндай қатты желісін көріп келіп отырған Есеналы аса таңырқай қалған жоқ.

— Хош, мұнымен біздің қолтума арасынан қандай нәсіл пайда болмақ? — деп сұрады ол.

— Оны келешек көрсетеді ғой, Есеке.

— Ендеше, алдағы жазға әлгі Дон мен Буденный жылқысының айғырын да, биесін де алдыратын болайық... Ал, мына командирге алғыс айтып хат жаз. Алдағы жылдарда талай сайгүлік Дауылпаздар береміз деп жаз...

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

1

Осы тараудың басында оқушымыз сізбен қысқаша кеңесіп алайық.

Өткен тарауларда аталған адамдардың бір тобы майданға аттанып кетіп, бірқатары тылда қалып қойып отыр. Сондықтан сіз, шығарманың бас геройы майданда ма, тылда ма? — дейсіз. Егер майданда болса олардың ішінде, бұрынғы колхоз председателі Сейтен, парторг Ербөлек, гидро-мелиоратор Павел, тракторшы Николай, малшы Ержан, оқушы Ғалым бар. Бас герой осылардың қайсысы екен? — дейсіз. Егер, тылда болса Бактыяр мен Мақтым, Дмитрий Андреевич пен Есеналы, Мария мен Ұлжан, Таутан мен Зылиқа, Әділ мен Құрманбайлардың қайсысы? Қайсысы болғанда да солардың бірі жеке-дараланып, дербес шығатын уақыт болды емес пе? — дейсіз.

Бұл сұрақтарыңыздың жауабына автор әзірше асығып отырған жоқ. Өйткені, қазір майдан мен тыл арасында ешбір шек жоқ, екеуі біртұтас қаһарлы қауым болып алды. Сондықтан, сізге бас геройды таптырмай отырған автор емес, автордың елі. Бұл елдің қай жеріне барсаңыз да, қатардағы қарапайым адамдарының ішінде герой емесі жоқ. Оның үстіне мына соғыс шығармамыздың бастапқы тартыла түскен желісін үзіп жіберіп, оны қайта тартқанша мұрша бермей жатқанын көріп отырсыз. Қазір сол бейбіт күндерде көзделген мақсатқа жетудің өзіне үлкен жеңіс керек болып тұр емес пе? Осы жеңіс жолындағы күреске түскен адамдарымыздың қайсысының қаблеті қандай асудан асырары, сол биікке шыққанға шейін автордың айтпайтын құпиясы. Сондық-

тан оның бас геройы «Социализм» колхозының коллективі. Сіз соның ішінен өзіңіз сүйсінген адамыңызды қалап алыңыз. Сол адам бас герой болсын. Мақұл ма?... Келістік!

Февраль айында, аудандық жер бөлімі бастығының кабинетінде, қызмет аяғына таман кенет бір абыржу бола қалды. Дәл осы мезетте, осы кабинетте, колхоз малының қыстық жемшөбі тапшыланып қалғанын бастыққа баяндап отырған Ұлжан жүрегіне, бұл хабар қанжардай қадалды.

— «Социализм» колхозы малының быйылғы төліне түгелдей қырылу қаупі төнді,— деді Қалдыбай Құлмұқанов кабинетке кіріп келіп.— Бар пәлені бастап отырған зыянкес зоотехник Тайбағаров,— деп бір тарақ қағазға жазылған актыны бастықтың алдына тастай берді.

Акт былай жазылыпты:

«1942 жылғы 22 февраль күні, мен, төменде қол қоюшы аудандық жер бөлімінің аға зоотехнигі Қалдыбай Құлмұқанов, «Социализм» колхозының сыйыр фермасында мал күтіміне байқау жүргіздім. Байқау үстінде мынадай қылмыстар әшкереленді: Жас төлдер түгелдей ауруға шалдыққан. Соның ішінде «Тойтарыс» атты бұзау өкпесі ісіп өлгелі тұр. Аудара қарап, актара тексеріп келгенде тапқаным: зоотехник Т. Тайбағаровтың тікелей нұсқауы бойынша бұзауқора жағылмағандықтан, оның суықтығы 12 градусқа жете шектен шыққан. Бұл ветеринария ғылымының шарттарын біле тұра бұзғандықтан туған ашықтан-ашық зыянкестік. Жас төлдерді түгел апатқа алып келіп отырған бұл зыянкестігін зоотехник Т. Тайбағаровтың өзі мойындайды...

Ферма бастығы мен төл күтуші Тайбағаровты жақтап бұл актыға қол қоюдан бас тартқандықтан, Қалдыбай Құлмұқанов қолымды қойдым».

Аудандық жер бөлімінің бастығы дереу столының тартпасын ашып, сол фермадан кеше ғана алынған мәліметті қайта оқыды. Мұнда былай жазылған: «... бұрынғы қазақы сыйырдың бұзауы туғанда салмағы 18 килограммадан аспаған екен. Біздің быйылғы бұзаулар туғанда 25—30 дан салмақ тартты, жақсы күтім мен құнарлы азықтың арқасында тәулігіне 1 килограмнан салмақ қосып тұр. «Арна» сыйырының «Тойтарыс» атты бұзауы енесінен 40 килограмм салмақпен үздік туды. Бұл таза қанды герефорттан анағұрлым басым...»

Аудандық жер бөлімінің бастығы осы мәліметті кеше аудандық партия комитетінің секретарына, содан кейін облысқа хабарлап қойған еді.

— Барып тұрған көзбояушылық,— деді ол Ұлжанға тесіле қарап.— Аудан тұрғай, бүкіл облысты алдап отырсындар...

— Бұлардың ісін дереу сотқа беруден басқа ешбір шара жоқ,— деді Құлмұқанов.— Әйтпесе, бұлар ана зыянкесімен екеуі бізді су түбіне жібергелі жүр.

Ұлжанның ажары құп-қу болып кетті. Ол:

— Кеше ғана сол «Тойтарыс» та, өзге бұзаулар да сап-сау еді ғой,— дегеннен басқа ешнәрсе айта алмады.

Бастық бұл суық хабарды аудандық партия комитетіне телефон арқылы мәлімдеп, Құлмұқанов әкеліп отырған актының мазмұнын түгел дерлік баяндады. Содан кейін телефон трубкасын іліп қойды да:

— Кәне аудандық партия комитетіне жүріңдер, Құлмұқанов сен де, Қайсарова сен де,— деп орнынан тұрды...

Аудандық партия комитетіне бару, оның табалдырығын аттау, Ұлжан үшін январьдың сұрапыл боранды түнінде мың жылқыны апаттан аман алып қалудан оңай болмады. Түліктер тұқымын асылдандыруға қарсы әрекеттерге тойтарыс берудің айғағы деп атын «Тойтарыс» қойған алғашқы асыл төлден айырылу қаупі оған колхоздың алты жүз сыйыры мен он мың қойын қырып алмай қыстап аман алып шығудан жеңіл тимеді. Отқа түсіп шынығып шығар құрыштай, күрес үстінде күні-түні, қысы-жазы қыйналған малшылар еңбегі, аңызакта, аптап құмға құйылған тегене судай тегін кетер болса, әсіресе соғыс кезінде, мұнан ауыр құна болар ма? Бұдан бір ай бұрын партия мүшелігіне кандидат болып өтіп, алғаш рет ардақты документ алған аудандық комитетке, қазір оны Құлмұқанов ауыр құнамен алып келе жатыр. Колхоз председателінің мал шаруашылығы жөніндегі орынбасары болып отырған Ұлжан, зоотехник Тайбағаровты жақтамаса, оның ісін қолдамаса бүйтіп биқұна күйер ме еді?.. Амал қанша, айыпты болып шыкса, онысын жасырып, жер бетінде тірі жүре ала ма, келе жатыр.

Болатов бұларды кезектен тыс қабылдады да, кабинетке кіріп отырысқаннан кейін:

— Қолхоздан қашап келіп едіңіз, Құлмұқанов жолдас? — деп сұрады.

— Келіп түскеніме жарты-ақ сағаттай уақыт өтті.

— Ендеше еналдымен сіздің жаңалығыңызды тындайық.

Құлмұқанов орнынан тұрды, кең кабинеттің ортасында тұрған ұзын стол жанына келіп, қолында қағазы болмаса да қалтасынан көзілдірігін алып киді, бурыл шашты бірер сыйпап қойды.

— Осының боларын о бастан сезіп едім,— деп бастады ол.— Япырау, әуре болма деп ағалық ақыл айтып та көрдім, бетбақтырмады. Оның үстіне аудан басшыларының бірқатары соның сөзін жақтап, өзін даңдайсытып жіберді. Тіпті, қырк жыл малмен бірге өскен, тәжірибелі шалымыз Есеналының өзі соқыр тәуекелдің соңына еріп кетті. Содан бері, осы жаңашылсымақ бәрімізді бір тақыршаққа отырғызып кете ме деп үнемі қадағалап, әрдайым бақылаумен болып келдім... Соның нәтижесінде міне енді, мынадай катастрофаға әкеліп соқтырды,— деп ол өзінің жасап әкелген актының мазмұнын қайталады...

— Сонда, бұл колхоздың малын Тайбағаровтың әдісімен асылдандырудағы қателіктің негізгі ғылыми дәлелі не болып шығады? — деп сұрады Болатов.

— Біріншіден,— деді Қалдыбай,— қандай да болса ғылыми бастаманы еналдымен бірнеше жылдық тәжірибеден өткізіп алмай тұрып өндіріске енгізуге болмайды. Лабораторияда өзінің атын актамаған бастама өндірісті катастрофаға ұшыратады. Ал, «Социализм» колхозының фермасы асыл тұқымды мал өсіру шаруашылығы емес, аудан көлеміндегі ең ірі товарлы ферма. Сондықтан оның өнімі, әсіресе соғыс кезінде ойсыраған олжылыққа ұшырайды, немесе құлдырай барып құрып кетеді. Есіңізде ме, өткен жылдың жазында Тайбағаровтың әрекеті сүт өндіру жоспарына шап-етектен зиянын тигізіп, кейін қалпына келтіру үшін қанша күш жұмсалды. Екіншіден, бұл өңірдің табиғаты Тайбағаровтың әдісімен мал асылдандыруды көтермейді. Жазы-қысы жас төл қырылады да отырады. Мұны, быйылғы төлдің жаппай ауруға шалдығуы айқын дәлелдеп отыр. Үшіншіден, Тайбағаровтың «жаңалық» деп әуреленіп жүрген әдістерін мен де отыз жыл бойы талай рет тәжірибеде қолданып, талай рет сыннан өткізіп келдім. Соның бәрінен ешқандай нәтиже шықпағанын бұл ауданның барлық малшылары біледі.— деп бір тоқтады ол.

«Осының айтып тұрғандарының да жаны бар-ау» деп ойлаған Болатов:

— Ірі қараның күтімін де байқап келген шығарсыз? — деп сұрады.

— Әлбетте! Әдейі арнап барған соң, ферма шаруашылығымен түгел таныспай қайтушы ма едім,— деп өзін белсендірек көрсете сөйледі Құлмұқанов. Көк шөп көбінесе қар үстіне шашылатындықтан ірі қара поголовно сарып ауруымен мамырлап қалуы ғажап емес. Сонымен қатар бұл фермадағылар соғыс кезінің жауынгерлік міндеттерін мүлдем естен шығарған. Соның салдарынан мал азығы ысрап болып, нормадан тыс төгіліп-шашылып жатыр. Сөйтіп, қыстық шөбін құртып алып, міне мына Қайсарова беті бұлк етпей аудандық жер бөлімінен шөп сұрап келіп отыр...

— Түсінікті,— деді Болатов оның сөзін бөліп,— сіздіңше, бұл туралы қандай нақтылы шара қолдану қажет деп ойлайсыз?

— Меніңше, еналдымен көріне зыянкестік істеп отырған зоотехник Тайбағаровты орнынан алып, сотқа беру керек. Жас төлдерді қабылдау және күту жұмыстарып өткен жылдардағыша жүргізу үшін қатаң тәртіп берілуі тиіс. Сонымен қатар, қазір бейбіт құрылыс дәуіріміз бітті. Ендігі күштің бәрі жауды талқандау ісіне жұмылдырылуы тиіс. Қазіргі мақсат малды семірту, не оның тұқымын асылдандыру емес, қыстан аман алып шығу ғана. Сондықтан сыйыр малына беріліп келген шектен тыс норманы ең кемі елу процент кеміту керек. Бұзауды сүтпен суару әрекетін дереу тоқтаттырып, сүтті майданға жөнелтіп отыру міндеттелуі тиіс. Әйтпесе бұл колхоз өзінің бар малынан бір айда айырылып қалу тұйығына тіреліп тұр...

Құлмұқанов осы сөзін айтып тұрғанда, оған бірнеше жерде сұрақ қоятын реті келсе де, сөзге сараң сабырлы Ұлжан үндемей сазарып отыра берді.

— Бұл туралы сіздің қандай пікіріңіз бар? — деп сұрады, Болатов аудандық жер бөлімі бастығына қарап:

— Мен тіпті, бұл туралы не айтарымды білмей отырмын,— деді ол.— Құлмұқановтың көріп, біліп келіп тұрғаны айқын факты болғандықтан бұл мәселенің өзін бюрода қарауға тура келетін шығар деп ойлаймын.

Болатов Ұлжанның аса қыйналып келгенін және мына әңгіменің оған қатты бата бастағанын ажарынан

байқап отырған, бұл оқыйғаға өзінің қалай қарайтынын да олардың ешқайсысына әзір сездірмеген еді. Аздан кейін Ұлжанға жылы жүзімен қарап:

— Сіз не айтқыңыз келеді Қайсарова жолдас,— деді.

Ұлжан қою кірпіктерің жиі-жиі қаға төмен қарап едәуір іркіліп отырды да, сол қараған нүктесінен көзін аудармай:

— Мен кеше күндізгі сағат он екі шамасында сол фермадан шыққанымда бұл айтылып отырған қауіп онда жоқ еді,— деді ол асықпай.— Қазір мұны мен сізбен бірге естіп отырмын. Сондықтан бұл туралы сіз қандай пікір айтсаңыз да соған қосыламын Болатов жолдас. Екінші мәселе мал азығы туралы болып отыр ғой. Егер малды тек қыстан аман алып шығу мақсатын ғана көздейтін болсақ және жылқы малын тебін жайылысымен шығара алсақ, өзге түліктерге қолда бар жемшөп апрельге дейін жетер де еді. Бірақ, біздің колхозшыларымыздың көздеген мақсаты, Құлмұқанов жолдас қойып отырған көне талаптан едәуір жоғары екені сізге мәлім. Мен бүгін аудандық жер бөліміне осы мұрадымызға жету үшін көмек өтініп келіп едім...

— Бұлда түсінікті,— деді Болатов, Ұлжанның сөзін осымен аяқтатқысы келіп.— Сол мұрадыңызға жету үшін қандай көмек тілейсіз?

— Елу тонна сүр, немесе жыйырма тонна жем.

— Бұныңыз көбірек екен. Аудан көлеміндегі колхоздардың қайсысында да қазір мұндай запас жоқ,— деп Болатов та аз ойланып қалды.— Хош, мемлекет қорынан қарызға, немесе қаладағы мал азығы заводына заказ қабылдаттық делік. Бірақ қазіргі қалың қардың тар жолына машина тұрғай, пар өгіз сыймайды, қалай тасып ала аласыз?

— Он бес атан-түйеміздің әрқайсысы қысқы жолмен қырк пұттан жүк тартады.

— Дұрыс есеп,— деді Болатов Ұлжанның бұл жоспарын мақұлдап.— Ал, Құлмұқанов жолдастың бүгінгі хабары және оның «Социализм» колхозының сыйыр фермасы туралы пікірі бойынша айтарым мынадай,— деді ол енді аудандық жер бөлімі бастығы мен Қалдыбайға кезек қарап қойып.— Аудандық партия комитеті бюросы бұл ферманың келешегі туралы мәселені кезінде қараған. Партия өзінің қабылдаған қаулысын бұзып кері шегінбейді. Зоотехник Тайбағаровтың ісін партия тап-

сырмасы деп түсіну керек. Сондықтан да ол қазір ауыр сын үстінде. Егер, жас төлдер жаппай ауруға шалдықса оның сын үстінде сүрінгені болып шығады. Мұндай жағдайда дереу көмектесу керек. Аудандық мал дәрігерін шұғыл жіберіңіз...

— Құп! Осыдан шығысымен жөнелтейік,— деп қонақ ете түсті Қалдыбай мал дәрігерінің өзін жақтайтынына іштей сеніп.

— Құлмұқанов жолдас, сіз бұл ферманың келешегіне сонша сенімсіз карайтын себебіңізді мен әлі ұқпай келемін,— деді Болатов.

— Мен сол ферманың келешегін көксегендіктен өз тәжірибемді айтып отырмын Болатов жолдас.

— Оныңыз рас шығар, бірақ, материлистік ғылым өзіне керек деген тәжірибесін өзі туғызады. Марксизм барлық замандар мен дәуірлерге міндетті түрде қолданылатын, өзгермейтін қортындыларды мойындамайды. Даму процесін шеңбердің бойымен қозғалу, тек өткенді ғана қайталау деп түсінбеу керек, ілгерілеу жолымен қозғалу, ескі сапа қалпынан жаңа сапа қалпына көшу, жай қалыптан күрделі қалыпқа, төменгіден жоғарғыға көшу деп түсіну керек. Сондықтан, озат ойдың өрісін тарылтушылық, материалистік ғылымның даму қағидасына қайшылық болып шығады. Зоотехник Тайбағаровқа тапсырылып отырған міндет: товарлы ферманың өнімін өсіре отырып, мал тұқымын асылдандыру жұмысын қатар жүргізудің ғылыми шаралары. Бейбіт құрылыс дәуіріміз біткені рас, бірақ, соғыс советтік құрлыстың салтын бұза алмайды және советтік ғылымның сағын сындыра алмайды. Қайсарова жолдастың көмек талап етуі өте орынды. Бұл талапты, бес күндік мерзім ішінде орындап шығатын болыңыз...

Қалдыбай: «зыянкестікті көріп, біліп отырып, колхозды апатқа ұшыратамыз ба... облысқа жазамыз» деп өңештегісі келді де «әзірге жүз жыртаспайын» деген оймен Болатовтың соңғы тапсырмасына да:

— Құп! — деп жауап берді.

Бұл әңгіме бүгінше осылай аяқталып, аудандық жер бөлімінің бастығы мен Қалдыбай шығып кетті де, Ұлжан Болатовтың кабинетінде қалып қойды.

Қалдыбай аудандық партия комитетінен шығысымен ақ аудандық жер бөлімінің мал дәрігері Торсықбайды іздеді. Торсықбай Жөнекеев 1913 жылғы племрассад-

никтен бастап Қалдыбаймен бірге істеп келе жатқан, жасы да үлкен карт дәрігер еді. Бүгінгі оқығаны қайтадан қортындылап шығудың ендігі тағдыры сол Торсықбайдың қолында деп жобалады Қалдыбай. Басында «Қалдыбай атымды құрытып, қағылып шетке шыға алман... Дәрменім таусылғанша Морган жолынан бұрыла алман» деп тартысқа түскен оның ендігі әрекеті «озат ойдың өрісін тарылтушылық, материалистік ғылымның даму қағидасына қайшылық» болып шыққалы тұр. Егер Таутанның ісі дамый беретін болса, мұның социалистік мал шаруашылығына зыянкестігі әшкереленеді. Сондықтан ол Таутанның мал тұқымын асылдандыру әдістеріндегі «зыянкестікті» әшкерелеп шығу үшін жанталасты.

Торсықбай үйіне түскі шайға келіп отыр еді, Қалдыбай кіріп келді де, аман-саудан кейін:

— Торсеке, өзіңізге шет-жағасын сездіріп жүруші едім ғой,— деп бастады,— мына «Социализм» колхозындағы бала сіз бен мені тақыршаққа отырғызатын болды... Жаңа Болатовқа да мәлімдеп шықтым. Сіз барсын деді... Сізбен бірге жер бөлімінің тағы бір өкілі және аудандық тергеуші баруы тиіс...

Осылай басталған әңгіме бір сағатқа созылды да, ақырында Торсықбай шұғыл Қайнарға аттанып кететін болды.

* * *

...Құлмұқанов февральдің 21 күні, кешке таман «Қызылжар» колхозынан шығып, «Социализмның» сыйыр фермасына қонаға келген болатын. Ол, Таутанның творчестволық жұмыстарын ауызекі тексеріп, бір мәселені бірнеше сағатқа соза сөйлей ақылгөйсін отырғанда түн ортасы ауды. Күндізден шаршап жүрген, оның үстіне іңірден сол бір Қалдыбайдың әуресімен әбден басы қаққан Таутан жатып ұйқтап қалды. Қалдыбай сыйыркора, бұзауқораларды аралап жүріп келіп таң ата жатты...

Таңертең Зылиқа Таутанды, күндегі тұратын уақытынан бұрын оятты да, «Тойтарыстын» от-судан қала, жөткіріп ауырып тұрғанын айтты. Жалмажан орнынан тұрып, шала-шарпы киініп, бұзау қораға қарай жүгірген Таутанның сонынан іле-шала Қалдыбай да келді, малшылар да жыйыла қалды. Құлмұқанов сол мезетте ауру бұзауды қарап шықты да, акт жасап алып ауданға тартты.

Ол кеткеннен кейін Таутан өзге бұзаулардың бәрін карап шығып, солардың ішінен ала-бөле «Тойтарыстың» ауыру себебін таба алмай аса қатты қыйналды. Малшылар оның себебін қораның суықтығынан көріп іштей қынжылды.

«Әлде пәсілдің өзгермесі табиғый нәрсе ме? — деп ойлады Таутан.— Мүмкін емес! Қай жерде, қандай жағдайда дүниеге келген, қандай болмасын жәндіктің жаратылысы сол ортасына бейім өсуі табиғи нәрсе...» Тимирязев Академиясын бітіріп шыққанға шейін жыл сайын қыс ішінде Қостромаға барып қайтып жүрмесе, жыл сайынғы жазғы демалысын «Қараваево» совхозында өткізбесе, бұл товарлы фермада мал тұқымын асылдандырудың мұндай әдістерін қолданарма еді?.. Қострома облысының табиғаты мен Сүттігендінің қысы-жазында ешқандай айырмашылық жоқ. Ендеше сол «Қараваево» совхозында өскен асыл сыйырды «Социализм» колхозында, сол әдіспен өсіруге неге болмайды?..

Таутан қысықтау келген қой көзінің кірпіктері қағылмастан, қарашығы сол бір «Тойтарысқа» тесіле карап қалшылып тұрып қалды. Оның бұл тұрысы теңіз түбіне үңіліп, іздегенін таба алмай, тарыққан тәрізденді.

— Мұны енді сыйыр бұзаулайтын бөлмеге алып жүріндер — деп бұзау қорадан шыға бастамақ болған оның орта бойлы арықшалау келген жеңіл денесі өзінен үш есе зор жүк көтеріп тұрғандай ауырлады.

— Бұзау қораны жылытсақ қайтер еді Таутан?— деп сұрады бір малшы.

— Сөйтелік, жылыталық, енді өзгелерін қырып алып масқара болармыз,— десіп басқалары да шу ете қалды.

— Асыл тұқымды мал өсіру ісінің жауапкершілігі алдымен менің мойнымда болатын болса,— деді Таутан даусы дірілдеп,— мен бұл қораны жылытуға рұқсат етпеймін.

• Бір сыйырдың жас төлі үшін ойшыл Таутан мен озат малшылар өзара ренжісер болса құлмұқановтың көктен іздеп жүрген жанжалы жерден табыла қалар еді. Ол енді ауылшаруашылық артелінің үлгілі уставына арқа сүйеп колхозшылар арасында даурығар еді. Бірақ, осы мезеттегі істің тағдырын, төл күтуші Шарипа шешті.

Бұзаудың ауыру себебін іштей біліп, сол себепке өзі кінәлы болғандықтан, айыбын ашып айта қоюға жасқанған Шарипа бұдан былай төзіп тұра алмады.

— Бұған кіналы мен,— деп жылап қоя берді ол. Тауған да, өзге малшылар да оған жалт қарады.

— Айт шынынды! — деп ақырды бір малшы.

— Түнде екі бөлменің ортасындағы есік,— деді Шарипа солқылдай жылап,— ашық тұр-рып...

— Екі бөлменің де форточкалары ашық па еді? — деп сұрады Тауған.

— Ашылып қалып-ты...

— «Тойтарыс» бос жүріп пе?

— И-и-е.

— Сквозняк! — деді Тауған жадырап.

Бұл хабарды сол күні Қайнарда отырып бір қатынаушыдан естіген Есеналы «құтты қонақ қонған күні қой егіз туар еді» деді мақалдап.

2

Бұл өңірде февраль, март айлары үнемі сакыйған сары аязы жібімейтін жылдар жиі болып тұрады. Жергілікті халық мұндай айлардың күндізін — «сараң сары карт аяз», түнін — «шағырмақ жұлдыз шарт аяз» деп атайды. Суықтың қаттылығынан өзендер мен көлдер мұзы айқыш-ұйқыш жарылып жатады. Шидің басын кыймылдатпай баяу ессе де, теріскейден телміре сұстанып тұрып алатын суық жел адам бетін әп-сәтте қарып домбықтыра қояды. Даланың қалың қары сарқайрактана қатады да, жылқыдан басқаға мыңк етпейді. Осы аяздың зарлабынан апрельдің алғашқы жартысында мұз ерімей, ерісе тоң жібімей жатады. Осындай «карт аяз» бен «шарт аяз» қосарлана сазарып тұрып алған жылдары жергілікті адамдар «қыс ұзаққа созылады» деп топшылайды.

«Карт аяздың» қаттылығы ферма малының құнарлы азық қорын құлдыратып барады. Ұлжанның екі күн ішінде қайтып оралмақ болып аттанғанына бүгін үшінші күн, әлі жоқ. Қазір ферма менгерушісі Зылика басқарған бір топ малшы әйелдер таңертенгі аязбен арпалыса кыймылдап, малға қар үстіне шөп шашып жатыр.

Зылика өзінің ері Ержанның майданда қаһармандықпен қаза тапқанын жуырда ғана естіген. Содан бері ол тұйық, зілді Зылика бола бастаған еді. Ал, мына көз алдындағы қызу кыймыл оны қайта жалыратып, бұрынғы ақкөңіл, ашық Зылика қалпына түсірді. Оның көз алдына ұрысқа түскен Ержанның ерлік істері елестеп тұрған тәрізденді.

Шынында да кірпіктері қырауыта, беттері қызара қыймылдаған қыз-келіншектердің темір айырды шөпке пырс-пырс түйрегені майдандағы жауынгерлердің, ұрыс үстінде жауға мылтық штыгін сұққылағаны сықылды еді. Шөмелейдей шөпті бастан асыра көтеріп бара жатқандар, артиллерия жәшікшілері сыяқты. Көтерілген шөптің қар үстіне гүрс ете түсіп шашылғаны, сол жәшіктегі снарядтардың зенбіректен атылып барып түскен жерінде жарылғанына ұқсайды. Көлемі кішірек болғанмен өте биік үйілген маяның ық жақ мандайшасынан төменге шөп тастап тұрған екі қыздың әрекеті, бомбавоз ұшқыштарының нысана үстіндегі қыймылындай дерлік. Қолма-қол шайқасқа түскенде жау жүрегіне штық түйреген жауынгерді, зенбіректен снаряд атқан артиллеристы, көктен бомба тастаған ұшқышты Зылиқа көрген жоқ. Көрмесе де солай болар-ау деп жорамалдайтын. «Осынау малшылар қыйымылының, ұрыстағы жауынгер қайратынан қай жері кем?» деп ойлаған оның көзалдына өңшең қызылкүрең семіз сыйырлардың, қазір осы көк шөпке келе жабыла қалары елестеп, қыялы қыйырға қанат қағып, көңілі көлдей шалқып тұр еді. Бірақ, мая төбесіндегі екі қыздың бірі оның көз алдын көлегейлей келіп тұра қалғандай ойын бөліп жіберді.

— Шамаласак деп едім осы, — деді ол қыз, мандай терін жеңімен сүртіп.

— Шамаң жетпей шаршап қалдың ба? — деп сұрады Зылиқа.

— Тәулік бойы тастай берсем де талмас едім-ау, бірақ, мына «сараң сарының» салқын желі «жетер!» деп сыбырлап тұр емес пе құлағыма...

Осы мезетте мая төбесінде тұрған екінші қыз Қайнар жақтағы қырдан төмен түсіп келе жатқан екі атшаналыны көрді де, алдыңғысы Ұлжанның көк аты екенін танып «Орынбасар бір топ қонақ бастап әкеле жатыр» деп хабарлады. Сол келе жатқан «қонақтардың» кімдер екені әлі бимәлім бола тұрса да қыз-келіншектер едәуір абыржый қалысты. Зылиқа қорадағы сыйырлардың сыртқа шығарылуын талап етті.

Атшаналылар келіп тоқтағанда сыйырдың бәрі қорадан шығарылып үлгерілді. Келгендер: аудандық мал дәрігері Торсықбай Жөнекеев, аудандық жер бөлімінің нұсқаушысы Ізбасаров, аудандық тергеуші Айдарханов

және өзіміздің Ұлжан екен. Олар шанадан түсісімен көк шөпке жабылған көп сыйырды аралай бастады. Мал басында Зылиқа барын көрген Ұлжан, дереу бұзау қораға қарай кетті. Ажары мына «Сараң сарының» суығындай ызғарлы, қарт дәрігер Торсықбай сыйырлардың әрқайсысына сын көзін қадай қарап келеді. Избасаров пен Айдархановтың аңдығаны дәрігердің қабағы. Бірақ, Торсықбайдың көзіне «осы қалай?» күдігі елестей қоймады. Келгендердің қандай сұрағы болса да жауапқа әзір Зылиқа тіл қатпастан қонақтарымен бірге еріп келеді. Көп сыйыр қорадан таңертеңгі шөп нормасы толық салынып болмай шығарылғандықтан малшылар әлі өз жұмыстарымен шұғылданып жатыр еді. Торсықбай бірінші сұрақты сол малшылардың біріне қойды.

— Мына суық мал-жанға қатаңдау тиіп тұрған жоқ па? — деді ол.

— Бұл ферманың малы да, жаны да қыстың суығына қысыла қоймайды,— деп күшейді малшы.

— Малшы жылы киінген делік, мал қалай төзе алады? — деді дәрігер, малшыны сөйлеткісі келіп.

— «Семіздің аяғы сегіз» дейді ғой халық, сегіз аяқты семіздік төрт аяқтыны тоңдыра қоя ма,— деп кулана жауап қайырды малшы.

— Қанша болмасын қалың маймен қапталған жануардың танауы тесік болған соң, өкпесі жалаңаш емес пе?

— Сіз, осы өңірдің қысын неше күн деп есептейсіз? — деп қарсы сұрақ қойды малшы.

Торсықбай бұл малшының сөзуар ілікшілдігіне таңырқаған пішінмен іркіле жауап берді:

— Мәселен жүз сексен делік.

— Жүз сексен күнде бір сыйыр төрт жүз пұт көк шөп, мың пұт сүр, жүз пұт жем жейтін болғандықтан,— деді ол малын қалай семіртеп тұрғанын көрсету мақсатымен,— сол сыйырдың өкпесі де темірге теңеледі екен.

Торсықбай басын шайқай жымыйды да, енді қораларға қарай аяндай бастады.

— Сіз қалай ойлайсыз, аналар тоңып секіреме, тойып секіреме, қараңызшы,— деді әлгі малшы дәрігермен қатарласа бере суат жақтап шапқылап келе жатқан бір топ сыйырды көрсетіп.

Сыйырдың жаз ыстықта оқырадан кашып күйры-

ғын көтере шапқылағанын, қыс суықта суаттан қайтып келе жатып төрт аяғын баурына жыя бүрсендей жортқанын көп көрген Торсықбай, мыналардың үріккен малдай одағайлана шашырай шапқанына қарап:

— Тойып секіреді білем,— деді.

Малшы тағы бірдеңе дегісі келіп еді, оны Зылиқа арқасынан түртіп кейін қалдырып қойды.

Зоотехник Таутан Тайбағаров бұлардың алдынан шығып амандасты.

— Алдымен бұзау қораны көретін шығарсыздар?

— Іздеп келе жатқанамыздың өзі сол қораңыз,— деді Торсықбай.

Асты-үсті тақтайлы, қабырғалары аппақ сыланған, еденіне қалың етіп құрғақ салом төселген бұзау қорада өңшең бір түстес, тұлғалы бұзаулар, оттығына салынған көк шөпті пырт-пырт жеп тұр екен. Әр бұзаудың бастары аппақ күмістей де, өзге түсі қырмызы қызыл мақпалдай. Олардың осындай тұлғасын, терезелерден жайнаған күн шұғласы құбылтып, көркейте көрсетіп тұр. Босағадағы термометрдің сынабы нольден төмен түсіп 12-ге тіреліпті. Бірақ, оның канша төмендегенін елеп тұрған ешбір бұзау байқалмайды. Бұл қораның іші, сырттағы сыйырлар ішінен келіп тұрғандарға одан да көңілдірек көрінді.

— Бұл өлкедегі сыйыр малының бұрын-соңды болып көрмеген нәсіліне ата-аналар осылар,— деді Ұлжан.

Әр бұзаудың тұсына жазылған оның атын, туған күнін, салмағын оқып, сол бұзаудың тұлғасына қарап, ірілігіне көңілі толып тұрған Торсықбай:

— Я, айтқаныңа тұрарлық екен,— деді.

Бірақ, бұзау қорада «Тойтарыстың» орны бос тұрған болатын. Соны байқай қойған Айдарханов:

— Мына бір бұзаудың осы дүниеде орны қалыпты, өзі қай дүниеде екен? — деді.

— Өзі де осы дүниеде, нағыз асылдардың атасы соның өзі,— деді Таутан...

Ферма қонақтары бұдан шыққаннан кейін сыйыр бұзаулайтын бөлмеге еніп еді, бұл да жанағы бұзау қора сыяқты екен. Тек одан айырмашылығы мұндағы температура нольден 3-ақ градус төмен. Мұнда жанағы бұзаулардан анағұрлым ірі, әукесі салбыраған, ақ басының түгі бұйра, шүйдесі шығыңқы бір семіз бұзауды Шарипа сүтпен суарып тұр екен. «Тойтарыс» осы бұзау

еді. Ол сау етіп кіріп келген бір топ битаныс адамдарға карап өкіріп, басын бір бұлғап қойды.

— Құлмұқанов жолдастың үстінен арыз айтып тұр,— деп күлді Таутан.

Келгендердің көзінше жуан бір шелек сүтті сіміріп алған «Тойтарыстың» енді ешкімге алаңы болған жоқ, жемге тұмсығын көме бастады.

3

Таңертең келген ферма қонақтары күн кешке айнала аттанды. Торсықбай бұл фермадан ветеринарияға төніп тұрған қауіп-қатер таба алмай кетті. Ал, Избасаров пен Айдархановтың мұнда не үшін келгенін фермадағылар да, бірге келген Ұлжан да біле алмады.

Қонақтары жөнеліп кеткеннен кейін ферма меңгерушісі өз үйінде бүгін бір қуаныш кешін өткізгісі келді. Өйткені «сараң сарының» сазара түсуі, жемшөптің тапшылауы, төлбасы бұзаудың сквозняк соғып ауруы сыяқты жайттар,— фермадан ауданға, ауданнан фермаға адамдар шапқылата тұрса да, соның бәрі бүгін өзінің жеңісімен тынғандай қуанышы қойнына сыймады. Басқасы өз алдына, жыйырма тонна жемнің өзі зор табыс. Жалғыз Зылиқаның ғана емес, малшылардың бәрінің көз алдына ферманың жарқын келешегі елестеді. Олардың Таутанға деген сенімі, сүйіспеншілігі күшейе түсті.

Ұлжанның қырдағы мекені жылқы фермасының басында болатын. Ол күндіз қой, немесе сыйыр фермаларын аралап жүріп, кешке Тұлпарлыға келіп қонатын. Бірқатар малшылар қыздың қыс ішінде қосқа қонып жүргеніне жаны ашып: «Қыйын ғой, бірақ амалы нешік? — десетін.— Мың жылқының айдалада, жадағай жайлауда жатуынан бетер қауіп бар ма».

Бүгін де сол жылқы фермасына жетіп қонақшы болған Ұлжанды Зылиқа жібергісі келмеді. Атасының сырын жақсы білетін ол, Есеналының Тұлпарлыдағы жылқышы Қайнардан қадағалап көріп отырғанын, егер айды бұлт торласа Қасқырқараға міне жортатынын ескертіп жік-жапар болды. Киініп алса да, іштей кеткісі келмей тұрған Ұлжан бүгін сыйыр фермасында қонып қалуға көнді.

Таутанның негізгі мекені осы ферма, жататын үйі Зылиқаникі. Бұл үйде оның бір кісілік темір қроваты тұр. Бірақ, сол қроватқа түскі астан кейінгі бір сағат-

тық тыныс уақытында болмаса сирек жатады. Түнімен өзінің зоотехникалық лабораториясында отырып әбден шаршаған сағаттарында сондағы жұмсақ диванға жата кетіп ұйқтап қалып жүр.

Ымырт жабыла мал жайғалғаннан кейін Зыликаныкіне шақырылған актив қыз-келіншектер жыйыла бастады. Самаурын қайнап, ас әзірленіп жатыр. Зылика мұндай жыйынның боларын күндіз Таутанға айтқан жоқ еді. Сондықтан өзі шақырылмаған үй-ішілік сауық-кешке келгісі келмей отыр ма, әлде бір қауырт жұмыспен шұғылданып жатыр ма,— әйтеуір оның күндегі кешкі асқа келетін уақыты өтіп кетті.

Таутанның уақытында келмегенін Зылика «жұмыстан қолы босамай жатырға» жорығанмен Ұлжан жүрегі едәуір қобалжый бастады. Сонда да ішкі сырын ешкімге сездіргісі келмеді. Біраздан кейін Зылика, қыздардың бірін Таутанды шақырып келуге жұмсады. Ол қыз барып келіп «қазір келеді» дегенде, бір ғана Ұлжан емес, өзге қыздардың да жүздері нұрлана түсті. Бір қыздың қалтасынан кішкене қол айнасы суырыла қалды. Енді біреуі, басқаларына байқатпаған болып өз жанынан бір кісілік орын қалдыра ығысып отырды.

Таутан келгенде үйде отырғандардың бәрі ығысып, оған әркім өз жанынан орын ұсынысты, Ұлжан қозғалған жоқ. Әлдеқашан әзір болып, оның келуін күтіп тұрған шай жасалып, дастархан тағамға толды. Зылика өзінің саңдығында көптен бері сақталған бір шөлмекті шығарды.

Содан былайғы қонақасы, әзіл-ойын, патефон, домбыра, кезектесе шырқалатын ән, тағы басқа да сауық дәстүрі туралы баяндай бермей-ақ, бұл тараудағы тақырыпты бүгінше осымен доғара тұрайық.

Сонымен бұл сауық кешін аяқталды делік. Бірақ, қазіргі «шағырмақ жұлдыз шарт аяз», танктың броньдай мұз жамылып жатқан өзен, сақал-шашы аппақ ашулы қарттай орман, қай жасымызды маңайларына жолатады? Егер, сіз қазір Таутанның орнында болсаңыз жатқан үйіңізге Ұлжан қонып отырғандықтан лабораториядағы диванға барып жата қалудан басқа амалыңыз қанша? Таутан да солай істеді. Бірақ, күнде осы уақытта жата қалғанда ұйқтай кететін ол, бүгін көзі ілінбей қойды. Жұп-жұмсақ диван үстінде таң сәріне дейін талай рет аударыла төңбекшумен жатты.

БЕСІНШІ ТАРАУ

1

Мария басқарған бригада көктем егісіне шыққанда Саркыт оның қарауындағы соқашылардың бірі болып аттанды. Мұны әркім әртүрлі сакқа жүгірте жорамалдады. Кейбіреулер: «Саркытты бригадасына шығарып алған Марияның өзі» десе, енді біреулер: «жоқ олай емес, Марияның маңынан шыққысы келмей жүрген Саркыт» — десті. Өйткені, өткен жылғы белсенді бригадирдің, быйылғы көктемде соқашы бола қалуы көңілге қонымсыздау көрінді.

Шынында да бригадирліктен бастартып, қатардағы колхозшы болуды қалаған Саркыттың өзі еді. Ал, оның огородтан дәнді егіс бригадасына ауысуына себепші Мария.

Соғыстың алдында ғана «Смена» журналы биология ғылымындағы екі бағытты: ескілік пен жаңалық арасындағы арпалыс туралы жазған болатын. Соғыс кезінде, жаңалық жағындағы биологтер өкілі Таутан Тайбағаров сол күресті осы колхоздың өзінде жүргізіп жатыр. Соғыспен қоса жүріп жатқан бұл ғылыми шайқастың жаңалық жағының жеңісі Ұлы Отан соғысының жеңісіне де едәур әсерін тигізуі тиіс. Агроном болмаса да агробиология ғылымының арнасы құйылатын дарияны белден кешіп жүрген Мария бұл арпалысқа да араласпай қала алмады. Ол быйылғы февраль айында өзгенің ойында жоқ бір жаңалықтың идеясын тапты. Бірақ, «көңілдегі көрікті ойдың, ауыздан шыққанда өңі қашатыны» сыяқты, оймен тапқан идеяның жүзеге асуы оның табылуынан оңай болмады.

Мария өзінің бұл табысы туралы еңалдымен өз әкесіне баяндап еді. Бұрын мұндай жаңалыққа жаны құмар Дмитрий Андреевич қызының пікіріне қосылмады да, қарсы да болмады, — «председателіңе айтып көр» деп битараптана қалды.

Есеналы да естіген бойда Марияның ыркымен ыға қоймады. Бұл ұсынысты қабылдау үшін ол әуелі өзінің ең сенімді ақылшысымен кенесіп алуы керек. Бірақ, бұрын Есеналы ақыл сұраса ақтарыла бастайтын Дмитрий Андреевич, бұл жолы оған да тұжырымды пікір айта алмады. Өйткені, қызының идеясынан қандай нәтиже шығарына оның әлі өз көзі жеткен жоқ.

Марияның пікірі быйылғы көктемде картоптың өзін емес, «көзін»¹ егу арқылы тұқымға арналған жүздеген пұт картопты жерге көмбей адам азығына айналдыру еді.

Мақтым Есенова бұл идеяны батыл қуаттағысы келіп, әуелі колхоз председателімен ақылдасып көріп еді, ол қыңырая түсті.

— Мақтым шырағым, осының өзі маған түсте көрген оқыйғадай болып тұр,— деді ол.— Метрейдің қырық жылдық егіншілік тарихында болып көрмеген...

— Міне, міне, мәселенің мағанасының өзі осында болып отыр,— деді Мақтым Есеналының сөзін аяқтатпай-ақ ұғып.— Мәселенің бағалы мағанасы, Дмитрий Андреевичтің қырық жыл бойы шыға алмаған биігінен, оның туған қызы бір жылда асып түсуінде болып отыр. Соның нәтижесінде жүздеген гектар жер тұқыммен, жүздеген адам азықпен қамтамасыз етілмек.

— Соның нәтижесі күздің күні гектарды мың пұттан айырып, колхозды құралақан қалдырса қайттік?

— Мүмкін оның гектары мың жарым пұт өнім берер, тіпті одан да артық өнуі ғажап емес. Өйткені Мария бастамасының біркелкі тәжірибесі осыны байқатады. Оның үстіне, бұл әдісті ертең аудан көлемі қолданса, сіз басқарған колхоз игіліктің қайнар бұлағы болып шығады ғой,— деп әлі өз көзі жетпеген келешекке Есеналыны жетеледі ол.

— Түбінде не боларына көз жетпеген қиялдың өзі тең теңізбен тең, оған батып кету ғажап емес, өтіп шығу неғайбіл...

— Есеке, сіз бұл мақалыңызды бүгін бұрмалап отырсыз,— деді Мақтым оны өз сөзімен ұтқысы келіп,— «Уайым түбі теңіз — батасын да кетесін, тәуекел түбі кеме — мінесін де өтесін» деуші едіңіз ғой.

— Соқыр тәуекел бар да, нар тәуекел бар. Соңғысы—

¹ Бұл өңірдегі огородшылар картоптың сабақ өсіретін жағындағы кішкене шүніректерін «көзі» дейді.

ның көзі қырағы. Сондықтан, огородшылар да, участкалық агроном да нар тәуекел кемесіне міне алмай отыр,— деді Есеналы сөзін тұжырып.

Бұл жолы Есеналыны ырыққа көндіру мақсатынан бұрыла тұрғысы келген Мақтым:

— Кейін өкінбейтін болып, әлі де ойланып көріңіз,— деп шығарып салма сөзбен қорытты.

Мақтым огородшылар мен участкалық агрономның бұл жаңалықты қолдай қоюға батылдары бармағанын біліп отыр. Жалпы жыйылыс шақыртып Марияға баяндама жасатудан қандай нәтиже шығары тағы белгісіз. Өйткені, Марияның қолында қартоптың «көзін» егуден шығып тұрған көрнекті дәлел жоққа тән. Сондықтан оның ұсынысы колхозшылар үшін, Есеналы айтқан «соқыр тәуекел» болып шыға келеді. Асыл ойдың табысы аса бағалы болғанмен, әлі құмынаң айырылып алынбаған алтын сыяқты. Қайту керек?

Марияның идеясы аса бағалы бола тұрса да, агрономдық істің жайын жақсы білмейтін Мақтым, оны батыл жақтап шығуға шамасы жетіңкіремей қатты қыйналды. Бұл қыйыншылық та оның Ербөлегін елестетіп, сағынышын күшейте түсті. Тәжрибелі коммунист, көреген агроном «Ербөлек Есенов колхозда отырса, мұндай идеяның қалай жүзеге асырыларын үзілді-кесілді дәлелдеп бермесе еді?» деп ойлады ол. Амал нешік? Агроном болмаса да, агробиологиялық істің бағалы идеясы туып отырған соң, оны жүзеге асыру ісін басқара білуі тиіс. Қайткенде де, Мария өзінің бастаған ісін көктемгі егіске дейін аяқтап шығуы керек. Сол үшін оған барлық жағынан жағдай жасалып, барлық жағынан мүмкіншілік туғызу тиіс. Осы мақсатын жүзеге асыру үшін Мақтым өзінің блокнотына былай деп жазды: «Кезектен тыс партия жыйылысы... Үгітшілер коллективіне нұсқау... Агробиологиялық үйірме... Академик Лысенкоға хат...»

Мария кешірек қалғаны болмаса, істі бастаған болатын. Басталған істі оның өз үйіндегі бөлмесіне еніп отырып көрейік. Терезе алдындағы бұрынғы жазу столының үстінен, соның кеңдігімен бірдей жәшік орнатылған. Ішіне Қаймақты алабының топырағы толтырылған. Оны огордо бригадасының тыңайтқыштарымен өңдеп қоректендірген. Белмедегі жарық, жылылық, ауа тазалығы — жаз жаратылысына теңеяген. Бидайдың, сұлының, арпаның тарының әр сорттары егілген құмыралар, көптеген

аркасыз орындықтар үстіне қаз-қатар қойылған. Қабырғаларға әртүрлі өсімдіктердің плакаттары, барометр, термометрлер ілінген. Аспалы абажурлы электр шамы бесжүздік. Кроваттың бас жағындағы этажерка толы кітаптардың барлығы дерлік агробиология туралы. Егер сол төсегі әдемі жыйылған кровать тұрмаса бұл бөлмені кіші-гірім агролаборатория үйі деуге болар еді.

Міне, осы бөлмедегі ана стол үстінде тұрған жәшіктің жаңа егін жапырағын қылтитқанына бір жетідей-ақ уақыт өтті. Бұл жәшіктің бір жағына картоптың өзі, екінші жағына «көзі» егілген, екеуі бірдей көктеді. Марияның көзіне үміт шырағы болып жылтырап тұрған осы жапырақтар. Ал, оның дәні қандай болары әлі жұмбақ. Февраль күндері зымырап өтіп барады. Әзірге жапырағын ғана көрсетіп өзі тамыр түбінде, топырақ астында жатқан нәрестедей нәсілдің егіске дейін өсіп жетілер, жетілмесі де түпсіз тұнғыйық.

Оның үстіне Марияның өз бастамасы, өзін жұртшылық алдында ауыр сынға да түсірді. Оның идеясы өз бөлмесінде бүркеніп жата алмай ауданның барлық колхоздарына әртүрлі лақап болып тарап кетті. Біреулер,— «Социализм» колхозы картоптың қабығын екпек болып, тұқымын қазанға тоғытыпты» десе, екінші біреулер «бригадир Колосова картоптың тұқымдық жана сортын өсіріпті, гектарынан отыз тонна өнетін болса керек» — десті. Содан кейін аудан көлеміндегі колхоздардың көптеген огородшыларынан Мария адресіне күн сайын ондаған хат келе бастады. Бұл хаттарға қалай деп жауап берерін біле алмай торыққан Марияның тынысын кеңейткен, оның өзі жазған бір хаты бойынша алынған жауап еді.

Адам баласының, әсіресе қыздың қатты қуанғаны қандай тамаша! Сол жауап хатты оқып тұрған осы үш минутта оның дидары екінші, үшінші түрлі Мария сыйпатын көрсетіп өзгере берді. Ақсары ажары күп-күрең болып құлпыра түсті. Құлпырған ажарына, подкружок қыйылған ақ шашы,— күміс зерлі шоктай жарасты. Адам баласының көзі ренішке де, қуанышка да ортақ қой. Марияның шешесіне тартқан, қарақаттай кішкене дөңгелек көзі күлімдеп тұрса да кірпігінде ілініп тұрғандай кішкене ақ моншақ мөлдірей қалды. Ол хатты көзбен оқып отырса да, қаймақтай жұқа ғана қызыл ерні анда-санда өздігінен қыймылдап, сол қыймылды жазып

қойып тұрған тәріздене қағылды қаламқас. Орнынан ұшып тұра келгенде, орта бойлыдан жоғарырақ сұңғақ денесі жеп-жеңіл көтеріліп ұшып бара жатқандай болды.

— Трофим Денисович! — деп дауыстады ол хатты екі алаканымен жүрегіне басып тұрып. Осы мезетте ол осы атаған адамын құшақтап тұрғанға ұқсады. Хат былай жазылған екен:

«Қымбатты Мария.

Сен қазір, Тимирязев академиясының колхоз дала-сындағы факультетін оқып, өмірдің өзінен туған таланты агробиологсың.

Ал, орта біліміне өкпелеп тартына тайсалдауың — қорқақтығың... Соғыс біткен соң жоғары дәрежелі білімге де қолың жетеді; институт, университет, ауылшаруашылық академия,—бәрі саған есік ашады. Қайсысын бітірем десең де, өзім көмектесуге уәде берейін, мақұл ма? Әзірге осылай келісейік! Оған шейін мынадай бір мысал қатерінде жүрсін: қарапайым колхозшы Терентий Семенович Мальцев Орал аржағының агротехникасын жаңадан жасады. Ешқандай мектеп бітірмеген егінші шаруа Терентий Семенович, В. И. Ленин атындағы Бүкілодақтық ауылшаруашылық Ғылым Академиясының мүше-корреспондентіне ұсынылып отыр. Оны өсірген Дарвиннің, Тимирязевтің, Мичуриннің еңбектері. Сен де сүйт. Иван Владимирович Мичуринді оқып үйрене бер. Қазақстан ғалымы, менің досым Кәрім Мыңбаевпен тығыз байланыс жаса.

Менің халыққа таратылғалы жатқан брошюрамның қысқаша мазмұнын сен хатыңа жазыпсың да, кенес сұрапсың. Сұрағыңа жауап ретінде соның бір данасын, жаңа ғана баспаханадан алдырып, еңалдымен саған жіберіп отырмын. Соған қосымша мышаны ескер: картоп неғұрлым ірі болса, оның тұқымдық қуаты, әдетте егіліп келген ұсағынан бірнеше есе күшті болады. Оның осы қуатынан, өзің атап отырған «көзі» арқылы болашақ нәсілі нәр алып, өзіндей тұлғалы ұрпақтары өрбиді. Сол ұрпақтар өсіп жетілгенше анасы адамдарды асырайды... Егер, сен оны февральдың басында еккен болсаң, Ертіс бойының огородшылары тұқым сепкенше өз тәжрибесінен де біргелкі қорытынды шығып қалуы мүмкін.

Сен гордейформадан да өнімдірек бидай тұқымының жаңа сортын сұраған екенсің. Жаналығымыз көп. Мәсе-

ден: бұтақты бидай дейтінімізді сен егін егетін атыраптың жері мен жаратылысы қалай қабылдарын сынаңқырағаннан кейін жіберермін. «Бірнеше мың километр қашық отырып Қайнар жаратылысын қалай сынай алады екен?» деп жүрме. Біз жаратылысты өз қолымыздан жаңартамыз. Соғыс біткен соң бәріміз күш қосып бүкіл еліміздің жаратылысын жаңадан жасаймыз.

Ісіңнің табысты болуына тілектеспін Мария. «Социализм» колхозшылары менің туыскандық сәлемімді қабылдауын өтінемін!

Т. Д. Лысенко».

Ертеніне-ақ қарапайым колхоз қызы академикпен үн қосты деген хабар аудан көлемінен алысқа тарап кетті. Мария өзінің ойлаған идеясын енді газеттен оқып, радиодан еститін болды. Оның адресіне келетін хаттар бұрынғыдан да көбейе түсті...

Міне, Сарқыттың соқашылыққа шығуына себепші болған Марияның осы бастамасы еді. Өйткені осы бастаманың алғашқы идеясы құлағына түрпідей тиген Қалдыбай Құлмұқанов «жоғарылатқалы» жүрген Сарқытты соған қарсы қоюға тырысып баққан болатын-ды. Әйтпесе бұл да агробиологияның осы өңірде бұрын болып көрмеген жаңалығы боп жарқ ете қалған күнде морганизм соққы жейді. Бұл да Таутан жүргізіп жатқан ғылыми жұмыстың егіншілік кәсіпке де тигізіп отырған әсері. Марияға ой салып отырған Таутан. Мұның нәтижесі де Таутан басқарған мал тұқымын асылдандыру жұмысының келешегін көрсететін іс жүзіндегі куәлік болып шыға келеді.

— Егер картоптың «көзін» егуден бағалы нәтиже шығатын болса,— деді ол Сарқытқа жаны ашығансып,— сен құрыдың. Огород бригадирі болып отырып өзін таба алмаған жаңалықты өзге біреу тауып берсе сен беделден жүрдай боласын. «Әзір астың аяқ босатары» атанасын. Егер сол бастамадан нәтиже шықпай, күздің күні колхоз картопсыз қалған жағдайда да сен кіналы. Аузыңа түскенді талғамай жұтқан... арам тер бригадир боласың. Әсіресе, Отан соғысының жеңісіне қосқан үлесің болмай, бүкіл бригаданмен «масылдар» атанасың. Сондықтан қазір қыңырайып отырған Есеналының ыңғайымен ық. Бұл идеяға колхоз огородшыларының бәрін қарсы қой...

Морганизм бар денесін улап алған зымыян Қалды-

байдың түпкі мақсатын түсінбей қалған Сарқыт, Марияға сездірмей жүріп оның бастамасына барлық огородшыны қарсы қоюға тырысқан болатын-ды. Қолхозға Лысенконың хаты келгеннен кейін де, ол Марияға сездірмей, Есеналыны азғырам деп оның сенімінен айырылып қалды. Қартоптың «көзін» егуге қарсы Сарқыт оны еккен күнде де нәтиже шығармайды деп шүбәланды Есеналы. Сондықтан ол Сарқытты орнынан босатып, бригадирлікке Сейтеннің әйелі Қадишаны тағайындады.

Сөйтіп, былтырғы бригадир Сарқыт кеше таңертең Қаймақтыға қатардағы егіншілердің бірі — тіркемеші болып шығып еді, бүгін сәскеде оның «тамыры» Қалдыбай Құлмұқанов мұнда едәуір «жоғарылап» келді.

...Қалдыбайдың февраль айындағы Таутанға қарсы әрекеті іске аспай шыққанын біліп отырсыз. Ол содан кейін аудан басшылары алдында Таутанға болысып жүрген адам сыяқтанды да, іштей оның жолына құратын тұзақ іздеп сандалып келді. Жуырда аудандық жер бөлімінің бастығы науқастанып қалып, Қалдыбайға уақытша жер бөлімін басқара тұруға тура келді. Уақытша болса да бастықтың орнында отырған соң аудан бойынша кеше ғана басталған көктемгі егістің барысын көріп, «нақтылы басшылық» еткісі келді. Екі торы атты пар жектіріп, қабырғадағы аттың басын тұқырта қырын қаратып байлатты. Аудан орталығынан аттанғандағы бағыты «Қызылжар» бола тұрса да, тұсына келгенде Қаймақтыға бұрылды. Бұрылар жерде делбешіге, дертедегі торыны бар желісіне жіберіп, қабырғадағыны шаптырып отыр деп бұйырды.

2

Март айының бас шенінде Қалдыбайдың колхоздағы қолшоқпары Сарқыт, бір жұмысты сылтауратып ауданға барып қайтқан еді. Сол баруында Қалдыбайдың пәтерінде отырып:

— Жоламанов пен Колосов қырғый кабак, араз,— деді.

— Себебі не? — деп шұқшыя түсті Қалдыбай.

— Себебі,— колхоздың есебі бойынша жасалған тексеру комиссиясының қортындысы.

— Онда не туралы жазылған?

— Қолхоздың бөлінбейтін қоры туралы Жоламанов Уставты бұзып отыр.

— О-но-о, председатель болуыма есік пен төрдей-ақ қалды десейші ендеше,— деп Сарқыттың дәмесін зорайта түсті Қалдыбай.— Ендеше сол араздықты қоздыра түс. Қолосовтың өзін де, қызын да Жоламановқа қарсы қоя біл. Олармен ерегісетін болса Жоламановты мерткітіру оңай шаруа. Бұл мұрадына жету үшін колхозшылар арасында ашық ауыздары болса, оны да пайдалан.

— Осы бықсықты өзім де үргілеп келіп отырмын.

— Жарайды, жігіт екенсің, сүйте бер. Есеналыны председателдіктен тайдыра алатын болсаң, аудандық жер бөлімі сенің кандидатуранды жақтайды. Содан кейін Тайбағаровтың күні бір уыс... Бұл да есінде болсын...

Сарқыттың Қолосов пен Жоламановты араз деп баяндауында мынадай мәніс бар:

Қолхоздың бөлінбейтін қор дейтін қоры, сол колхоздың қоғамдық шаруашылығының өсіп, нығаюына негіз болып табылатыны жұртқа мәлім. Осы қордың қаражаты жұмыс көлігін, өнім малын, машина, құрал-саймандарын сатып алуға, күрделі құрылыс жұмыстарына пайдаланылуы тиіс еді. Егер бөлінбейтін қор тиісті орнына түгел пайдаланылмаса, оның ұсталмаған сомасы ауылшаруашылық банкесінде сақталуы керек. Ал, «Социализм» колхозының бөлінбейтін қорының қаражаты, ешқандай күрделі құрылысқа жұмсалған да жоқ, ұсталмаған сомасы банкede де жоқ. Қолхоздың бірінші мартта жасалған есебінде басқа қорлар жайында жазылып бөлінбейтін қор туралы мәселе қозғаусыз қалған болатын-ды.

Дмитрий Андреевич бөлінбейтін қор туралы мәселені жыл басындағы есеп беру жыйылысының алдында-ақ қозғаған еді. Бір бұл емес, тұқым қоры, мал азығының сақтық қоры, қарттарға, мүгедектерге, армиядағы жауынгерлердің мұқтаж семьясына, балалар яслиіне жұмсалатын қорларының қалай жасалуына үш күн тексеру жүргізген. Сонда екі түрлі қор дұрыс жасалмаған болып шықты. Мұның себебін сұрағанда, Есеналы: яслиден басқасына ешқандай жәрдем қорын жасаудың қажеті жоқтығын дәлелдеген. Оның пікірінше колхозда жәрдем күтіп отырған мүгедек жоқ, жасы асқан қарттардың бәрі де жұмысқа шықты. Армиядағы жауынгерлер семья-

ясының да мұқтажданып отырғаны жоқ. Сондықтан жәрдем қоры дегеннің аты өзгертіліп, сол армиядағы жауынгерлердің жеңісі үшін қайта жасалуы керек. Бөлінбейтін қор жайында да Есеналының өзінше тұжырымды бір тоқтамы бар. Өйткені, бұл колхозда жұмыс көлігі жеткілікті. Асыл тұқымды мал сатылып алынған, асылдандыру ісі — соғысқа қарамастан, айтыс-тартыс үстінде жүргізіліп жатыр. Машина, құрал-саймандарын сатып алу және күрделі құрылыс жұмыстары соғыстың бітуін күттіреді. Ендеше, бөлінбейтін қор, соғыс кезінде «жеңіс қоры» деген атпен жасалуы тиіс.

Колхоз председателінің бұл пікірлеріне, тексеру комиссиясы председателінің пікірі қайшы келді. Екі председатель едәуір жерге барыса, қатты-қатты сөзге келісіп қалды.

— Бөлінбейтін қорды жасаудан бас тарту, деді Қолосов, — колхоз құрылысының негізгі заңын бұрмалау, оны әлсірету деген сөз. Ал, жәрдем қорының толық жасалмауы, адам тағыдырын аяққа басу болып табылады.

— Қой деймін Метрей, сен білетін заңды мен де білемін, — деп бұл жолы Жоламанов та күшейе түсті. — Қазір колхоздың өзі біртұтас майданның қоры. Бүтінді бөлшектетпейді майдан. Бүйректен сыйрақ шығармай жүр...

Екі кәрі достың пікір таласын Сарқыт пайдаланып қалғысы келді. Ол Есеналыға келіп:

— Қолосов актыны жасап қойыпты... Бір данасын ауданға жолдағалы отырса керек... Сірә, сізді су түбіне жіберіп, орныңызға өзі қонып алатын шығар, — деп шағыстырды.

Онымен қойған жоқ, Қолосовтың үйіне барып отырып:

— Жездейдің сөз саптауына қарағанда, сізді жұртқа жексұрын көрсетіп, тексеру комиссиясының составынан да, колхоздан да шығарып тастау жайында жалпы жыйылысқа мәселе қояды білем...

Әбден көзі жеткенде болмаса, өсек-аянға елең етпейтін Дмитрий Андреевичтің де мына сөз жанына батып кетті.

— Он жерден мәселе қойсын, онысында шаруам шамалы, бірақ, мен оған колхоз заңын бұздырмаймын, — деп қатая түсті ол.

Осыдан кейін екі дос бір-біріне іштей ренжісе бастады. Осы ренжісудің өзі екеуін де іштей қыйнап, еке-

уінің де көзалдына, ширек ғасырдан астам достық өмірдің өткелдерін, бел-белестерін елестете берді. Сондықтан Есеналы мен Дмитрий Андреевич біріне бірі іштей ренжісіп, бір-біріне «сенікі бұрыс, менікі дұрыс» деген, өзара айтысты ұзаққа соза алмады.

Есеналы аса қыйын іс түйінінің шешіміне тірелгенде еналдымен өз басын өзі қатыра толғанатын-ды. Саркылмай сарсылып тоқсан тоғыз сакка жүгірген ой көзі, өзі айтатын «нар тәуекел кемесін» көре алмаса «Метрейдің де шотын қақтырып көрейіншіге» келетін. Оның да көзі жетпей қалған жағдайда, «Мақтым шырағым, не айтасынға» барып бір-ақ тоқтайтын-ды. Мына мәселені де басқарма мәжілісіне салғанша, одан кейін жалпы жыйылысқа қойғанша көп толғанып, өз пікірінің дұрыстығына шүбәланған ол, Мақтымға барған еді. Колосов та, Мақтымның кабинетіне ене бергенде Есеналы айтарын айтып болып қалған екен. «...Бұл мемлекеттік мәселе ғой, колхоздың қандай қоры болса да майданның жеңісін жеделдету үшін жасалу керек емес пе! Метрей солақай соғып отыр» — деп сөзін аяқтай қойды ол. Мұнысын Дмитрий Андреевич естіп қалды. Сонда да елең еткен жоқ. Ол Есеналыша күйіп-пісіп, терісіне сыймай келіп тұрғанға ұқсамады. Көкшіл көзі күлімдей ойнақшып, кең кеудесінің ішінде Қайнар көлі шалқып жатқандай, көңілді амандасты. Байыпты басып келіп, қапсағай денесі үлкен креслоны нығыздай толтырды. Еңсесін көтере шалқайып отырысының өзі, қазір етінен ет кесіп алса да мыңқ етпейтін маңғаз көрінді. Үлкен қара трубкасының оты әлсіз бе, әлде көк түтінін ішке тартып сұйылтып шығарып отыр ма.— әйтеуір бұрынғысындай будақтатпады.

Ол келгеннен кейін едәуір тосылып қалған Есеналы, жаңағы сөзін жалғастыра қайталап:

— Майданның жеңісін жеделдету үшін...— деп келе жатыр еді, Мақтым аржағын айтқызбай тоқтатты. Бұл екеуінің не үшін келісе алмай келгенін, жаңағы Есеналының айтқанынан-ақ біліп отырған ол, енді бұларды айтысқа жібергісі келмеді.

— Колхоздың Уставы бойынша жасалатын жәрдем қорың,— деді Мақтым,— адам баласына жасалған қамқорлық деп ұғыну керек. Коллектив қамқорлығынан айырылған адам өзінен өзі мүгедекке айналады. Ал, бөлімбейтін қордың атын өзгерту, колхоздың Уставын өзгерту

болып шығады. Бөлінбейтін қор күшейсе, колхоздың майданға көмегі де күшейе түсуі тиіс...

3

Сарқыттың хабары бойынша Колосов пен Жоламановтың «қырғый кабақ, араздығын» пайдаланып Дмитрий Андреевичті қолтығына тығып алмақ болып жолдан бұрылған Қалдыбай Құлмұқанов егіс басына келгенде, Қаймақты жері бауырдай туралып, ұндай ұсатылып, мақпалдай майдаланып жатыр еді. Мұндағы еңбектің сырт көрінісін өткен жылғымен салыстырғанда бір ғана өзгешелік байқалады. Былтырғы үлкен агрегат тартқан қуатты тракторлардың орнында қазір екі «Универсал», өзінің бойына шақ шағын тіркеулермен келеді. Сондықтан егіс үстінде ерсілі-қарсылы ағылған адамдардың көпшілігі сеялкаға жегілген аттардың, тырма тартқан өгіздердің жанында. Көзі көрген қыймылдың ішкі сырын құлақпен тыңдаған адам еңбектің екінші өзгешелігін сезеді. Бұл өзгешелік, осынау алаптағы адамдардың әнге қосқан өлеңінің өзінен-ақ байқалғандай.

«Қаймақтай туырылған тынды көтер,
Көтерсең көк теңіздей егін өсер.
Қыймылда, аққан терің астық үшін—
Сөндірер соғыс өртін төккен нөсер...»

Екпіні ескен желдей болып, өзінше өте ыссы келген Қалдыбай мұның қайсысына да көңіл аудармастан, «Универсал» тракторын жүргізіп келе жатқан Төлеутайды тоқтатты. Жас тракторшы қыстың күні қысқа мерзімді курсты, Дмитрий Андреевичтің келіні Людмиламен бірге бітіріп шыққан салқамсоқтау бала болатын.

— Тіркеуің неге аз? — деп сұрады Қалдыбай тарантасының үстінде отырып.

— Көпке күші жетпейді бұл трактордың,— деді Төлеутай да «Универсал» үстінде шалқая шіреніп, моторын сөндірмей.

Қалдыбай тағы бірдене деп еді, оны Төлеутай естімей қалды ма, әлде өзіне ұғымсыз сөз болған соң тыңдағысы келмеді ме,— газды қосыңқырап жіберіп, тракторды ілгері гүрілдетті.

Құлмұқановтың егіс басында екінші кезіккен кісісі Дмитрий Андреевич. Ол осы тракторға қарай келе

жатыр екен. Өткен жылы сыйыр фермасынан кемшілік таба алмады деп оны іштей ұнатпайтын Қалдыбай, қазір жылы шырайымен жымыя сәлем берді.

— Колхоздарыңның бастығы қайда? — деп сұрады Қалдыбай аман-сау сұрасқаннан кейін.

— Есеналы Жоламанұлы МТС жағына кетті білем.

— Ауылдық совет председателі?

— «Қызылжар» колхозында болса керек...

— Бригадир?

— Әлгі бір әзірде сеялкашылар жағында жүрген сыяқты еді, қазір біле алмай тұрмын қайда екенін. Бригадирге айтарыңызды маған айта берсеңіз де болады, мен оның өзі жоқта орынбасарлық міндет атқарамын.

— Мына бір тракторшыларың қазақ тілін ұқпай ма, немене — деді ол алыстанқырап кеткен Төлеутайға қарай сұққолын шошайтып.

— Жай уақытта ұғады, ал, іс үстінде техника тілімен айтпаса тындамай қоятыны да болатын, — деді Дмитрий Андреевич оның Төлеутаймен ұғыныса алмай қалып тұрғанын сөзінен сезіп.

Қолосовтың бұл сөзінің астында бір астар жатқанын аңдамаған Қалдыбай оған ожырая қарады.

— Шынын айтып тұрмын Құлмұқанов жолдас, — деп қайталады Дмитрий Андреевич. — Адам да, мал да, машина да өзінің тілін білмегеннің сөзін желкесімен тындайтын көрінеді. Мәселен, сол «Универсалға» СТЗ-ның агрегатын тіркеп қойып, «Ал, тарт!» десек, айтқанымызды ұқпай қырылдап тұрып алады.

Дмитрий Андреевичтің көмекейінде не тұрғанын сезе қалған Қалдыбай өзге тақырыпқа бұлтарып:

— Бірінші тоқсан бойынша тексеру қорытындысын шығардыңыз ба? — деп сұрады енді «сіз» ге көшіп.

— Шығардық.

— Қалай, іштеңе таба алдыңыз ба?

— Шашылып-төгіле, талан-таражға түсіп жатқан ешнәрсе жоқ.

— Сені тексеру комиссиясының председателдігіне сайларда колхозшылар қателескен екен, — деді Қалдыбай қайтадан «сен» ге көшіп. — Бұл іске сенің қаблетіңнің жоқтығын колхозшылар білмей қалған ғой...

— Тексеру комиссиясының қаблетін арттыру үшін сол колхозшыларды, колхозды басқарушыларды — бәрін қа-

блеттен жұрдай етіп шығару керек пе екен? — деді Дмитрий Андреевич мысқылды пішінмен.— Дүние түп-түгел тұрса, оны жоққа шығарудың өзі сол дүниенің жасаушыларына жала жабу болып шықпай ма? — деп қатая түсті ол.

— Барды жоққа шығар демеймін, бақыла деймін, бастан асып жатқан былық-шылығымызды еналдымен бақылаушы сіз көруіңіз тиіс,— деп жаймалай тайсалдады Құлмұқанов.

Қаймақтыға түсетін қуатты трактордың орнына «Универсал» салынуына себепкердің өзі осы Қалдыбай екенін жақсы білетін Қолосов, қолын бір сілтеді де жөніне тартты. Артынан барқыраған «тоқтай тұрға» қайырылмай топырақты тобықтан кеше гүрс-гүрс адымдап барады...

Егіншілер қосында ешкім жоқ екен. Қалдыбай бригадирді іздеуге дөлбешісін жіберді де, өзі қызыл бұрышқа арналып тігілген кең шатырға кірді. Мұнда мектеп директоры Айнабек бір оқушы баламен екеуі қабырға газетінің кезектегі номерін шығарып жатыр екен.

Көзіне көрінгенмен бір ілінісіп қалмаса көңілі көншімей тұратын дауқұмар, адыр мінезді адамның тілі де ашы, құлқы да адыр-бұдыр. Ар-ұятсыз асқақ, адуындап жүріп шоттың басын басып қалады да, сабын мандайына сарт еткізіп шекесі көгере қалады. Сондықтан ол көкшекенің жанжалы да жанынан суырыла қояды. Сонын өзі осы Құлмұқанов болғандықтан, ол:

— Егіншілерге көмекке келген екен десем, оңашаланып алып өлең жазып отырсың ғой өзін,— деп соқтықты Айнабекке. Айнабек бір жас автордың қабырға газетіне жазған өлеңін қарап отыр еді.

— Егіншілерге өлең де көмек,— деді ол.

— Өлеңмен егін еккен ақынды көргенім жоқ.

— Ендеше өлең мен еңбек егіз туған; өмір қызығы өлеңде, оны Абай тілімен айтқанда:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денен.
Өмірдегі қызықтың бәрі өлеңмен,
Ойласаңшы бос қақпай өлең-сөлең.

Өлеңді айтпақ түгіл ұға алмайсың,
Айтсаң да, ұлдасынан шыға алмайсың
Сен білмейді екен деп айтпасың ба,
Неге мұнша сіресіп құп алмайсың

Қалдыбай бұл өлеңнің бастапқы шумағы айтылғанда ойлана қалған тәрізді еді, соңғысы оған қаттырақ тиді. Абай оны осы Құлмұқановқа арнап жазып қалдырғандай болды. Бірақ, бұған қарсы ешнәрсе айта алмаған ол, Айнабектің өзіне тиісіп:

— Сенің тіліңмен айтқанда ше? — деп сұрады.

— Мен ақын емеспін, алай да өлең туралы Абайдың осы айтқанын қуаттаймын.

Осы мезетте Қалдыбайдың делбешісі кіріп келіп:

— Бригадир егіс басында жоқ, қайда кеткенін ешкім білмейді, зым-зыя жоқ, — деді.

Құлмұқанов енді Қаймақтыға көп аялдамай «Қызыл-жар» колхозына қарай тартты. Егер ол тұқым себушілер тобына барып, сеялкаға бидай мен түйірлі тыңайтқыштың қосыла толтырылып жатқанын көрсе де үлкен жанжал көтерер еді, көрмей кетті.

4

— «Социализм» колхозының бригадирі Мария Колова бір шұғыл жұмыспен келіп отыр, — деді Болатовтың көмекшісі кабинетке еніп.

— Кірсін деңіз.

Мария қамшысы мен бас киімін қабылдау бөлмеге іле салып, кабинетке, өз бөлмесіне кіріп келе жатқандай еркін енді. Болатов орнынан тұрып барып, оны кабинеттің орта шенінен қарсы алды. Столының алдындағы қарама-қарсы тұрған екі жұмсақ креслоның біріне Марияны отырғызды да, екіншісіне өзі отырды. Оның көз алдындағы Мария күздің күні көргендегісінен толығырақ, ажары тотығынқыраған тәрізді, ерні аздап жарылыпты. Қатыңқы қабағына, көзінің оттылығына қарағанда аса ашулы келіп отырған сықылды.

— Хош келдің, Қайнар Мичурині, қал қалай? Сірә, қуантқалы келіп отырсаң-ау, ә? Құлағым сенде, — деп Болатов баурай бастаған еді, бірақ, Мария аз іркіліп қалды.

Ол кешеден бері кеудесін кернеп жүрген ызасын осы кабинетке ақтара салайын дегендей-ақ, тіл қатпастан өксіп жылап жіберді.

— Мұның не? Кімнен зәбір көрдің? Жаңашыл бригадир, осындай осал бола ма екен?..

Мария көзінің жасын сұртпек болып қалтасына қо-

лын салып еді, бірақ, орамалымен өткен түнде трактордың свечин сүрткені есіне түсе қалды да, оны көрсетуге ұялып жеңімен сүртті. Мұнысын сезе қалған Болатов оны жұбата отырып өзінің ұсталмаған таза орамалын ұсынды.

— Рахмет! — деді Мария өксігін басып.— Іс ойдағыдай емес Бақтыяр Болатович, «Универсалдың» агрегатқа әлі жетпей жатыр.

— Әлі жетпес тракторға ауыр агрегат тіркеп әуре бола ма екен?

— Сонда, өгізбен он күнде мың гектар егін ек дегелі отырсыз ба маған? Еспе каналының қазылмай жатқаны анау. Жердің ылғалын кептіріп алып өндеген егіннен өнім шыға ма, өзіңіз айтыңызшы.

— МТС-тің барлық техникасы, оның карауындағы колхоздар егісінің көлеміне қарай есептеліп бөлінген,— деп түсіндіре бастады Болатов...

— Есептегендегісі екі «Универсал» ма?

— Қуатты шынжыр табан қайда? — деп сұрады Болатов таңдана.

— Бізге бөлінген шынжыр табан «Қызылжар» егісіне салынды. Аудандық жер бөлімімен солай келісілген дейді МТС директоры.

Болатов көмекшісін шақырды.

— Маған аудандық жер бөлімі бастығының телефонын қосыңыз.

— Құлмұқанов жолдас, ертемен Қайнар аулындағы колхоздарға жүріп кеткен еді,— деді көмекші.

Болатов аудандық совет председателіне төте соғылатын телефон трубкасын алып:

— Құлмұқанов Қайнар аулына не үшін кетті,— деп сұрады.— ...Ендеше дереу кері шақыртып алыңызшы... Ол туралы әдейі әңгіме бар... Аудандық партия комитетінің ол ауылдағы өкілі Мактым Есенова... қазір менің кабинетімде сол ауылдың адамы отыр, сізге де соға кетер, Мария Қолосова... Я.. содан кейін мында келіп шығарсыз.

Болатов трубканы іліп қойды да, столына отыра қалып былай деп жазды:

«МТС директоры Тасеменов жолдасқа.

МТС карауындағы ірі колхозды егіс кезінде естен шығарып отырғаныңыз үшін партия алдында кіналы

екеніңізді ескертемін. Осыны алысымен «Қызылжардағы» қуатты тракторды агрегатымен «Социализм» колхозына көшіріңіз. Оның орнын өзге трактормен қамтамасыз етіңіз. Қолданған шараныз туралы тәулік ішінде аудандық партия комитетіне хабарлаңыз.

Б. Болатов».

Болатов бұл жазғанын Марияға көрсеткен жоқ, конвертке салды да:

— Міне, осы пакетті МТС директорына қай уақытта жеткізіп берсең, сол уақытта сенің сұраған тракторыңды ол да жеткізіп береді,— деп сендірді.

Пакетті қолына алған Мария орнынан ұшып тұра келді. Осы аудан көлемінде, өзіне ең бірінші қамқоршы Болатов деп білген ол:

— «Социализм» колхозының барлық егіншілері атынан сіздің сеніміңізді ақтауға серт қабылдаңыз Бақтыяр Болатович,— деді.

— Табысты болуларыңа тілектеспін. Қажыма, табанды бол, жеңіс күні алыс емес,— деді Болатов, Марияны қабылдау бөлмеге дейін шығарып салып.

Күні шыға атқа қонған Мария, аудан орталығын, МТС-ты, «Қызылжарды» оралып Қаймақтыға келгенде күн батып бара жатты.

5

Түн. Дмитрий Андреевич өзінің алдынан көрінген отқа қарай адымдап келеді. Қазір оның көзіне аспандағы айдан гөрі осынау жарқыраған от жарық. Өйткені, ай аспанда, алыста, ал мына от жарқырай жайнап, жақындап келеді. Жақындаған от, оның түнін күндізгідей, өзін шұғласына шомылдыратындай, соған қарай қолын соза, еңсесін көтере, асыға адымдайды.

Адымдап келе жатқан оның ұлтаны жуан елі, жұлығы ағарған, қырық төртінші номерлі көне етігі, өзінің соңғы он екі жыл ішінде асқан асуларының әрқайсысын қазір бір-бірден аттап келе жатқандай гүрс-гүрс етеді де, ойы осы адымдарымен бірге аттап келеді.

...Бұдан он екі жыл бұрын, дәл осы айдың ішінде оның тұңғыш ұлы Николай жүргізіп келе жатқан алдыңғы соқа тоқтай қалды. Сондықтан Дмитрий Андреевич күйрығын ұстаған артқы соқа амалсыз кідірді. Ол өз баласының соқаны жиі-жиі кідірте беретіндігіне кейіді. Сынық мүйіз ала өгіз, аузынан ақ көбігін ағызып,

көзін алартып жатып алды. Ала қыстай иығынан қамыт түспей, отын тасып, кіре тарту титығына жеткен жекенің өгізі еді. Бұл өгіз өзінің иесінің быйыл колхозға мүше болып ұйымдасқан шаруашылықтың соқасына жегілетінін сезді дейсін бе. Егер ол осыны сезіп: «мені жекпе, семірт» дейтін болса оны жекпей қоярлық жеке шаруада жай бар ма?

Екіншілер ала өгіз әуресімен болып жатқанда колхоз бастығының келіп қалғанын байқамап еді. Бұл тұрыстың себебін айтқызбай сезген ол:

— Ана тырмадағы өгізді доғарып әкеліп жегіңдер де, соқаны жүргізіңдер,— деді.

Ала өгізге аса ызаланып тұрған Николайдың дауысы қатты шықты:

— Қашан бересін тракторыңды?

— Менің қолымда трактор тұр ма? Тракторды совет үкіметі жасатып береді. Сталиннің Волга бойында біз үшін салдырып жатқан асқақ алыбы аяқталсын деңдер. Келесі жылы егінді трактормен егіп, комбайнмен орамыз.

Сталиннің Волга бойында колхозшылар үшін асқақ алып салдырып жатқандығын естігенде, ала өгізбен алысып тұрған екіншілердің еңсесі көтеріле, көздері нұрлана түсті.

Бұдан екі ай өткеннен кейін, осы Дмитрий Андреевичтің өзі, «Правда» газетін қолына жалау ғып көтере, бүкіл ауылға дауыстап: «жыл сайын елу мың снаряд, елу мың снаряд!» деп жар салды. Оның «Правда»дан оқығаны: «ССРО-дағы бірінші Қызыл тулы трактор алыбының жұмысшылары мен басшы адамдарына сәлемімді жолдап, жеңістерін құттықтаймын! Сіздердің елімізге жылма-жыл беріп отыратын 50 мың тракторларыңыз буржуазиялық ескі дүниені копарып, деревняда социалистік жаңа укладқа жол салатын 50 мың снаряд болмақ...»— деген сөздер болатын-ды. Бұл, Сталинград трактор заводы жүргізілген күні (17 июнь 1930 ж.) оның жұмысшыларына жіберген Сталин жолдастың құттықтауы еді.

Осы жылдың көктемінде ала өгізбен алыса егін еккен колхозшылардың келесі жылғы апрель айындағы әңгімесінің тақырыбы тіпті жаңаша болды.

— Паһ-паһ, қара жерді қалтыратуын қарашы!

— Денесін құрыштан құйдырып, жүрегінен от жандырған екен-ау...

— Е, бәсе, осылай болса керек еді.

— Сталиннің өзі жіберткен ғой...

— Өзі жібертіпті,— деді тракторшы Николай.— Бірнеше соқаны, сеялканы, тырманы,— бәрін қабат сүйрейдің керемет. Сталинград заводынан шыққан, есімі СТЗ...

Міне, осы СТЗ-мен он екі жыл егін еккен Дмитрий Андреевич жаңа қоста тамақтанып отырғанда «СТЗ келе жатыр» деген дауысты құлағы шалып қалып еді. Ішіп отырған тағамын тастай, қостан жүгіре шыққан ол, сол он екі жылдың әрқайсысынан адымдай аттап, бүгінгі күнін, келешек жылдарын ой көзімен орай шолып келеді. Өйткені, оған осы СТЗ-ны берген Сталинград өміріне өлім төніп тұр. Өмір үшін, оның екі баласы от теңізін белден кешіп, ажалмен арналысып жатыр, бір ұлы қан майданда қаза тапты; өмір үшін оның кенже қызы жас Марияның жаны пида; келіні Людмила түн ұйқыдан түңіліп осынау тракторды жүргізіп келеді; әйелі Антонина Федоровна колхоз асханасының қазанын қайнатып жатыр. Өмір үшін, енді 50 мың снарядты «Социализм» колхозы беру керек. Оның өзі айтатын «әрбір қабы бір-бір снаряд» астықты осы қуатты трактормен егу керек. Егер, Сталинградты жау жалмаса, орыстың ана өзені — Волганы да арамдайды; анасын күн етер болса, баласын күл етеді. Батыстың сұрқыясы Волгадан өтіп Оралға жетсе, шығыстың сұмырайы Амурдан өтіп Ертіске ауыз салмақ, Қайнарға Қарашондарды қайта қондырмақ. Қазір жайнаған жарығымен Қаймақты алабын аймалай дүрілдеп келе жатқан СТЗ-ны қарсы алмай отыра алмаған оны қостан көтеріп әкеткен осындай қанатты ойдың қайраты еді.

Шынжыртабанды үшінші шапшаңдықпен жүргізіп келе жатқан Людмиланы қарсы алып, тракторға қарғып шығып, қасына отыра қалған Дмитрий Андреевич оның мандайынан сүйді. Қуанғандықтан ба, баласын сағынды ма, әлде келінін есіркеді ме,— көзіне жас іркілді. Бірақ, онысын келініне сездірмеді.

— Немене, өзімізге келмей, өзге жаққа кеткенің? — деді ол келініне.

— Өзіме бекітілген тракторды МТС қайда жіберсе сонда бармаймын ба? — деді Людмила.— Николай жүргізген трактор тоқтап тұрмай, қай колхоздың болса да жерін жыртуы ортақ мақсат қой...

Бұл кезде «Универсал» тракторын жүргізіп жүрген

Төлеутай мен ондағы тіркемеші Сарқыт екеуі мезгілсіз шылым шегіп отыр еді. Ол екеуінің кештіғұрым жырта бастаған жерін, Мария ымыртта тексеріп, бороздасы тайыз болғандықтан қайта бастатқан.

Олардың борозданы тайыз жыртуында да мәніс болатын-ды. Бағана күндіз Құлмұқанов келгенде «Универсал» жанында Сарқыт жоқ болып еді. Ол туралы кейін Төлеутайдан естіп, тіркеуге тағы екі түрен қосқан. Сол қосымшамен 22 сантиметрлік тереңдікті трактор ала алмайтын болғандықтан Сарқыт оны 16-ға қойған. Марияның талабы бойынша қосымшаны алып тастап жүргізілген трактор егіс жерінің арғы басына барып тағы тұрып алды. Мына келе жатқан қуатты агрегатты өзі де қарсы алмақ болған Мария, амалсыз «Универсалға» жүгірді.

— Бұл не тұрыс?

— Магнето ұшқыны әлсіз, мотор оталмай тұр,— деді цилиндрдың қақпағын ашатын кілтті жоғалтып алып тұрған Төлеутай.

— Я, Төлеутай трактор жүрегі неге соқпай қалғанын ұға алмай отыр,— деді Сарқыт.

Мария, Әділ ұстаны шұғыл шақырып келуге Сарқытты жүгіртіп жіберді де, Төлеутайға:

— Отыр орнына,— деп бұйырды.

Төлеутайды орнына отырғызып, өзі моторды оталдыратын тұтқаны күшпен жұлқылай айналдырып көріп еді, трактор мыңқ етпей мелшиіп тұрып алды.

— Ұшқын әлсіз,— деді Төлеутай.

— Өзіңді ұшқын ғып ұшырып жіберейін бе! — деп ақырды, алқынған Мария.

— Маша, мен сонда, мотордың ішінде кіріп ұшқын бола алам ба? — деп күлді қалжыңбас Төлеутай.

Жаңа ғана кеткен Сарқыт қайта келді.

— Ұста қайда? — деді оған Мария.

— Жолда құдасы жолыққан соң соған айтып едім, ол құдасына өзі кетті.

— Менің ұстаға жұмсағаным сен, шұғыл шақырып кел, ма-а-рш! — деді одан сайып ызаланған Мария.

Сарқыт қайта жүгіріп кетті.

— Маша, әлгінің айтып кеткен құдасы кім? — деп сұрады Төлеутай.

— Сенің қазіргі қалыңдығың мына мотор. Оны сүйе білмей тұрған саған құдалық не керек, күйеулік не керек?

Төлеутай үндей алмай қалды.

Сарқыттың «құдасы» дегені болмаса, осы тракторға қарай атпен келе жатқан Есеналы жолда Сарқытқа жолығып, ұста дүкеніне қарай жортып кеткені де рас еді. Оның ұстаны аспабымен шұғыл жібереріне көзі жеткен Сарқыт, жолда тосып отырды да Әділмен бірге келді.

Ашқышын жоғалтып алғаны болмаса, мотор туралы Төлеутайдың болжауы да дұрыс болатын. Қолына аспап түскен ол, Әділдің көмегінсіз-ақ, саптан шыққан көне свечидің орнына жаңасын салды да тракторын жүргізіп кетті...

«Универсал» жүріп кеткеннен кейін Әділ ұста:

— Мария жүр қарағым, қосқа қайтайық,— деді.— Егіс басталғалы екі тәулік ішінде ұйқы көрген жоқсың, жатып тынық.

Екі тәулік ұйқтамай, оның үстіне бүгін күні бойы ат үстінде шапқылап тұла бойы ал-сал болып тұрған Мария Әділмен бірге қосқа қайтты.

* * *

Құрғақ салом көпіртіле төселген тақтай сәкінің үстіне тыныс алмақ болған Марияның ұйқысы келмеді. Ұйқысын келтірмей жатқан «құдасы» деген сөздің бүгін тағы қайталануы. Осы бір сөзді естігенде оның ауыр қынжылатын мәнісі де бар.

Майданға аттанып кеткеннен кейінгі, алғашқы жарты жылда оған ай сайын бір хат жазып тұратын Ғалым, Ұлжан майданға барып келгеннен бергі жарты жылға таяу уақыт ішінде бірде-бір хат жазбай қойды. Марияның өзі екі рет жазып, оның қайсысына да жауап ала алмады. Адресі өзгерді дейін десе, сол адрес арқылы Есеналы жазған хаттардың бәріне де жауап келіп тұрады. Оның үйіне жазған Хаттарын Нұрғайша Марияға көрсетіп те жүр. Бірақ, ол хаттардың ішінде Есеналының сұрақтарына жауап ретінде жазылған өзінің амандығы, ерлік істері, ата-анаға кенесі, кей адамдарға айтылған сәлемдері сыяқтылар жазылады. Тым болмаса соның ішінде, өзгелердің атын атай отырып «Машаға да сәлем» деген бір ауыз сөз жоқ.

Егер, Ұлжан мен Таутан арасында жастық жақындығы болса, ол ендігі жішішке желкұйын сыяктанып

ауылды аралай бір ұйтқып өтер еді, әзір «шөптің басы кыймылдамайды»...

Марияның жазған хаттарын Ғалымның алғаны, алмағаны бізге де белгісіз, ал оның Сарқыт жазған хаты алып оқығаны анық.

Сарқыт Ғалымға жазған хатында хал-жайын хабарлай отырып, өзінің Мариямен қарым-қатынасы туралы да баяндаған болатын.

«... Бұрын білмей жүрем екен,— деп жазған ол,— орыс қызының махаббаты өте ыстық болатын көрінеді. Кей күндерде көрер танды көзімізден атырамыз. Оның сүйіспеншілігі, құшағы, айтқан әзіл-назы — өзімді кейде есімнен айырып, жынды қылып жібере жаздайды. Жантәнімен мендік. Екеуміздің ЗАГС-ке бармағанымыз болмаса, арамызда шешілмеген түйін жоқ. Дмитрий Андреевич пен Антонина Федоровна да Марияның маған шығуына рұқсаттарын берді. Мария быйылғы көктем егісі аяқталғаннан кейін екі бөлмелі үй салып алайық та, үйленісейік деп мазалап жүр. Әрине, үй сала қоюға жұмыс қол босатар емес. Сондықтан мына соғыстың беталысы біздің жеңісімізге қарай бұрылар болса жездейдің, немесе Дмитрий Андреевичтің бір бөлмесін басыбайлы босаттырып ала тұрамыз ба деп ойлаймын. Қолхоздағы жолдастардың бәрі «лайықты қалыңдық» десіп жүр. Тек бір айыбы: мінезінің өпіремдеуі. Мұнынысы ешнәрсе етпес деймін, жас қой, өсе келе жуасып үйрене бермей ме. Әрине, сенің бұл туралы кеңес хатың келгенше үйленуден тоқтала тұрамын ғой...»

Айлакер Сарқыттың, Мария білмейтін екінші бүркемесі тағы бар. Мұнысы, жуырда ғана Ұлжанға майдандағы Ғалым атынан жазылған хат. Мұны ол март айында ауданға барғанда почта жәшігіне салып жіберген. Конверт Ұлжанға әкесінің адресі арқылы тапсырылуы тиіс болып, артына Ғалымның есімі жазылды. Бұл конверт, алдымен Әділдің қолына түсіп, онан Ұлжанға жеткенше үлкен роль атқарып шығарын Сарқыт жақсы білді. Ұлжанның өз басы нансын, нанбасын, әйтеуір оған «Ғалымнан хат келді» деген хабарды жұртпен бірге Мария да, Таутан да, Есеналы да еститіні сөзсіз.

АЛТЫНШЫ ТАРАУ

1

Май айының бірінші жексенбісі еді. Мария бастаған бір топ егіншілер делегациясы колхоздың жүк машинасымен жүйткітіп келеді. Машина сағатына 35—40 километр алатын шапшаңдықпен зуласа да көктемгі жайлау жолының үстінде шаңқұйрық шұбалта алмады. Кабинкада стырған Мария, Қаймақтыдан шығысымен-ақ шоферға әуелі қой фермасына баратындығын ескертіп қойған. Сондықтан шофер қойдың көктемгі жайылысына апаратын ұшаяқ жолмен тура тартты.

Зылиқа бастаған бір топ малшылар делегациясы өткен аптада Қаймақтыға келіп кеткен болатын. Егіншілер мен малшылар арасындағы социалистік жарыс шартының орындалуы әрбір тоқсан сайын өзара осылай тексеріліп отыратын-ды. Быйылғы жылдың бірінші тоқсаны егіншілер жұмысын едәуір кешіктіріп, жердің тоңы апрельдің онында жіби бастады. Сондықтан, бұл тоқсандағы жұмыс қорытындысын шығару ісі төртінші айдың аяғына дейін созылды. Бұдан бұрынғы тексерулерде егіншілер делегациясын үнемі Дмитрий Андреевич басқарып баратын да, малшылар өкілдерін Зылиқа немесе Жайбасар бастап келіп жүретін еді. Бұл жолы Марияның өзі келе жатуындағы есеп, тек жарыс шартының орындалуын тексеру ғана емес. Қартоптың «көзін» егуді мал тұқымын асылдандыру ісімен қатар қойған ол, іштей Таутанмен де жарысқа түскен. Сондықтан, зоотехника табысын көре жүріп, Таутан мен Ұлжан арасындағы қарым-қатынасты да байқай қайту. Өйткені, ол жуырда ғана естіген емескі екі түрлі хабардың анық-танығын білгісі келеді. Оның

бірі, Ұлжанға Ғалымнан келген хат туралы қауесет; екіншісі февраль айында Таутанның пәтерінде болып өткен үйшілік сауық-кеш, оның Ұлжанға «үйлену тойы болыпты»...

Қазір оның еңсалдымен қой фермасына бара жату себебі, ол ферма социалистік жарыстағы егіс бригадасының қатарласы болып отыр. Өйткені, жыл басында Құрманбай қарт Марияға: «қой фермасының жылдық өнім салмағын колхоздың барлық астығынан екі есе ауыр түсіретіні» туралы айтқан. Мария мың гектардың өнімі жеп-жеңіл бола қоймасын ескертіп егесе түскен. Алайда, Құрманбайдың өз мүмкіншілігіне өте сенімді серті Марияны едәуір ойландырып жүретін. Оның ойынша: егінің гектарынан ең кем дегенде он центнерден өнім жыйғанда, қой фермасының жылдық табысынан анағұрлым көп. Тіпті сегіз мың қойды әрқайсысының тірідей салмағын 75 килограмнан есептегенде де — алты мың центнер, төлімен тоғыз мың-ақ центнер болсын, сонда да астықтан ауыр түсе алмайды. Ал, Құрманбайдың сеніп отырған тағы да он мың центнерлік мүмкіншілігі не? Ол егістің гектарынан төрт-бес центнерден артық өнім түспейді деп есептей ме? Әлде қой фермасына тағы бір он мың бас қой қосыла ма? Немесе, Құрманбай да өзінше бір жаңалық ашып, онысын әзір ешкімге айтпай отыр ма? Міне, Марияның еңсалдымен көргісі келетіні осындай сұрақтарға жауап бола аларлық іс.

Біраз жүргеннен кейін, Марияны кабинка қапаландырды ма, әлде машинаның үстінде кележатқандармен кеңесе барғысы келді ме, әйтеуір солардың арасына шығып отырды. Мария келіп жанына отырған соң Сарқыт көңілдене ән шырқады:

Түсімде аспан астын шолып жүрмін,
Алтайы қызыл түлкі соғып жүрмін.
Біресе, бактың әнші бұлбұлы боп
Құлпырған қызыл гүлге қонып жүрмін.

Оған бұл өленді біреу үйретті ме, әлде осы көрген түсін өзі өленге айналдырып алып, Марияға акын болып та көрінгісі келе ме, әйтеуір бұрын-сонды бұл әнге қосылмаған текет. Бірақ, оның әніне мән берген, түсінде көргендерін жорый қойған ешкім болмады. Қар кеткелі Қаймақтының қара топырағынан көз алмаған егіншілердің көңілін аударып келе жатқан көктемгі жайлау жара-

тылысы. Қар суы әлі суала қоймаған ойпаң жерлер даланы көптеген көлдермен көркейтіп жатыр. Басын жаңа жара бастаған қызғалдағы аралас алуан түрлі өсімдіктің көкмайсасы жер бетін көк бүлістей құбылтып, иі жұпар анкыйды. Топ-тобымен жоғарылы-төмен үйіріліп ұшқан үйректер көлден-көлге қонады. Көкектер шоқыдан шоқыға лақтырылған кесектер кейіптес. Қарлығаштар машинамен қатарласа қанат қағып келеді.

Мария бұл жерлерге бұдан бес-алты жылдар бұрын, Ғалым екеуі пионерлер жорығын бастап келген еді. Адыңғы сапта Ғалыммен қатар қадам басқан, қосылып ән шырқаған, тоқтай қалып шатыр тіккен, тағамды бірге бөліп жескен, өсімдік пен топырақтың түрлі сорттарын жыйып алысқан жерлер, сондағысынан да көркем көрініп, ыстық тартып барады. Онда олардың екеуінің де мойнындағы қызыл галстук әлі шешілмегенмен, комсомол жасына жетіп қалған жылдары еді. Бірақ, кіршіксіз таза жүректерінде, жаратылыс тану сабағы мұғалімінің тапсырмасынан басқа ешбір бөтен ой жоқ. Ол кезде ер жетіп, мұғалімнің білгенін білгісі келетін Мария, қазір сол балалық шакқа қайта оралғысы келгендей оны ой көзімен шолып келеді. Өзін бала Ғалыммен қатар қойып, оған өзінше өкпелеп кележатқан болады. «Сен неге аузыңды бұртыйтасың?» дейді оған Ғалым. «Сұрама, сенімен сөйлеспеймін» деп ұртын томпайта түседі бұл...

Іштей бала Мария шағына қайта түсіп, Ғалымға өкпелеп отырған оның пішініндегі өзгешелікті жанындағы жолдастары сезе қойды.

— Бір нәрсеге ренжіп, немесе біреумізге өкпелеп келесің ғой Маша? — деп сұрады Сарқыт.

— Жәй әншейін, мынадай егіске аса қолайлы жердің Қайнардан кашықтығына, малшылардың мұны пайдаланбайтынына қынжылып келемін, — деп бұлтарды ол. — Ауасы мол, жеңіл топырақ, суару керек.

Мария енді, өсімдіктердің әр жерде әртүрлі өсу себебі арқылы сол жердің топырағы туралы әңгімеге көшті. Жанындағылар да оның әңгімесіне қызу араласып келеді.

— Жаңағы жердің өсімдігін, — дейді Мария біраз жүргеннен кейін, — қар суын да, жаңбыр суын да жақсы сіңіретін жеңіл, құмды топырақтан өскен деппе едім?

— Я, солай дедің.

— Ендеше мына жердің топырағы өз бойына суды мол ұстап, оны аса тереңге өткізіп жібермейтін ауыр, сазды топырақ. Мұның екеуі де аса бағалы емес. Сазды топырақтың суы мол болғанмен ауасы аз, ал құмды топырақта ауа көп болғанмен суы аз. Біздің Қаймақтыдағы структуралы топырақ, ол ауаны да, ылғалды да жақсы ұстайды...

— Қаймақты қазнасын ашқан Дмитрий Андреевичтің есімін ұрпақтар ұмытпас-ау,— деп қосты бір делегат.

— Соғыс бітсін,— деді екінші біреуі,— Қайнар көлінің қазнасы Еспе арқылы егінге ақтарылғанда көрерсін Қаймақтының кереметін.

— Арман құлашын алысқа сілтеп, оқ жетпеске қылыш суырудың қажеті қанша? — деді Сарқыт бет-аузын тыржыйтып.— Жау батыс аудандарды басып алып, Қавказ қақпасына маңдай тіреді, ал сен Қайнар қазнасын аузыңмен ақтарасың...

— Сен өзің не былшылдап келесің, — деді ол екінші Сарқытқа қадала қарап.

— Сенінше соғыс созыла бермек пе? — деп екіншісі едірейе түсті.

— Жә, қойындар енді, бекер дауласудан береке шықпайды,— деп тоқтатты оларды Мария.— Соғыс жуықта бітеді, бітіреді оны Сталин жолдас. Біз де қазір соғысты аяқтау үшін асығып келеміз.

— Е, солай деші мына далбасаңа.

Тағы бір бес километрдей жүріп, ферма жайылымына жақындай бергенде қою көк орайлы кең алап кездесті.

— Міне, мына жердегі топырақтың химиялық құрамы бай,— деді Мария.

— Бә-се-е, кез келген жердің шөбі, бұл кезде мұндай бола бермеуші еді-ау.

— Бұл Құрекеннің шабындығы шығар.

— Мал азығын егіп өсіретін алап міне осы,— деп қорытты Мария.— Мұның өзін Құрманбай Марқабасвичке ескерту керек.

— Мария-ау, осы аспаң астының ғой бәрі шабындық. Ал, жаратылыстың өзі өсірген шөптен қолдан еккеннің артықшылығы не?

— Мәселен, қыр жердегі түрлі дәнді шөптердің гектарынан алты центнер өнім алынады, оның мал жейтіні алпыс процент. Ал, сол жерге қолдан егілген көпжыл-

дық жайылым шөбі гектарынан жыйырма центнер өнім береді де, оның мал жейтіні тоқсан процент болады.

— Япырай, а? Ананың жүз гектарынан, мынаның отызы артық екен-ау...

Делегация жайлау табиғатын тамашалай, оның өсімдігі, жерінің топырағы туралы әңгімемен келе жатқанда шофер жолды мерзімінен бұрын қысқартты.

Ферма қойдың жабағы жүнін қырку маусымын бүгін бастаған екен. Сондықтан, бұл маусым егіншілер көзіне өздерінің орақ науқанындай болып көрінді. Шынында да комбайны, молотилкасы болмағанмен, ферма басындағылардың бүгінгі еңбегінде егін орушылықтан айырмашылық аз еді. Центнерлеп өлшеніп, сортына, түсіне бөліне төбе-төбе болып үйіліп, одан тең-теңімен тиеліп жатқан өнім үшін қыймыл, қырман басындағы сыяқты. Бірақ, мұндағылардың қой жүнін қырып жатқандары «пимашылар», «шинельшілер»; ангор ешкі түбітін өлшеп тұрғандары «кительшілер» деп аталатын көрінеді. Бұлардың өзара терминдері «гектардан он, немесе он бес центнер астық» емес, «қойдан екі кило жүн». Сондықтан Саркыт өзін ауыр артиллеристің орнына қойып, Құрманбайды «қол гранатшы» деп келе-междей бастап еді, оны Мария тоқтатып тастады. Өйткені, оның көз алдындағы жүні қырқылып болған Еділбай тұқымдас құнан қой құйрығын зорға көтеріп, орнынан әзер тұрды; салмағын өлшетіп көріп еді, сексен бес килограмм тартты. Оның күзге шейін тағы да он кило қосатыны, кем дегенде бір кило күзем жүн беретіні даусыз. Оның өзі көп қойдың ішіндегі ең семізі, ең жүндесі болсын-ақ, бірақ ол өзге бәсендерінің бәрі, жыл аяғына дейін өзіндей болып семіру мүмкіншілігіне айғақ сыяқтанды.

Ферма меңгерушісі Құрманбай қарт, егіншілер көзіне бұл жолы да өте қарапайым көрінді. Ол ешкімге команда беріп, немесе «мынаны былай істе» деп көрсетіп жүрген жоқ, әркімнің өзіне бекітіліп берілген іске жауаптылығына өте сенімді сыяқты. Оның қолындағы қырықтық, шаш тараздағы шебердің болат қайшысындай шикылдайды. Құрманбайдан қой қорқама, әлде оның қырықтықтан бос қолы орасан қуаттыма,— әйтеуір алдында аяғы байлаусыз жатқан қой қашан жүні қырқылып болғанша тырп етпеді, қырықтықшы да өз ісінен өзгеге көзін де, көңілін де аударған жоқ.

Келген қонақтары өз жанына топтанған соң, Құрманбай екінші қойды ұстамады. Аман-сау сұрасқаннан кейін:

— Хош келдіңіз, үйге кіріңіз,— деді. Бұл оның «бұйымтайыңызды айта тұрыңыз» дегені тәрізденді.

Мария келген шаруасын айтты:

— Біз, Құрманбай Маркабаевич, сіздің жыл басындағы уәленіздің орындалуымен таныскалы келіп тұрмыз.

— Сезіп тұрмын, сондағы айтқаным айтқан, егер айтқанымға іспен жауап бере алмас болсам шартқа қол қоймас едім, қойдым екен, уәде бердім екен, жауабы да әзір, сұрай беріндер, айта берейін, тындай беріндер, нанбасаңдар тексере беріндер, көрсете берейін,— деп нүктесіз шұбалмасын бір шұбыртып шықты ол.

— Сіз, егіс бригадасының барлық астығынан қой фермасының жылдық өнім салмағын екі есе ауыр түсір-мек едіңіз?

— Әлбетте, қанша астық өсері әлі бимәлім гектарларына орта есеппен он центнерден өнім қойғанда да, таразыны қой фермасы қазірдің өзінде басып тұрғанда, жыл аяғында екі есе асып түсіп тұрарына, қай егіншінің, қай малшының қандай дауы бар?— деп тағы бір қора қойдай сөйлемді иіріп тастап, қолындағы қырықтықты шығқ еткізді ол.

— Біз егіннің гектарынан он бес центнерден өнім алу үшін күрес жүргізіп жатырмыз. Ал, сіздің сегіз мың қойыңыз төлімен, жүнімен он мың центнер-ақ болсын...

— Сіздің гектардың,— деді Құрманбай Марияның сөзін бөліп, он бестің беліне шығарары, бестің ылдйына құллырары әлі неғайбіл шырағым, оны күзем жүн кезінде көре жатармыз, ал, есебін өзің шығарып тұрған біздің он мыңға тағы бір он мың қос.

— Сонда тағы бір сегіз мың қой төлімен келіп қосылатын болғаны ма?

— Ешқайдан қой келіп қосылмайды шырағым, өз фермамыздың жеті мың саулығы январьдың он бесі мен февральдың жыйырмасы арасында түгел қоздап еді, соның бәрі февральдың он бесі мен марттың жыйырмасы арасында қайта ұрықтандырылды, қой малы бес ай құрсақ көтереді шырағым, егіздерін есепке алмағанда, жыл басындағы жеті мың саулық августта жыйырма бір мың бас болып шығады шырағым, сонда...

— Қысқасы, бір саулықты жылына екі рет төлдетеміз десеніңші,—деді Мария Құрманбайдың айтқанының ұшы-қыйырына жеткенше төзімсізденіп.

— Әлбетте.

— Енді орақ маусымына дейін сізбен ауызекі таласпаймын Құрманбай Марқабаетич,—деп Мария аз іркіліп қалды.

Құрманбай ангор ешкінің түбітінен басылған етекті ақ қалпағын бір желпіп қайта киді де, қырықтық ұстаған білегін сыбана түсті.

Мария өз жолдастарына бұрылып:

— Тылдың ең ауыр артиллериясы қайда екенін көріп тұрсыздар ма? — деді.— Бұл советтік зоотехния мен Құрманбай Марқабаетичтің соғыс кезіндегі қыймылы. Ал, сен Сарқыт Сарманұч жеңіс күнінің жақындығына шүбәланасын...

— Бірақ, Құрекеннің қырықтығы,—деді басқа сөз таба алмай сасып қалған Сарқыт,—ескі заман егіншілерінің қолорағы сықылды екен.

— Қомбайымыз да дайын, соғыс бітсін, электрді фермаға әкелеміз,—деді Құрманбай, енді қырықтықты артына ұстап тұрып.

— Соғыс бітісімен Еспе каналы қазылсын деңіз Құреке,—деп қосты бір егінші.— Содан кейін электр станциямыз да «гидро» атанып, егінге де, барлық фермаға да, тіпті «Қызылжардың» қыры мен ойына да қуат құяды.

Қой фермасындағылардың қолы жеткелі тұрған табыс, Марияның өкінішті ойын терендете түсті. «Бұл Тимирязев академиясын бітірген адамның қолхозға келуінен туған нәтиже,—деп қорытты ол іштей.— Мен де шығармын ол академияның төріне. Соғыс бітсін, Трофим Денисович сәламат болсын!..»

Құрманбай қонақтарының үйге кіріп дәмге отыруын өтініп еді, Мария қазір барып быйылғы жылдың бірінші төлін көріп қайтқысы келді. Бірінші төл жуық арада ғана енесінен айырылып өз алдына бөлек отар болып бағыла бастаған екен.

— Зағипа-а, уа, Зағипа! — деп дауыстады Ферма менгерушісі. Зағипа Құрманбайдың өзі тағайындап қойған орынбасары болатын.— Мен мына қонақтармен бірге жаңа отарға барып қайтамын.

Жылқы фермасының аға жылқышысы Жайбасар өте қымызқұмар кісі. Ол қымызды ашытып, бабына келтірудің де **мастері**. Бұл Өңірдегі колхоздардың бәрі алғаш қымыз ашытарда ашытқы қорын Жайбасардан алып кетіп отыратын болғандықтан, биелерін бір жеті соң байлайды. Өйткені, Жайбасар бие байлағаннан кейінгі бастапқы бес күнде қымызға бес түрлі ат қойып, «құлынқымызды» «бестіасауға» жеткізу ісімен бес күн шұғылданады. Сондықтан өзге колхоздар ашытқы қорын осы «бестіасаудан» алады.

Қымызқұмарлықтың өзін де о баста Есеналыдан үйренген Жайбасар осы өнерін өзінше жоғары бағалайды. Бұған да едәуір еңбек сіңірді. Ол, бие байлағаннан кейінгі бірінші күнгі саумалды — «құлынқымыз» деп атайды. Мұны адам ішуге болмайды, енесі жарытпайтын құлын бола қалса соған беріледі. Екінші күні, «құлынқымызды» — «тайқымызға» айналдырады. Бұл балалар үшін аса тәтті қымыз, бірақ «өзгелер қалай көретінін қайдан білейін, өзіме айран ішкенмен бірдей» — дейді Жайбасар. Үшінші күні «тайқымызды» — «құнанқымызға» айналдырып шығады. Ашытқы қоры мен сабасы сай болса, бабы келіссе, бұл қымыз бесінші кәседен кейін Жайбасардың мандайын тершітіп, шикілсары, жалпақ бетін қызыл шырайландыра бастайды. Төртінші күні «құнанқымыз» «дөненжорға» болып шығады. Мұның бес кәсесі Жайбасарды есінете бастайды, алтыншы-жетінші кәселері қалғыта түседі. Түнімен жылқы бағып келіп, күн қыза тынысқа жатар алдында болмаса, бұл қымыз Жайбасардың өзі үшін, өз тілімен айтқанда «зыянды» — ат үстінде ұйқтатады. Бесінші күні «Дөненжорға» «бестіасау» болып, атына сай арқырай «тулап» сабаны дүбірлетеді. Мұның өзі, үйренген Жайбасар болмаса, өзгелер көп іше алмайтын өте қуатты қымыз. Жылқының ұсталмаған бестіасауын әп-сәтте жуасытып алатын Жайбасар, қымыздың да «бестіасауын» ұнатады. Бірақ, мұны «дөненжорға» сыяқты бір ішкенде ондаған кәсеге созбай, әлсін-әлсін шамалай ішіп отыруы керек. Сондықтан ол жылқыға барғанда «бестіасаудың» кішігірім бір торсығын қанжығасына байлай кетеді.

Жайбасардың осындай қымызқұмарлығы, бүгінгі егіншілер делегациясына едәуір әсерін тигізді.

Күн кешке айналып, ағаш көленкесі өзінен үш есе ұзара көсілген шақта Мариялар Тұлпарлы жайлауындағы жылқы фермасына келіп жеткен еді. Өзен бойының көк майсасына тігілген кіші-гірім екі ақбоз үйдің ортасына келіп, жүк машина тоқтай қалды. Бір үйде Жайбасар жалғыз өзі «дөненжорғаны» сапырып отыр екен, қонақтарын қуана қарсы алды. Ол отыз кәселік жуан тегенені осы делегацияға арнап отырғандай болып көрінді, егер бұлар келмесе осынша көп қымызды оның өзі ішетіні, тағы басқа кімге беретіні белгісіз.

Үйішіне үлкен ақ киіз төселген. Төр алдындағы кішкене жазу столы үстінде радио аппараты, бірнеше кітаптар тұр. Столдың екі жағына бүйірлерін керегеге тақай, бір кісіліктен екі кровать қойылған. Оның оң жақтағысы өте жақсы жыйылыпты, Ұлжаңдікі болуы тиіс. Оң жақ босағаға таман кереге басына ілулі жеңіл, әскери ер-тұрман, оның жанында екі қосауыз мылтық тұр. Сол жақ босағаға таман кішкене кебеже, оның жоғарғы жағында саба. Ортада, аяғы екі тұтамдай жыйылмалы дөңгелек стол. Қонақтар осы столды қоршай отырысты.

Жайбасар қымызды кәселерге шүпілдете құйды да, сабаны күмпілдете пісіп-пісіп қойып келіп әңгіме бастады. Әңгімесі жылқыны қысы-жазы өрісте өсіруге байланысты шытырман оқыйғаға құрылған ұзақ повесть, соның бас геройы өзі. Сөз арасында «іше отырыңыздар!» деген сайын «дөненжорғаға» бір жаңа қасиет қосып қояды.

Қонақтардың Мариядан басқаларының бәрі төртінші кәселерін бастағалы отыр. Олардың құлақтарына Жайбасардың әңгімесі жағып бара ма, әлде мына «дөненжорға» маужырата бастады ма,— әйтеуір орындарынан қозғалар емес. Оның үстіне, ана аузы құлыпсыз тұрған кішкене қызыл кебежеден сүрдің иісі мұрынды жарып барады.

Мария әлі сол бір кәсе қымызын тауыса алмай отыр. Бірақ, жылқышының аса мадақтап ұсынған асын «ішпеймін» деп қайырып беру оның сый-құрметін менсінбеушілік болып шығады. Жайбасардың ұсынған қымызын іше алмай отырған Марияны, оның әңгімесі де жалықтырды. Сондықтан, сөз арасында Ұлжанның қайда екенін сұрап еді, «жылқыда» дей салды да әңгімесін жалғастыра берді жылқышы. Оның қашан аяқтарын, тыңдаушы-

лардың қашан қымызға қанарын күтіп отыра беруге төзімі жетпеген Мария біраздан кейін жылқының жақын-алыстығын сұрады.

— Жылқы екі-ақ шақырым жерде, көргің келсе менің атыма мін де, мына үй артындағы шоқыға шыға кел, арғы асты жылқы,— деді Жайбасар.— Ауыздығын салып, айылын қатайтып мін және шідерін жоғалтып алма.

Жайбасардың осыны айтуын күтіп асығып отырған Мария үй сыртына жүгіре шықты. Бірақ, қыстай құр жүріп жуырда ұсталған семіз торы бесті оскырып маңына жолатқысы келмеді, қай жағынан шықса да құлағын жымыйтып айнала берді. Әншейінде Марияның соңынан қалмайтын Сарқыт та, қазір аттандырып жіберудің орнына, әңгіме мен қымыздың қызығынан шыға алмай үйде отырып қалды. Жылқышылар қағидасында шідерлі атты ұстап міне алмаудың өзі барып тұрған қорлық екенін жақсы білетін Мария, үйге қайта кіріп көмек сұрағысы келмеді де, көріп тұрған ешкімнің жоқтығын пайдаланып жаяу жөнелді.

Әрбір он бес күн сайын Тұлпарлы тауын айнала, үдіре көшіп отыратын бұл ферманың бие байлар алдында ғана келіп қонған жаңа қонысынан жылқы жайлысы жаяуға да қашық емес еді. Жаңағы Жайбасар айтқан бұйраттың батыс бетінде жатқан жылқы батуға таянған күн нұрына шомып, өншең алтын жылқы сыяқтанып көрінді. Соған қарай жүгіре басып келе жатқан Мария оны алыстан шамалап, ірі жылқыны бес жүз деп топшылады. Өйткені, бұлар өншең құлынды бие,— ферманың орталық өндіргіш күші болатын. Дөнен бестіден жоғарғы саяқтың үйірі — «әскери резерв» бір бөлек, құнандар — «бейбітшілік резервісі» — атанып өз алдына бағылатын.

Жайылып жатқан жылқыдан дүркін-дүркін бөліне шығып, құйрықтарын тіге құлдырай жарысқан құлын-тайлар, кең алаңда доп қуалаған спортшылар сыяқты. Мұны жылқының бергі шетінен қадағалаған екі адам, бір топ теңбілкөк құлындар мен көмірдей қара тайларды іріктеп шығарып бәйгеге қосып тұрған тәрізді. Қалың жылқыдан бір километрдей оқшаулана жарысып барып қайта оралған құлындардың ішіндегі бір қаратөбел тай шабыспен озып алды да желіске басып еді, өзгелері бар шабыспен оның желісінен оза алмады. Осы

мезетте әлгі екі адам құшақтаса қалып, ұзақ сүйісті. Оларға жүз метрдей жақындап қалған Мария теріс айнала қойды: «Бір қауесет расқа айналды,— деп ойлады ол. — Бұлай болған соң Ғалымның Ұлжанда несі бар екен? Әлде Ұлжанның өзі екіжүзді ме?»

— Ма-а-ша! — деп дауыстағанға жалт қараса, Ұлжан Таутанды жетелей жүгіріп келе жатыр екен.

— Ульяна, поздрав-л-я-ю! — деп оларға қарсы жүгірді Мария.

Осының өзі, ана құлындардың ерсілі-қарсылы шұрқырай шапқаны сыяқтанды.

— Бұлардың қаратөбел тайдың құлыннан озғаны үшін бе? — деп сұрады Мария аман-саудан кейін. — Әлде дәстүрге айналған әрекет пе?

Марияның бұл сұрағы ол екеуіне ортақ қойылып еді, Ұлжан аз іркіліп қалды.

— Қаратөбелдің өзі тай емес, құлын,— деді Таутан екі қызды екі жағына ала қолтықтай жылқыға қарай жүре түсіп,— ол «Социализм» колхозының ең бірінші рысагі. Ал, өзін көріп қалған екінші көріністің суретшісі кім екенін өзің ойлап тап...

Бұл кезде күннің қызылы семіп, ымырт жабыла бастаған. Қымызға тойған Саркыт сыртқа шығып, үй артында оттап тұрған торыны көрді де, Марияның жылқыны жаяу іздеп кеткенін сезді. Оны аттаңдырып жібермеген кателігі енді есіне түсіп, сол атқа дереу міне шабу әрекетіне кірісті. Бірақ, тарпаң торы Марияға көрсеткен басасаулығын бұған да қайталады. Саркыт оны үй артында шаншулы тұрған құрықпен ұстады. Жылқышылар қағидасында, еңгезердей жігіттің шідерлі атқа құрық салғанынан бетер маскарашылық жоқ, бірақ, мұны да ешкім көрмей қалды. Көре қоятын да, қазір ферма басында ешкім жоқ болатын. Ертеңмен Қайнарға «дөненжорғаның» бір бочкасын алып кеткен әйелдер де әлі қайтып оралмаған. Жалғыз Жайбасардан басқа жылқышының бәрі далада. Ал, оның өзі шапқан аттың дүбірін естіп үйден шыға келгенде барып бір-ақ көрді, сол мезетте өзінің ымырт жабыла жылқының түнгі күзетіне баратыны да есіне түсті. Оның атына мініп бірін бірі іздеп кеткен қонақтарының қайсысының қашан қайтып оралары бимәлім. Сондықтан қазір ол өзі айтып жүретін: «Мылтықсыз солдатпен тең — атсыз жылқышы»

болып қалды. Бірақ ол «жылқыда менен басқа да жұрт жеткілікті, қазір колхоз басқармасының жартысы дерлік сонда» — деп қорытып, сөз бен қымызға қандырған қонақтары үшін қазанға сұр тоғыту ісіне кірісті.

...Таутан мен Ұлжан жылқыны Марияға аралата жүріп әр үйірдегі құлынды биелерді көрсетіп, онан туған асыл құлындардың қасиеті, келешегі туралы кезектесе әңгімеледі.

— Зоотехникалық жұмыстарыңның біргелкі нәтижесін байқап тұрмын, әлі ертерек болғанмен бірінші рысак та өзінің аяқалысын көрсетті, — деді Мария. — Ал, сен Ульяна менің алғашқы сұрағыма әлі жауап берген жоқсың.

Ұлжанның ажарындағы едәуір қызара қалғандықты іңір қараңғысы байқатпады.

— Маша, сен сол сұраққа сонша неге шұқшыясын? — деді ол аздан кейін.

— Білгім келеді, егер шын мағнасындағы махаббат болса құттықтағым келеді.

— Ендеше, бұл да қаратөбел құлынның ертерек желгені сыяқты.

— Құлынында басталған желіс құнанында қалыптаса дамуы даусыз.

— Біз де соның құнан шығуын күтеміз, — деп, Таутан екеуінің атынан жауап берді де әңгімені кесіп тастады Ұлжан.

Ферма басына қарай келе жатқан оларға, Сарқыт жолшыбай қарсы жолықты. Ұлжан мен Мария Таутанды ортаға ала қолтықтасып, үшеуі қосыла ән шырқап келе жатыр еді.

Шырқал ән, дауыс аспан астын кернеп,
Қыймылды шабыттандыр қызсын еңбек.
Волганың толқынына дауыл қарқын —
Қосыла қуат төксің тасқын-селдеп.

Бұрын-сонды өзімен бір кеш қолтықтаса қыдырып, немесе бір рет қосылып ән шырқамаған бұл екі қыздың қазір зоотехникті ортаға ала ән шырқауы Сарқыттың ішін удай ашытты. Бұл да қолтықтаса кетер еді, ат үстінде болып амалы құрыды. Ат үстінен болса да әнге қосылар еді, бірақ, бұлардың мына әні — бұрын ол естімеген бір жаңа ән. Бұлардың осы әнге қосып келе жатқан өлеңі «түсімде түлкі соқтым» емес, Волганың толқынына дауыл болып қосылу. Сондықтан ол амал-

сыз, атүсті болса да қатарласа аяндай отырып ферма басына келіп жетті.

Бүгінгі кеш Тұлпарлы тауының етегінде егіншілер мен малшылар өкілдерінің өзара достық пен келелі кеңес кешіне айналды.

Бүгін егіншілер делегациясының Тұлпарлыға қонып қалғанын біліп отырған Тобылғылы мен Сүттігенді, таңертең Есеналының оған не айтарын тыңдамаққа алдын ала дайындалып отырды.

...Есеналы қар кеткелі колхоздың ой-қырына Қасқыр-карамен жортуылын азайтып, орталықта отырып басқару әдісін әдетке айналдыра бастаған болатын. Оған мұндай мүмкіншілікті туғызған радио аппаратын пайдалану әдісі. Аудандық қатынас бөлімі бастығының қыстай мазасын ала, қоярда-қоймай жүріп жазғытұрым төрт радио аппаратын алған. Оның бірін өз кабинетіне, үшеуін үш фермаға орнаттырған. Егіс бригадасымен екі ара жақын болған соң тура телефон сымын тарттырып қойған. Кабинетінде отырып, ұтыры келгенде МТС-пен, анда-санда аудан орталығымен де, сол радиосы арқылы хабарласатын болып жүр. Үш ферманың да ауа толқыны бір дәрежелес болғандықтан Есеналының сөзін олардың бәрі бірдей тыңдайды. Сондықтан олардың әрқайсысының радиоға шақыру үшін белгіленіп қойған уақыты және атаулары бар. Жылқы фермасының аты, «Тұлпарлы», уақыты ертеңгі сағат сегіз, қой фермасы; — «Тобылғылы», уақыты ертеңгі сағат тоғыз бен оның арасы; сыйыр фермасы сағат онда «Сүттігенді» деп шақырылады. Бұл тәртіпті кейде Құрманбай бұзып, Сүттігендінің немесе «Тұлпарлының» сағатын тартып алып шұбыртпасына басады. Өйткені, басқаларынан гөрі оның табындары да көп, талаптары да таусылмайды. Мал шаруашылығы мәселелерінің тағдырын Ұлжан шеше тұрса да, Есеналының өзін мазалай беруге әуес. Кейде ол бастықтың орынбасарына берген қой фермасы туралы тапсырмасын радио арқылы тыңдап алады да, оны орынбасарсыз-ақ орындай беретін-ді.

Егіншілер ертеңгі астан кейін аттануға жыйылып жатқанда радио саңқ етті:

— Алло, алло, Тұлпарлы, Тұлпарлы... Сөйлеп тұрған Қайнар... Қайсарова сен бүгін Қайнарға кел... Тұлпарлыға қайта оралмайтын болып біржола кел, біржола... Орынбасарлық міндетінді зоотехник Тайбағаровқа, жыл-

қы фермасын — Жайбасарға тапсыр... Себебі өзің келген соң айтылады... Алло, Тұлпарлы... Қабылдаған сөзіңді қайтала, мен Жоламанов...

Ойда жоқта естіле қалған хабардың жартылай да болса жұмбағы шешілгенше, оны әркім өзінше әртүрлі саққа жүгірте жорамалдау әдет. Мына хабарды да іштей жорамалдаушылар үш топқа бөлінді. Біреулер «Ұлжан тағы да майданға аттандырылатын болғаны» — деп топшылады. Екінші біреулер «Есеналы Ұлжанды Таутаннан алыстату үшін, оны мал шаруашылығынан басқа жұмысқа ауыстырғалы отыр» деп ойлады. Үшінші біреулер, оның бірі Сарқыт, «Есеналының майданнан баласы келетін болғаны, сондықтан алдын ала Ұлжанды жұмыстан босатып, үйіне келін ғып кіргізіп алғалы отырғаны» деп жорыды. Кім қалай жорыса да, Ұлжан Есеналының қазіргі сағаттағы ырқына көніп, Қайнарға баруға міндетті болды.

Егіншілер Сүттігендіге соғып сыйыр фермасын көре кететіндіктен, Таутан осы машинамен келіп түсіп қалатын болды да, Ұлжан председателдің әмірін орындап егіншілермен бірге Қайнарға баруға біржола жыйылды.

3

Есеналының қырдап Ұлжанды төтенше шақыру себебін білуге асыққан Мария, Қайнарға келісімен-ақ колхоз председателінің кабинетіне Ұлжанмен бірге кірді. Кабинетте Мақтым мен Есеналы бір мәселені өзара талқылап отыр екен, бұлар келіп кірген соң әңгімелерін тоқтата қойды.

Мария өзінің мал фермаларынан көрген-білгенін ең алдымен Мақтымға баяндауы тиіс еді. Өйткені колхоздың егіншілері мен малшылары арасында социалистік жарысты ұйымдастырған, қабылданған міндеттемелердің орындалуын тоқсан сайын өзара коллективтік әдіспен тексеріп отыруды ұсынған және оған ауылдық совет атынан арбитор болып отырған Мақтым. Ал, Марияның бұл туралы қазір колхоз председателіне баяндауы, әскери тәртіп бойынша солдаттың, не командирдің тікелей бағынатын бастықсыз жоғары озуда болмайтыны сыяқтанды. Бірақ, бұл баяндау Марияның өзі үшін едәуір жаңалықтар болғанмен, Есеналы үшін бәрі мәлім. Сондықтан председатель бригадирдің назарын быйыл егіннен мол өнім алу ісіне ғана аударды.

— Құрманбай басқарған ферманың жылдық өнімі быйыл соғыстан бұрынғысынан екі есе асып түскелі тұрғанын көріп келіп отырсың, ал, мына машина әзір құрғақшылықтан басқаға бет бұрмай тұр,— деді ол кабинетінің қабырғасында ілулі тұрған барометрді сұқ қолымен нұсқап.— Ойлан, Метреймен ақылдас, Мичуринді оқыңқыра.

Мария оның «Метреймен ақылдас» деген сөзін талай рет естіген еді. Ал, соған бүгін бірінші рет «Мичуринді оқыңқыраны» қосуы Есеналы лексикасына енген бірінші жаңалық болып естілді. Бұдан үш айдай бұрын картоптың «көзін» егу идеясын қабылдауға бірден батылы бармаған председательдің бүгін Мичурин ғылымын қуаттауы бригадирді қатты қуантты. Сондықтан Мария егінің жазғы күтіміне керекті шаралар туралы тағы да Есеналының есіне салып өтті. Бірақ айтарын айтып алдымен өз шаруасын бітіріп алғанына іштей өкінді. Өйткені, оған енді «басқа мәселең жоқ па?» деп сұратпай-ақ шығып кетуге тура келді, орнынан тұрды.

— Мария сен отыра тұр,— деді Есеналы,— Ұлжан сен Құлмұқановты білушіме едің? — деп сұрады ол, содан кейін.

— Білем, аудандық зоотехник...

— Ол емес, оның аты Қалдыбай ғой, жуырда орнынан алынды. Оны Мария сен де білетін шығарсың?

— Неге білмеймін,— деп Мария өзіне жол-жөнекей қойылған сұрақ болса да соған толық жауап беріп қалғысы келді,— ол кісі көктем егісі кезінде біздің колхоз бен МТС арасындағы шартты бұза жаздады ғой. Оны біздің тракторшы Төлеутай да жақсы біледі.

— Оның Жолдыбай дейтін інісі де бар,— деді Есеналы сөзін жалғастырып.— Ол да Құлмұқанов, «Қызылжар» колхозының председателі болатын.

— Сол күні біздің шынжыртабанның «Қызылжар» егісіне салыну себебін мен енді түсіне бастадым,— деді Мария.

— Ендеше сол күні, сол трактормен Жолдыбай Қалдыбайға арнап бес гектар егін егіпті,— деді Есеналы Ұлжанға көзінің қыйығымен қарап қойып.— Колхоз председателдерінің ішіндегі тәжірибелілердің бірі десіп жүруші еді. Бірақ, ағасының шылығына шырмалып қалыпты. Сондықтан колхоз маңына Құлмұқановтың Қалдыбайы да, Жолдыбайы да жолай алмайтын болып отыр. Ал,

«Қызылжарға» баратын жаңа басшы еңалдымен ауыл-шаруашылық артелінің сталиндік Уставын ардақтай білуі шарт. Мұнсыз колхоз басқару мүмкін емес...

— Қолхоз Уставын бұзушылықтың өзі,— деп қосты Мақтым,— капитализмнің адам санасындағы қалдығы.

— Я, капитализмнің қалдығы,— деп қайталады Есеналы.— Қалдықты жоям деген қайраткер өзінің ар-намысын ардақтай білу керек. Шаруашылығы артта қалып келе жатқан «Қызылжарда» мойны жұмысқа жар бермейтін жалқау да жоқ дей алмаймын. Сол жалқаудың өзі де арамтамақтардың тастап кеткен мұрагері. Бұл ауруға шалдыққандарды сау адамдар бұқарасының өзі емдеп шығарады. Сондықтан басшының өзі еңалдымен сау адамдар алдында абройлы болуы керек. Мақтанғаным емес, өзіміз үшін өз колхозымыздағы адамдар тәжрибесінің өзі мектеп. Сталин жолдас: «Заводтың директоры екенсін,— барлық іске аралас, бәріне қан, бәрін де біліп отыр, бәрін де құр өткізбе, үйрен, біл, үсті-үстіне үйрен» — дейді өзінің ұлы еңбегі «Ленинизм мәселелерінде».

Сталиннің бұл сөзін Есеналы «Ленинизм мәселелерінен» емес, қысқаша курстен жаттап алғанын Мақтым сезе қойды. Сонда да, өткен жылы колхозға председатель боларда өзінен ақыл сұрағаны есіне түсе қалып, қазір оның да өз мектебінде шәкірт үйретіп отырғанына қуанды. Әрине, Мақтым да өз еңбегінің зая кетпегеніне қуанады да. Ұлжан Есеналының бұл әңгімесі басталысымен-ақ оның ақыры неге тірелерін сезе қалса да, ақырына шейін тындап шығуға шыдамы жететін еді, бірақ, Мария төзіп отыра алмады.

— Есеналы Жоламанович ғафу етіңіз, бұл үгітіңізді қайсымызға арнап айтып отырсыз? — деп сұрады ол.

— Бұл мына Ұлжанға айтып отырған жасы үлкендік ақылым, өйткені ол «Қызылжар» колхозының басшылығын қабылдауы тиіс.

— Есеке-ау, осыныңыздың өзі колхоз Уставын...

— Білемін, не айтқалы келе жатқаныңды,— деді Есеналы Ұлжанның сөзін бөліп,— қызылжарлықтар өздерінің жалпы жыйылыстарында председательдікке сені қалап партия ұйымына өтініш түсірді.

— Партия ұйымы «Қызылжар» колхозшыларының өтінішін қабылдап, тілегін орындағалы отыр,— деп қуатады Мақтым.

— Онанда,— деді Ұлжан аздан кейін баяу дауыспен, — сол колхоздың өзін мал-жаныммен түгел қосып алу керек қой.

— Ұлжан шырағым, бұл пікірді мен де айтып көрдім. Бірақ, соғыстан кейінгі бейбітшілік дәуір басталмай тұрып мүмкін емес дейді мына Мақтым.

Шынында да оның өзі осы әңгімені Мақтымнан алғаш естігенде асаудай тулаған; көпке дейін көнбей қыңырайып отырып алған. Ақырында қызылжарлықтардың хаты аудан арқылы оралып келгенін көргенсоң, «өздері көнсе қосып алайық» деп те бел байлаған. Қазіргі айтып отырғаны, тәжірибесі көп ысылған председателдің ақылы сыяқтанғанмен іштей қатты қынжылуда. Егіндегі Мария мен малдағы Ұлжан екеуін екі қанатындай қағып, дауылды күндерде дауылпаздай самғап келе жатқан Есеналыға Ұлжаннан айырылу — өзінің бір топшысы морт сыпудан оңай емес. Амалы нешік.

— Солай шырағым Ұлжан,— деді ол ақырында.— Бүгінше дем ал, ертең «Қызылжарға» аттанатын бол. Мен де бірге барып жыйналыстарына қатыпасармын, Мақтым да баратын шығар.

Ұлжан ойланып қалды. Ол «мақұл» да демеді, «қолымнан келмейді» деген сыяқты сылтау айтып қарсы да болмады. Өз колхозынан кетуге наразы болып, бас тартудың амалын іздеп таба алмай отыр ма, әлде оның ойы өзінен бұрын барып «Қызылжар» колхозының қыйыншылық тұйығына тіреліп қалды ма,— онысын осы мезетте біле қоям деп қыстауды Есеналы артықтау көрді.

4

Есеналы Ұлжандар шыққанан кейін, өзінің оңаша қалуын күтіп екінші бөлмеде отырған Сарқытты қабылдады. Есеналыға оның да оңаша айтпағы мал фермаларының басынан көрген-білгендері туралы болатын. Ол өзінің әңгімесін «жезде, мына қызды «қызылжарға» қуғаныңыз жақсы болды, әйтпесе Ғалымнан әдейі хат келе тұрса да оны менсінбей зоотехникпен әуре болып жүрсен» деп бастауы тиіс еді. Бірақ, салғаннан тура түсе алмай, әуелі Есеналының Таутанға көзқарасын біліп, көмекейін байқап алғысы келді.

— Жезде, мал мәселесіне келгенде,— деп бастады ол, — бұл өңірде сізден маманымыз жоқ. Тайбағаров мал

оқушың он академиясын бітіріп келсе де сізден асып түсе алмайды, кайда-а? Әрине, малшыларда кіна жоқ, олар әлі өздерінің аузы күйгенше сол Тайбағаровтың ырқынан шықпайды. Сондықтан, анаың өзі фермалардың мал-жаншын түгел билеп алыпты. Сіз болсаңыз Қайнарда отырсыз. Ферма меңгерушілері сізге Тайбағаровтың мәлімдегенін ғана айтып мәлімет беретін көрінеді. Бірақ, енді сіз өзіңіз де ақкөңілдікпен мал тағдырының бір ұшын зоотехникке беріп қойып отырсыз...

— Уау, сен өзің тіліңді түлкінің құйрығынша бұлаңдатпай айтқалы отырған өсегіңнің тоқ етерін айтшы,— деді Есеналы түсін суытып.

Есеналы осы сөзінің өзімен-ақ оның амалын құртып тастады. Сарқыт айтқалы отырғанынан айнып, аузына сөз түспей шатасты:

— Жездеке-ау, о не дегеніңіз, менің сізге жаным ашып айтам, әйтпесе сол мал солайымен қырылып қалса да...

— Сен енді көресіңді көрейін деп отырмасаң, тайып тұр,— деді Есеналы «қырылып қалса да» деген сөз құлағына түрпідей тиіп. Ол осыны айтқанда дауысы аса қатты шықты. Көзі қызарып, ажары сұрлана қалды. Егер Сарқыт тағы бірдеңе айтып қозғалмай отыра беретін болса Есеналы, қараңғы түнде прожекторсыз үшінші шапшаңдықпен гүрілдеп келе жатқан шынжыр табан трактордай-ақ езе жаншып өтетіндей болып көрінді. Сарқыт енді тіл қатпастан кабинеттен шығып кетті.

Бұл кезде күн кешке таянып қалған еді. Есеналының бүгін түскі асқа келуге де мұршасы болмаған. Қазір ол газет-журналдарын қолтығына қысып үйіне қарай аяңдады.

Дәл осы мезетте Мария да үйіне келген. Оның бүгін өте көңілді қайтуы ата-анасын да қуантты. Өйткені, өткен кеште Дмитрий Андреевич пен Антонина Федоровна өзара Марияның қам көңілдігі туралы кеңес құрған болатын. Ерке қызының қас-қабағын қадағалап жүрген ата-ана, көптен бері оның көңілінде бір түйткіл барын сезетін-ді. Әкесі өзінше жорамалдап: «оқудан қалып колхоз жұмысына түскендіктен, жұмыстың ауырлығынан» деп топшылайтын. Бірақ, іштей қызын аяғанмен, көзінше мүсіркемейтін. Шешесі бәрін біледі. Мария одан сыр жасырған емес. Бірақ, түбі не болары белгісіз тақырыпты Антонина Федоровна еріне баяндамай жүретін-ді.

Ал өткен кеште әңгімені Дмитрий Андреевичтің өзі бастап, бірқырын кетіп бара жатыр еді, әйелі турасына жетелей жөнелді. «Бойжетті ғой» деп бастады да, өзінің махаббат туралы түсінігін баяндай келіп: «Есеналы Жоламаньичтың ұлын көп ойлайды» деп бір кідірді. Сабырлы қарты қапелімде ешнәрсе дей қоймаған соң, «Есеналы Жоламаньич пен Адил Қайсарыч құда» деп қосты. Зілдей ауыр мінез бұған да селт етпеген соң, «Сарқыт Сарманьич та әуре-сарсаңға салынып жүр» деп, оны да біраз жерге апарып қойды. Енді осы айтқандарын өзінше өлшеп-піше бастап еді, Дмитрий Андреевич: «кімді қаласа да өз еркі, араласушы болма» деп кілт қайырды.

Кеше кеште өзара кеңес осылай аяқталған болатынды. Қазір, қызының қырдағы Қайсароваға барып жарқын жүзін жайнатып қайтқанына қатты қуанған әкесіне Мария да өз қуанышын сездірді:

— Папа, жаңа ғана Есеналы Жолманович маған Мичуринді оқып үйрене бер деді.

— Мичу-у-ринді? Ендеше председателден бастап барлық колхозшы Мичурин ғылымын дамыта түсетін болды. Соғыс бітісімен-ақ Еспені егінге ағызамыз...

Бұл кезде Есеналы Еспені егінге ағызу тұрғай, сол өзеннің суын қайната алмай әуре болып отыр еді.

Таң ата ашылып, қас қарая жабылатын яслидегі екі еменалы жұмысқа Нұрғайша түстен кейін баратын. Есеналы әдетте әйелі жұмысқа кетерде үйіне келіп түскі асын ішіп шығатын-ды. Содан кейін, Нұрғайша жұмыстан қайтып, кешкі ас піскен шамада біржола келетін-ді. Бүгін неліктен екенін өзі де білмейді, әйелінің бұл уақытта үйде болмайтыны, есіктегі құлыпты көргенде ғана есіне түсті. Сонда да, қалтасында жүретін запас кілтпен құлпын ашып үйіне енді.

Еденіне алаша төселген ауыз үйдегі, үнемі құрулы тұратын дөңгелек столға шай жабдығы дайындалған екен. Дастарханы жыйылмаған столда, қызылқүрдендене пісірілген ақ бауырсақ, тарелке толы сары май әзір тұрғанмен, самаурын да, шайгөн де суып қалыпты. Қырдан келген бір бочка қымыздан өзіне тиген үлесті кеше-ақ ішіп бітірген еді. Күн сайын түс кезінде мына сары самаурынды ортайтып кететін оның қазір басы ауырып келіп тұр. Сондықтан суыған самаурынды аулаға алып шықты да, оттығын көмір толтырды. оның үстіне от се-

лып, үсті-үстіне үргілей бастады. Бірақ, қанша әуреленсе де, самаурын тұрбасынан түгін бықсыды да, көмір қызбады. Нұрғайша қойғанда әп-сәтте әндете бастайтын сары самаурын Есеналының алдында тіл қатпастан мелшінің тұрып алды. Электр плитасының спиралін Нұрғайша оншақты рет жалғап, ақырында істен қалдырып қойған екен. Сүйтіп бір шайды қайнатып ішуге шамасы жетпеген Есеналы, Нұрғайшаның үйішілік жұмысын, өзінің кеңсесіндегі қыруар жұмысынан қыйынырақ деп бағалады. Өзімен түйдей құрдас кәрі жолдасының әрі үйде, әрі түзде қызмет істейтініне жаны ашып отырған оның көз алдына барлық колхозшы әйелдер елестеді. Қолхозшы әйелдердің бүгін таңдағы жұмыс тауқыметтерін саусағымен санай бастады.

«Үй шаруасы» — деді ол шынашағын алақанына баса бүгіп. «Түздегі жұмыс» — деп, шынашағының қатарына апарып аты жоқ қолын бүгіп қойды. «Түзден үйге қас қарая қайтады, келе жатып яслиге бұрылады да, қызын көтеріп, ұлын жетелей қайтады» — деп ортан қолын бүкті. «Үйінің құлпын ашты, шамын жақты... ертеңгі сағат алтыдан бері төсек-орын жыйылмай жатыр екен-ау әлі» — деп шошайған сұққолына қарап едәуір іркіліп қалды. Осы саусақ сол төсекке нұсқап, әйел жүрегінің түпсіз тұнғыйығына тереңірек бойлауды талап еткен тәрізді. «Я, балалар ұйқтап қалды, ана кірпігі әлі ілінген жоқ! Қыял канатын майдан жаққа самғап кетті... Көзі іліне қалып еді, түсіне жар енді» — деп сұқ қолын зорға бүкті. «Әйелді осының бәріне төздіріп келе жатқан қайсар ерлік» — деп бас бармағын бүгіп қалып еді, онысы өзге төрт саусағының үстінен жұмылды да, жұдырығы түйіліп шықты. Жуан, салалы саусақтары жұмылған, кіші-гірім тоқпақтай жұдырықтың ішінде барлық колхозшы әйелдердің ашу-кегі түйіліп тұрған тәрізденді...

— Есеналы Жоламаныч, самоварды ұрғалы отырсыз ба? — деді Мария кіріп келіп, Есеналы алдындағы түгін бықсыған самаурынға жұдырығын түйе кіжініп, енді болмаса періп жіберетін адамға ұқсап жүресінен отыр еді. Сасқалақтап қалды.

— Мария шырағым, мына мылқау самаурынның сазару сырын білемісің? — деп сұрады қолының күйесін сүрткілей түрегеліп.

Мария самаурынның тұрбасын алып қарады да:

— Самаурын да сізге қатты өкпелеп тұр екен, — деді.

— Япырау, бұған не істеппін, сонша томсарғандай?

— Оттығы толы күл екен, соның үстіне көмір салып-сыз.

Есеналы сом денесін солқылдата күлді. Мария осы мезетте оның ойында жоқ бір жаңалықты көрсетті. Сеператордың тұтқасы сыяқты, ұзындығы он бес сантиметрдей, екі басына электр шамы патронының дөңгелек ақ тасын орнатып қанылтырдан жасалған бірдене. Екі метрдей электр шнурының бір ұшы соның ішіне өткізілген. Мария осы қанылтырын ауыз үйдегі толы шелек суға салды да, шнурдың бір ұшын қабырғадағы электр резеткесіне сұқты. Әдепкі мезетте судың беті шымырлап тұрды да, бес минуттен кейін су бұрқылдап қайнай бастады. Есеналы аң-таң.

— Япырау, бұл не ғажап? Мұнымыздың аты не?

— Кипятильник, электр қуаты суды да осылай қайнатады.

— Жанымау, мұндайды білсек ана самаурынды бықсытудың қажеті қанша еді? Мұны да өзін жасадың ба?

— Халыққа конструкторлықты өмірдің өзі үйретіп отыр ғой, Есеналы Жоламаныч.

— Я, өмірдің өзі, мәңгі сабағы таусылмайтын зор мектеп екен.

— Өмір мектебінің осы сабағы да сізге сыйлығым,— деп Мария жымыя күлді. Жымыя күлді де, Есеналының ызғарлы ажарынан жасқанбай дөңгелек кара көзі мөлдірей қалды. Мөлдіреген кара көз: «сен ата болсаң, мен балаң болар ем» деп еркелеп, осы бір кішкене машинасымен бірге үлкен жүрегін ұсынып тұр. Неге ұқпайды екен Есеналы?

Мария, енді бес-он минуттей уақыт ішінде Есеналының самаурынын да кипятильникпен дірілдетіп берді де шығып кетті.

Соғыс басталғалы есік ашпаған Марияның бүгін, ойда жоқта, шай қайнатып ішуге шама жетпей, көзге тұрмыс тауқыметтері елестеп отырғанда келе қалуы Есеналының ойына ой қосты.

Қою қызыл шайды өзі құйып ішіп отырып, басы жазыла, тері кеңіген Есеналы: «Япырай, мына Мария бүкіл колхозшы әйелдердің үйшілік еңбегін жеңілейтіп, маған уақытты сыйлыққа тартып кетті-ау, уақыт емес, келешек қой мұның тарту еткені,— деп ойлады.— Қеше ғана ой-

нап жүрген қаршадай сары қыз еді бұл. «Жасы үлкен кәріден, ойы үлкен жас озды» деген осы да».

Өзінің кәрілігін өзі іштей мойындап отырған оның ойы өмірдің тағы бір тақырыбына көшті: «Я, жарты ғасыр артта қалды. Бала мен келін қызығын көріп, немере сүйетін уақыт озып барады...»

Әрине, оның қызығын көргісі келіп отырған баласы — Ғалым, келіні — соның болашақ әйелі ғой. Ғалымның майданнан жеңіспен ораларына шүбәсіз Есеналы, баласының келісімен үйленеріне де сеніп отыр. Сенімді ой осы күзге дейін Отан соғысын жеңіспен аяқтатты да, баласын үйіне келтіріп, үлкен той жасатты. Содан кейін Ғалым үйленетін болды. Кімге үйленбек екен ол? Ұлжанға хат жазуына қарағанда, соған үйленуі тиіс. Марияны Сарқыт қалап жүр. Ол сонысын айтып «жезде, сіз қалай көресіз?» деп өзімен ақылдасқанда, «Егер сені Мария қалайтын болса, одап артық кімге үйленбексін?» деген еді бұл. Ол: «балдыз келініңізді өз үйіңізге түсіремін бе деп жүрмін» дегенде, бұл: «әуелі өзің үйленетін болып шықшы, түсіретін үй табылар» деген болатын. Ал, қазіргі өлшеп-пішуі бойынша, баласы мен келіні жататын бөлмеге Сарқыттың аяғын бастырмайды. Сол бөлменің жабдықтарын байытыңқырайды... бірақ, Ғалым кімге үйленер екен? Болашақ келіні кім?..

Есеналының қыйыр шексіз, ұзақ ойын Нұрғайша бөліп жіберді. Ол яслидегі жұмыстан басы қатып шаршап келіп еді. Есеналы орнынан тұрып қарсы алды кәрі жолдасын.

— Шаршап қайттың-ау, Нұржаным,— деді ол бәйбішесінің арқасынан қағып.— Қажыма, жуырда соғыс та бітеді, Ғалым да келеді. Ұлжан «Қызылжарға» бастық боп баратын болды. Барсын, үйрене берсін, өссін!.. Соғыстан кейін «Қызылжарды» «Социализмге» қосып аламыз да, колхозымыздың атын жаңартып «Коммунизм» деп қоямыз...

Ұлжан «Қызылжар» колхозына председатель болудан бастартқан жоқ еді. Бірақ ол барғалы жатқанда «Қызылжарға» аудандық жер бөлімінің председательдікке ұсынған басқа бір адамы келіп қалды. Ұлжан өз колхозында бұрынғы қызметін атқара берді. Сондықтан ол қыр пішері пісер алдында: малдың саны мен сапасын

қатар дамыту арқылы аудан көлеміндегі колхоздардың алдына шығып отырған «Социализмге» алдағы қыстың қақ ортасында сол малынан солайымен айырылу қауіпін туатынын ескертті Есеналыға. Быйыл қыстататын мал басы былтырғысынан екі есе көп болған соң, оның құнарлы азығы да өткен жылғыдан екі есе артық әзірленуі керек. Оның үстіне өткен қыста мемлекеттен алған жыйырма тонна жем қарызы тағы тұр. Мал басы өскенмен адам саны артқан жоқ, көнергені болмаса, құрал-сайман да сол былтырғысы. Сондықтан шөп шабу маусымына арналып, колхоздың барлық ішкі мүмкіншіліктері қамтыла жасалған жоспар Ұлжанның көңілін көншітпеді. Өйткені оның орындағанына ешбір күмән жоқ. Қайткенде де, өткен жылғыдан екі есе басым күш табылуы керек. Оны табу ең алдымен Ұлжанның міндеті. Таба алмаса жыйырма бес мың мал қыс ортасында қырылады. Запас күш қайда? Қауіпті алыстан көрген қырағы Ұлжан, сол қауіпке қарсы қоятын запас күшті таба алмай тарықты. Күш қайда?

Осы күшті бұл өңірдің ойы мен қырын кезе ізденген Есеналыға Дмитрий Андреевич көрсетті. Ақылшы досының нұсқағаны мемлекеттік істің бір түйіні болды да, соны шешіп шығуды Есеналының өзінен талап еткен еді. Міне, қазір сол, түйіні шешілер-шешілмесі бимәлім істі Есеналы көзімен ғана көріп тұр. Оны өз колхозының жабық қырманынан он есе кең, зәулім үй ішінде көріп тұр.

Бұл үйдің ішіндегі көрініс, нәсер алдында найзағайын жарқылдата күркіреген ашулы аспан кейіптес. Оның ішіндегі іс екпіні тас еденді, үстінен үздіксіз экспресс поезы өтіп жатқандай дірілдетеді. Бірнеше жерде құрышпен құрыш арпалысып, бірін-бірі езе жаншып кескілесіп жатыр. Көптеген адамдардың қолындағы аспап, су орнына от шашып тұрған фонтандар сыяқты. Егіс кезінде тоғыз корпусты соқа мен бес тырманы, немесе жыйырма сегіз қатарлы бес сеялқаны біржола сүйреген қуатты трактордың шынжыр табаны қайта өріліп жатыр. Өткен күз егін үстінде, Ертіс пароходындай жүзген зәулім комбайнның орағы қайралып, хедері қайта қойылып, қыймылы сынға түсіп тұрған тәрізді. Сол комбайн мен тракторлар жаңадан жасалып шығып жатпаса да, соны жасаған заводтың детальдар цехы асында көшіп келгенге ұқсайды.

«Міне, қырдағы құдрет осы» деп қорытты Есеналы.

— Осы өңірдің тіршілігі, алпыс екі тамырына қан таратып, қуат құйып тұрған алып жүрегі осы. Бірақ, адам баласының азығы тек нан ғана ма? — деп сұрақ қойды ол өзіне өзі. — Етсіз, майсыз, сүтсіз жылы киімсіз тіршілік қайда? Ендеше, колхоздың егінін еккен бұл құдрет, оның малын өсіруге неге бет бұрмайды?».

Есеналы өзінің осы ойын айтып пікірлесу үшін іздеп келген МТС директоры кабинетінде жоқ болып шығып еді. Оны механикалық мастерскойда деген соң, енді соған келіп тұрған ол, талай комбинезонды адамдардың ажарына қарайды. Бірақ, мына жарқылдаған электр, күрсілдеген станок, күркіреген мотор, әр жерден бұрқылдаған көк-ала түтін ішіндегі адамдардың қайсысының кім екенін айырып болар емес...

МТС директоры Зұлқарнай Тасеменов мінезге өте ауыр кісі еді. Сол мінезіне сай сөзге де сараң. Оған ауызекі қойылған анау-мынау сұрақтар жауапсыз қала береді. МТС жұмысына байланысты ондаған мәселе өз басына тірелер болса, соның бәріне үзілді-кесілді жауап боларлық бір сөзді дүңк еткізіп қойып қалып қарайды да отырады. Оның бір айтқаны қалыптан құйылып шыққан құрыштай берік. Сол айтқанынан айныту үшін, өзі заң бойынша бағынатын бастығының қатаң талабы керек.

Осындай ауыр мінезді, бір сөзді, езімшіл Тасеменов, салғаннан Есеналының ырқына көнер-көңбесі әлі неғайбіл. Бірақ, Есеналының ешкімге айтпаған өзінше жоспары бар. Сол мақсатына жету үшін әуелі Тасеменовтың алдынан өтіп алуы тиіс. Сондықтан ол, механикалық мастерскойдың теріне қарай қадам басты.

Бар киімінің сыртынан киген кең балақ комбинезон, Тасеменовтың орта бойлыдан жоғары, жуан денесін бұрыңғыдан да зорайтып көрсетті. Жігіт ағасы болып қалған оның жағына ұстара тиетін уақыты асықырап кеткендіктен безеу бет, қарасұр ажары да көгеріп көрінді. Оның айда-саңда механикке: «подшипник...», «коленчатый вал...» дегендегі даусы, кіші-гірім паровоздың гудогіндей-ақ, мына дүбірден ерекше бөлек естіледі. Есеналының үні де онан олқы түскен жоқ.

— Зұлқарнай,— деп дауыстады ол, бас изескен амансаудан кейін. Бірақ, оған Тасеменов жалт қарай қоймады.— Зұлқарнай, сенімен мен тағы бір жаңа шарт

жасасқалы келіп тұрмын. Кабинетіңе жүресің бе, әлде осы жерде-ақ кеңесеміз бе?

Тасеменов бұл мезетте жөндеуден шыққан комбайнның двигателіне қызмет істетіп көріп тұр еді, ол Есеналының сұрағына жауап берудің орнына мастерге:

— Қарқынды қосыңқыра! — деп команда берді.

Қарқын қосылықыраған двигатель дүбірі бұрынғысынан күшейе түсті. Тасеменов осы дүбірге бар ынтасымен құлақ қойды.

— Зұлқарнай, сен естіп тұрмысың? Мен сенімен бір кезек күтпес жұмыс туралы кеңескелі келіп ем,— деп қайталады Есеналы төзімсізденіп.

— Жасалар шарт жасалған,— деді Тасеменов біраздан кейін.— Содан басқа шарт-мартында шаруам қанша?

— Уау, сен өзің өмір сүргің келе ме? — деп шұқшиды Есеналы да тік кетіп.— Малсыз тіршілік қайда?..

Есеналының МТС-қа не үшін келгенін баяндаған сөзін асықпай тыңдап алған Тасеменов, оны бір ауыз сөзбен кілт қайырып тастады:

— Сұлыңды егіп бердік, жемде де бар жылқыңды қосылқаға жек.

Малдың сапасы тұрғай, санынан айырылу қаупі жарты жыл бұрын көз алдына елестеп, еңсесі түсіп көрмеген Есеналы бұрынғыдан да ауыр ой жүгін арқалап ауылына қайтты.

6

Бұдан үш күн өткеннен кейін, колхоз басшыларының аудандық мәслихаты ашылды. Оған колхоздардың председателдері, бригадирлер мен ферма меңгерушілері, агрономдар мен зоотехниктері шақырылған болатын. Бұл туралы Есеналы бір жеті бұрын хабарланған. Оның, МТС директоры Тасеменовтың алдынан өтемін деп барып аса қынжылып қайтуының өзі осы мәслихаттың шақырылуына байланысты еді.

Мәслихатта, Есеналы өзін басқа колхоздардың председателдерінен гөрі жоғарырақ ұстағысы келді. Өзі басқарған колхоздың малға байлығын көрсете барайын дегендей-ақ, екі тарантасқа үш-үштен жақсы аттар жектіріп, оның біріне Марня мен Тауғанды жанына ала өзі отырып, екіншісіне үш ферманың меңгерушілерін отырғызып аудан орталығына алты көк атпен дүбірле-

тіңкірей кірген. Шынында да, аудан көлемінде «Социализмен» малға бай колхоз жоқ. Жылдық табыстары миллионға таяп, төрт мың гектардан егін егетін «Вперед» пен «Расцвет» колхоздарының түліктерін қосқанда үш мыңға толыққырамайды. Сыйыр малы жағынан «Социализмді» өкшелеп келе жатқан «Бірінші май» мен «Екпін» әлі мал тұқымын асылдандыру ісін бастаған жоқ. Мал шаруашылығы өнімінен аудан көлемі бойынша мемлекетке тапсыратын жоспардың үштен бірін быйыл Жоламанов басқарған колхоз орындап шықты.

Клуб алдында Есеналы ешкімге тәуелсіз председатель сыяктанып, өзіне сәлем бергендермен сараңдау аман-сау сұрасқаны болмаса, өздігінен ешкіммен шүйір-келесе қоймады. Залға кіруге қоңырау шылдырай қалғанда «Социализм» басшылары басқалардан бұрынырақ кіріп, өздеріне меншіктеп қойғандай-ақ ең алдыңғы қатардан орын алған еді. Бірақ, жыл ішінде елу шошқаны мың басқа жеткізген «Торжество труда» колхозының председатели Иван Иванович келіп Есеналымен қатар отырды.

«Егін орағы және мемлекетке астық тапсыруға дайындықтан» кейін «мал өнімі және оның құнарлы азық қорын жасау» туралы баяндама тыңдалды. Баяндамашы өткен жылғы мал қыстату тәжірибелерінен мысал келтіріп «Социализм» колхозының басшылығын сынады. Мың жылқының қыс ортасында маң далада бағылуы салдарынан, оған төнген қауіптен сасқан Жоламановтың боран күнгі жортуылы күлкілі тілмен баяндалды. Февраль айында малының шөбін таусып алып, қарыз сұрауға арланған Жоламанов, орынбасары Қайсарованы ауданға аттандырды деп, өзі ұялып отырған Есеналыны оған сайын қызартты.

Мәслихатты аудандық совет атқару комитетінің президенті басқарып отыр еді. Президиум мүшесі Тасемнов пен залдағы Жоламанов біріне бірі қадала қарасты. «Қандай шарт жасасуымыз керек екенін енді түсінетін шығарсың» деді Есеналының көзі. «Айтқанымнан айныман» деді Зұлқарнайдың көзі.

Есеналы өзінің егіс бригадирі Колосованы бірінші баяндама бойынша жарыссөзге шығарған болатын. Сондықтан, Мария өз сөзінде МТС-тің колхозбен жасасқан шарты бойынша егінді қорғау үшін егілетін ағаштарға арнап жыртатын жерін үлгере алмай қалдырға-

нын айтқан. Оның үстіне пардың сапасыз культивациясын колхоздың қабылдамағанын тағы қосқан. Ал, екінші мәселе туралы, аудандық жер бөлімінің жаңа меңгерушісі жасаған баяндама бойынша жарыссөзге оның өзі шықты.

Мәслихаттың кешкі мәжілісінде мінбеге шыққан Есеналы жұрттың бар ынтасын өзіне аударды. Ол қалың папкасын ашып, көзілдірігін үлкен ақ орамалымен сүртіп киді. Үлкен күміс сағатын қалтасынан алып бір қарады да, алдына қойды. Сөзге кірісті. Сөйлегенде, өзінің бүгін де, бұрын да көріп жүрген баяндамашыларына еліктеп, алдындағы қағазды анда-санда аударып қойып, соны оқыған кісі сыяқтанғаны болмаса, бәрін жатқа соғып тұр. Қарасынан ағы көбейіңкіреп көкалаланған, шалғылы қою мұртты анда-санда шыйрата сыйпап қояды. Жаңа мінбеге шығарда, бас киімді алу тәртібін сақтап, тастамай жүрген тақыясын да орынына қалдырып шығып еді. Сондықтан, бурыл шашы сиреп, маңдайы жалтырай бастағанын жұрт енді айқын көріп отыр. Сол кере қарыс кең маңдайда, қабақ көтерілгенде көлденеі, түйілгенде тік түсіп қатар-қатар жолдар тораптана береді. Кейде ол көзілдірігін алып қойып жұртқа қарап, біресе жуан саусақтарын тарбыйтып алақанын жая, біресе шоқпардай жұдырығын түйе сөйлегенде, сол сөзінің маңнасына қарай бүйрекбет тоқ жүзді, қараторы ажары не қызара, не сұрлана құбылады. Жазып алған сөзінің жоспарынан шығып өзбетімен қыңыр кетіп бара жатқанын тез сезе қояды да, көзілдірігін қайта киіп қағазына үңіледі. Қағазға қарай сөйлеп тұрғанда ол өзінің ашушан, бір беткей мінезінен өзгеріп, байыпты, ойлы, оқыған мінбе шешені сыяқтана қалады.

—... Бейбітшілік құрылыс дәуірімізден жауға қарсы соғыс дәуірімізге кілт бұрылыс жасамаған болсақ,— деді ол,— боран күні мың жылқыны қыргын тұйығына тіремес едік, ешкімнен қарызға жем де сұрамас едік. Сіз,— деді ол аудандық жер бөлімінің меңгерушісіне,— мың жылқының өткен қыста маң даладағы панасыздығын көрсеттіңіз. Меніңше оның панасы адам, ана отырған Жайбасар Жайлаубаев. Сондықтан оның жылқысы қысы-жазы өрісте өсті, өсе береді. Өріс пен жылқы, мейірімді ана мен нәресте бала сыяқты. Ол өз анасының төсін ембей тіршілік ете алмайды. Тек қысқы тебінде бағылатын әрбір жылқы басына, шөптен ең

кемі ои центнерден сақтық қоры жасақталуы тиіс. Жазғы жайылымда жақсы суатпен, қыс кезінде, әзірге қарапайым да болса құрлыспен қамтамасыз ету керек жылқы фермасын. Жылқыны жайлаудың ыстық-суығына көнбісті өсіру керектігін де ойласу қажет. Тұлпарлы тауында әлі бірен-саран құлан да барлығын байқадық. Зоотехник пен Жайбасар асыл айғыр мен құланды да будандастырып көргісі келеді...

— Бұл зоотехника ғылымына зиянды пікір,— деп дауыстады есік жақта отырған Қалдыбай Құлмұқанов орнынан ұша түрегеліп.

— Уау, сен өзін, киімнің етегіне жабысқан ошағанға ұсап әлі жүр ме едің? — деп Есеналы оны тілмен тілгілегелі келе жатыр еді, мәслихат басқарушысы қоңырау шылдыратты.

Құлмұқанов отыра қалды. Жоламанов айтып тұрған сөзін жалғастыра берді.

— Сіз,— деді ол баяндамашыға қайта бұрылып,— мың жылқы тұрғай жыйырма бес мың жануарды алдағы қыстың апатынан арашалау амалын неге баяндап бермейсіз маған...

Тасеменов президиум столының мінбе жақ шетінде отырған болатын. Есеналы енді соған қарап тұлғасымен толық бұрылып алды да:

— Зұлқарнай сен екеуміздің дұрыстап кеңірек мүшәуараласатын жеріміздің өзі осы екен,— деді ол.— Мен саған апада ергерек барып қалыппын. Қәне мына жұрт алдында айтшы, совет үкіметі МТС-ті колхоз үшін ұйымдастырды ма, әлде колхоз МТС үшін ұйымдасты ма?

— МТС колхоздың егіні үшін ұйымдасты, бірақ заттай ақыны маған төлемейсіз,— деді Тасеменов.

— Сталин бізге, ана жылы Москваға съезге барғанда Метрей Қолосов екеумізге,— деді Жоламанов мұртын шыйырып қойып,— тракторды дұрыс пайдаланыңыздар, колхоз мүлкін көздің карашығындай сақтаңыздар деп өз аузынан тапсырма берген. Қазіргі әңгіме тек колхоз мүлкін сақтауда ғана емес, сонымен қатар оны өркендету арқылы бүкіл халқымыздың өмірін, аранын ашқан ажалдан аман сақтап қалуда болып отыр емес пе. Хош, «Впередтің» егіні егілді де, «Социализм» малдан айырылды, сонда сен майдан тылын күшейттің бе, әлсіреттің бе, соны айтшы? Сонда сенің кімге болысқаның болып шығады, соны айтшы?..

Тасеменов енді үннен қалды. Президиумда отырғандардың бір-екеуі күбір ете түсті. Залдағы жұрт тым-тырыс. Өйткені, баяндамашы да, жарыс сөзге шыққандар да айтпаған тың жаңалықты Жоламанов ашқалы тұр. Егін шаруашылығы басым колхоздардың председателдері мен бригадирлердің іштей не ойлап отырғандарын өздері біледі, ал ферма меңгерушілерінің көздері күлімдей түсті.

— Егер, Қызыл Армияға және оның тылына болысқың келсе,— деді Есеналы сөзін жалғастырып,— малға бай колхоздың шөп шабу маусымына қуатты тракторлар бересін. Біздің колхозбен жазғытұрым жасасқан шартының екі пункті орындалмағаны өзіне мәлім; сол шарттың бұзылуы туралы шыққан даудың аудандық халық сотында қаралып шешілетіні де есінде болсын,— деп қорқытты ол ақырында Тасеменовты.

Өмірінде сот алдында болып көрмеген және дау-жанжал дегенді жаны жақтырмайтын Тасеменовтың ежелден бадырақ көзі одаң сайын бажбыя бастады.

— Есеке, тракторға шөп машинасын тіркеуден басқа не істеткіңіз келеді? — деп сұрады президиумда отырған Болатов.

— Шөп шабу мен жыйнау құралдарының толық агрегаты тіркелген бір қуатты трактор, бір жетіде,— деді Жоламанов,— сол агрегаттың бөлшектеніп атқа жегілгендегі айлық жұмысын атқарып шығады...

Болатов бұл есепті өзі іштей шығарып қойып, соны Есеналының аузынан айтқызығысы келіп отыр еді, енді оған Есеналы, адамның ойында жоқ тағы бір жаңалықты қосты.

— Мәселен,— деді ол залдағы жұртқа бадана көзін күлімдетіп,— салмағы центнерлік шөмелейді ғой дара ат арқанмен жеп-женіл сүйреп әкетеді. Ал, алпыс шөмелейден үйілген, тіпті одан да зор зәулім маяны бір трактор шыңжыр арқанмен шырмай сүйреп әкеліп қора жалыла қоя салмас па еді? Сонда, он километрлік жердегі шөпті қораға тасыған бір тракторшы өзінің сменасында төрт жүз колхозшының жұмысын атқарады екен.

Есеналының мына пікірін қуаттаған ферма меңгерушілерінің бәрі қолшанаалақтай бастап еді, оларға залдағы бригадирлер мен председателдер де, президиумдағы басшылар да жаппай қосылды. Жалғыз қала алмай Тасеменов те қолшапалақтады...

Болатов мәслихат аяқталарда, оның жұмысын қорытындылай сөйлеп Есеналының пікірін қуаттады. Бірақ, бұл мәслихат, МТС барлық колхоздың шөбін шауып, жыйып, үйін, тасып беретін болсын деген сыяқты міндетті қаулы шығара алмайтыны мәлім. Сондықтан жыйылған жұрт тарап жатқанда Болатов кабинетінде Жоламанов пен Тасеменовты қабылдады.

Аудандық партия комитеті секретарының кабинеті, Тасеменовтың емендей иілмейтін тақаппар мінезін тал шыбықтай иіре ширата қойғандай болды. Оның қарасұр ажарына қан жүгіріп, бадырақ көзінен мейірім нұры байқалды.

— Есекенді едәуір өкпелетіп алған екенсіз Тасеменов жолдас, мұныңыз артығырақ,— деді Болатов салмақпен.— Бұл кісінің жаңа пікірін, бүкіл колхозшылар бұқарасының орынды талабы деп ұғынуымыз керек. Бұған сіз немен жауап бергіңіз келеді?

— «Социализм» колхозының шөп шабу маусымына қуатты екі трактор бөлер едік,— деді Тасеменов,— егер Жоламанов жолдас МТС-тың колхозға сол үшін қоятын талабын орындайтын болып шартқа қол қойса?..

Бұдан үш күн бұрын, «осы өңірдегі ешкімге тәуелсіз тақаппардың өзі Зұлқарнай екен-ау»— деп ойлаған Есеналы, енді оның тағдыры Болатовтың қолында деп қорытты. Ал, Болатов, әсіресе соғыс басталғалы Есеналының бұрынғыдан да мейірімді қамқоршысы болып алған. Мұндай қамқоршысы тұрғанда ешқандай апат ала алмасына көзі жетті де, бойына рухани қуат құйылып тегеріні темір үзердей күшейді Жоламанов.

ЖЕТІНШІ ТАРАУ

1

Бір мың тоғыз жүз қырк үшінші жылғы февраль айының бас кезіндегі бір хабар Қайнар қыстағын таң ата, күндегісінен ертерек оятты. Соғыс басталғалы болып жатқан сандаған өзгерістердің ішіндегі ең зоры осы оқыйға еді.

Дмитрий Андреевич асыға адымдап Айнабектікіне келе жатыр... Үгіт коллективінің басшысы Айнабек бұрын осы сыяқты жаңа хабарлардың бәрін радиодан тыңдап жазып алып, көшірме қағаз арқылы көбейтетін де, үгітшілерге үлестіріп отыратын-ды. Сондықтан оның жұмыс кабинетінде де, пәтерінде де радио үнемі сайрап тұратын. Бүгінгі жаңалықты өз аузынан жарияламақ болған ол, үгітшілерді үй-үйге жүгіртіп, жұртты клубқа шақыртты.

Көптен бері осы хабарды асыға күтіп, радионы қадағалап отырған колхозшылар үгітшіден бұрын-ақ естіп, бірінен бірі сүйінші сұраса, біріне бірі құтты болсын айтыса бастаған еді. Енді лек-легімен клубқа қарай ағылды.

Дмитрий Андреевич өзінің қойып дәптеріне бүгін жазып алған жаңалығын Айнабектің жазғанымен салыстырып шықты да, енді Мақтымның пәтеріне қарай адымдап келеді. Өйткені, осы хабар оның үлкен баласы Николай Қолосов қызмет істейтін майданның жеңісі туралы. Сондықтан, бұл да қазір жыйылып жатқан колхозшылар митингісінің ең бірінші шешені болғысы келеді. Соны Мақтыммен келісіп алуы керек.

Колхозшылар митингісін, жұмыс басталмас бұрын, үгітшілер коллективі арқылы шақыртып отырған Мақтымның өзі еді. Қазір ол да клубқа келе жатыр. Дми-

трий Андреевич оны жарым жолдан қарсы алып, бірге келді.

Митинг ашылды. Бірінші сөз Колосовқа берілді. Оның жирен жүзі күп-күрең боп құлпырып, шүңірек көкшіл көзі нұрлана ойнақшыды да, өзіне қарай қадала қалған көптеген көздердің бәрін күлімдетіп жіберді.

— Біз жеңдік! — деді ол еңалдымен, бас бармағын шошайта басынан асыра көтеріп.— Иосиф Виссарионовичтің бұйрығын тыңдаңыздар.

Жұрттың бәрі орындарынан түрегеліп, тіл қатпастан тыңдай қалысты.

— «Дон майданы. Жоғарғы Бас командование ставкасының өкілі артиллерия маршалы Воронов жолдасқа...

— Артиллерия маршалы!

— Артил-ле-рия!

— Бә-се-е! — деп жұрт шу ете түсті.

— Тыңдаңыздар, «Дон майданы әскерлерінің қолбасшысы генерал-полковник Рокоссовский жолдасқа:

Сізді және Дон майданының әскерлерін Сталинград маңында қоршауда қалған жау әскерлерін жоюдың ойдағыдай аяқталуымен құттықтаймын.

Өте жақсы жауынгерлік қыймылдары үшін Дон майданының барлық жауынгерлеріне, командирлеріне және саяси қызметкерлеріне алғыс жариялаймын.

Жоғарғы Бас Қолбасшы *И. Сталин*».

Бұйрықтың «артиллерия маршалы» делінген жерінде шу ете қалған колхозшылардың ішінен шығып сөз сөйлеген шешендердің бәрі зеңбірек қаруының құдретін күшейте мақтады. Олар, Сталинград маңына шоғырланған жауды өздері талқандап келіп тұрғандай мақтанысты. Оларды көпшілік қуаттай, өзара қоштай отырысты.

— Өзіміздің СТЗ-ны өз зеңбірегіміз азат еткен екен ғой.

— Азат етпегенде ше, соғыс тәңірісі болған соң.

Астық толы алты пұттық қаптай снарядтарды тастап-тастап жіберіп әкесінің көріне бір-ақ тыққан ғой.

— Әрине, Сталин ол майданға артиллерия маршалы не үшін жіберіп отыр дейсің...

Сталинградтағы ұрыстың жеңіспен аяқталуына арналған бұл алғашқы қуаныш митингісі, содан кейінгі бірнеше тойдың бастамасы болды. Көп ұзамай-ақ «Правда» газеті қайнарлықтар үшін аса маңызды жаңалықпен

келді. Бұл жаңалық та еңалдымен Дмитрий Андреевичтің үйіне еніп, оның қуанышы да сол үйде тойланды. «Правданың» бүгінгі номерінде, Николай Дмитриевич Қолосовке Сталинград үшін ұрыстағы жаңқыярлық ерлігі үшін Совет Одағының Батыры атағын беру туралы ССРО Жоғарғы Советі Президиумының Указы жарияланған.

Дмитрий Андреевичтің ортаншы баласы Михаил Ленинградты қорғауда ерлікпен қаза тапқан болатын. Ал, мына Николайдың қаһармандығы, оның бұл қайғысын жүрегінен мүлде жуып әкетті. Оның қуанышына, әйелі Антонина Федоровнаның, келіні Людмиланың, қызы Марияның шаттықтары қосыла, көңілдері көлдей шалқып, жеңіске арналған бірінші той осы үйден басталды.

Үш бөлмелі үй лық толы жұрт, қолдан ашытқан сыраның алғашқы стакандарын, «Социализм» колхозынан Совет Одағының Батырын шығарған Бас қолбасшы Сталиннің саулығы үшін ішті. Екіншісін, жеңіс туының Берлин үстінде желбіреуі үшін көтерісті.

Той үстіндегі шаттыққа, шалқар көлге құйылған жаңа арнадай болып, тағы бір қуаныш қосылды. Николайдың Сталинградтан жазған хаты мен қойын дәптері келді.

Есеналы өз адресі арқылы барлық колхозшыларға арналған бұл хатты осы той үстінде Мақтымға дауыстатып оқытты.

«Құрметті Есеналы Жоламанович!

Сізге және сіз басқарған барлық колхозшылар мен колхозшы әйелдерге гвардиялық сәлем жолдап, жауынгерлік алғыс айтам. Сталинград пен Қайнар арасында бірнеше мың километрлік жер қашықтығы жатса да, сұрапыл соғыстың өрті ішінде сіздер мен біз біте қайнаған құрыштай болып алдық. Қыстың сызы бас пен аяқтан, үскірік желі өкпемізден өткен жоқ. Батальон асқанасының қазанын қайнатып, күні-түні жүрекке ерлік, білекке қуат қосып отырсыз. «Социализм» колхозының батареясынан атылған ауыр снарядтар жау шебіне дәл түсті. Топ-тобымен тұтқынға түсіп, мерт болып жатқан неміс-фашист солдаттарының басына орағаны әйелдердің ішкімі, аяқтарында ағаш табан кебіс, сумкаларынан ит пен мысықтың еті шығып жатыр...

— Әлін білмеген әлек,— деді бір колхозшы, хат оқып отырған Мақтымның сөзін бөліп.

— Е, әлек болмай, сол малғұндардың «Социализм» сыяқты колхозы бар деп отырмысың,— деп едірейді оған екінші біреуі.

— Қолхозды айтасындар, фашистер әскерінде тіпті тыл жоқ, тылсымағының түп тамыры үзілгелі тұрған қылдай демеппе ем әнеугі әңгімемде,— деп бір үгітші бұл мезетті де пайдаланып қалғысы келіп орнынан ұшып түрегеліп еді.

— Жә, сабыр ете тұр, аяғына дейін оқып шықсын,— деп тоқтатты оны Айнабек.

— «...Сталинград түбіндегі, бұрын-соңды болып көрмеген сұрапыл соғыс, Сталинград үшін ұрыстағы жеңісіміз, неміс-фашист армиясына төнген қаратүнектің алды»— деген жеріне келгенде жұрт: «тойымыз тойға ұлассын!» «Көсемнің жасы ұзақ болсын» — деп қуана дуылдасты. Осы мезетте Мақтым хаттың кейінгі жағына көзін жүгірте шолып өтті. Ендігі сөзі «шығынсыз соғыс бола ма» деп басталып, Сейтеннің каза тапқанын хабарлайды екен.

— Е, сонан соң,

— Оқый беріңіз.

Бұл тойға Сейтеннің әйелі Қадиша қатынасып отырғандықтан Мақтым «Шығынсыз соғыс бола ма?» деген сөзге өз жанынан «бір солдаттымыздың қазасы үшін жаудың фельдмаршалынан бастап үш жүз мыңнан астам офицерлері мен солдаттарын тұтқындап алдық» деп қосты да, аттап өтіп аржағын оқый берді.— «Берлинге бет бұрдық. Өз Отанымыздың жерін және жолымыздағы елдерді жау құлдығынан азат ете, ұрыспен ілгерілей отырып мұратқа жетіп, жеңіспен ораламыз. Содан кейін Қайнар көлі бойында бас қосармыз, күш қосармыз, жаракат жазылар, бейбіт өмірдің даму жолын жаңаша бастармыз, ерлер қайратымен Еспе каналын ел ырысы етерміз. Көріскенше хош болыңыз.

Николай Колосов.

РС: Сталинград үшін ұрыс басталғалы күнделік жазын жүрген қойын дәптерімді осы хатпен бірге жіберіп отырмын. Мұны Айнабекке тапсыруыңызды өтінемін».

— Мақтым-ау қарағым, дәптерінде не жазды екен Николай, сонысын да оқып көрші,— деп өтіңді тойға келіп отырған қарт аналардың бірі.

— Дәптер қалың, сондықтан оны ертеңнен бастап бәріңізге де үгітшілер әдейілеп оқып беретін болады,— деп еді Мақтым, Есеналы бірінші ұсынысты қуаттады.

— Күрес күнделігі ғой бұл, бір күннің оқыйғасы болса да оқып көрейік.

— Ендеше, Айнабек оқысын, Николайдың өзі де соған жіберген екен,— деп Мақтым дәптерді Айнабекке ұсынды.— Бастапқы бір эпизодын оқып бере ғой.

Сыртына майдан батырының тері сіңген, қарандашпен жазылған бұл қойын дәптерді, Айнабек мектеп оқушыларына сабақ беріп тұрғандағысындай-ақ саңқылдай дақпа-дақтап оқыды:

«...15 сентябрь. Генерал Чуйков біздің бөлімге таң алдында келді.

— Сәләматсыздар ма Сталинград қаһармандары! — деп амандасты.

Ол бұрын бізді «Алпыс екіншінің ақиықтары» деуші еді. «Алпыс екінші армияның атасы» атанған сүйікті генералымыз бізді көсем атындағы қаланың қаһармандары деп бағалап, өте көңілді келген соң, біз бірауыздан шабыттана амандастық. Бұрын батальон, рота командирлері арқылы қабылданатын жаңа бұйрықты енді оның өзінен күттік.

— Жоғарғы Бас қолбасшымыз,— деді ол,— Сталинград қаласын қорғаудың ардақты міндетін бізге тапсырды. Артымызда ана арнамыз — Волга. Құрыштай берік болыңыздар. Соғыс техникасының резерв кені СТЗ...

Генерал бұл бұйрығынан кейін көп аялдаған жоқ. Өзге бөлімдерге кетті...

Таң атқансоң қалаға неміс-фашист басқыншылары алдымен аспаннан шабуыл жасады. Біздің сұңқарлар да топ-тобымен көкке көтерілді. Зенит зеңбіректеріміз де жерден көкке снаряд боратты. Аспан асты аласапыран сұрапылға айналды. Қөктен бомбалар мен самолеттер араласа түсіп қаланың кейбір үйлері қыйрап, өртене бастады. Санбат жауынгерлері де амалсыз іске кірісті. Бір мезетте кісідей бомба ауаны шулата азнап келін шебімізге түсіп жарылды. Танктың қалың құрышы экипажымызды сақтап қалды, двигателі де аман, бірақ зеңбірегі саптан шықты. Танкистер қағидасында «қарусыз танк құр көкірек» атанады. Машинаны шептен шегіндіре шығарып алып СТЗ-ға қарай жөнөп бердім.

СТЗ, соғыс техникасының резерв кені десе дегендсі

екен. Бейбіт күндерде елімізге жылма-жыл жасап беріп отыратын мыңдаған трактордың алып станоктары енді сол тракторларды танктарға айналдырып шығарып жатқан сыяқты. Мұндағы жұмысшылардың танкист жауынгерлерден ешбір айырмашылығы жоқ, бәрі қаруланып алған. Керек болса осы заводтың өзі де бір қарулы танкистер батальонын аттандырарлықтай. Мен алғашында бұлар танкімыздың саптан шыққан зеңбірегінің орнына жаңа зеңбірек қойып беретін шығар деп ойлаған едім. Олай болмады, қару-құралымен дайын танк берді. Бұл танкты бізге орта жастан асқан бір мұртты жұмысшы тапсырды. Ол екеуміз алдымен машинаның двигателін тексердік. Оның ажары ажымданып, самай шашы ағара бастаған екен.

— Бұл заводта қашаннан бері қызмет істейсіз? Есіміңіз кім болады, танысып қояйық,— деп сұрадым мен.

— Васильи Токарев, завод салынғаннан бері үздіксіз істеп келемін,— деді ол.— Өзің кімсің? Кім болып қызмет істеп едің соғысқа дейін?

— Николай Колосов, колхозшы, тракторист.

Мұрттым маған бар назарын аударып қарады. Бейбіт күнде тракторын, соғыста танкысын беріп тұрған оның көзінен өзімді Қайнардан аттандырған әкемнің көзіндей әрі мейірімнің, әрі талаптың жанары жанды.

Жаңа танкты жаңағы қорғаныс ұрысымыздың шебіне қайта әкеліп қойдық. Бұл кезде аспандағы атыс толасса, жаудың зеңбіректері де тыныштала қалды да, танктер шабуылы басталды. Өз танкымның алдыңғы қарауыл саңлауынан сығалап отырмын. Зеңбірек, пулеметтерінен атқылап келе жатқан жүздеп астам танктердің артынан жүгіре қаптаған жаяу әскердің ұшы-қыйыры жоқ. Біздің қарулардың барлық түрлері қосыла, жаппай күркіреді: нағыз кескілесер қан майданның қақпасы қазір ашылды. Менің танкымның экипажы да зеңбіректі күрс-күрс атқылай бастады. Әзір танкты шептен шығарып ілгері қозғауға команда берілген жоқ. Өзім әлі сол саңлаудан сығалаумен отырмын. Атқыштар батальонымыздың жауынгерлерімен бірге окопқа бекініп алып автоматтан атқым келеді. Бірақ, ұрыс үстінде рульден қол үзуге правом жоқ. «Япырау, осы арпалысқа араласа алмай қалғаным ба?» деп қыңжыламын...

Жаудың танктері талқанданып, өртеніп бастады. Зеңбіректеріміз олардың жақындап қалғандарын қақ маң-

дайдан тура соққылаумен құртты. Бір флангыдан тағы бір елу танк шықты. Атқыштар батальонымыз кейінгі шепке шегіне бекіністі. Танк құртқыш топтың соққысына шыдай алмаған жау машиналары, алдыңғы шепке төніп келіп кері жалтарды. Жаудың жаяу әскері атакаға шықты. Ендігі сөз автоматтар мен пулеметтерге берілді. Жау қырылғанына қарамай шулап келеді. Қазір қолма-қол айқас басталады, штыктар қанға боялады. Соған дейін үлесімді алып қала алмай зығырым қайнап отырған мезетте команда берілді, қарсы атакаға шықтық. Найзалы мылтық, автомат, қол гранаталармен қаруланған жаудың жаяу әскері, берік бекінісі болмағансоң ауыр танктің астында котлет қой. Мотордың бар қуатымен ілгері қарай КВ-ні арқырата жөнелдім. Жаудың жаяу-әскерін езгілей бастадым. Елулеген неміс-фашистерінің сүйегін уатып, шепке қайта оралдым да «Токаревтің данқы арта берсін!» деп дауыстадым...

Таң сәрінен түс қайтқанша кескілескен осы арпалыстан кейін де біз танқымызды шептен шегіндіргеніміз жоқ. Рота старшинасы түскі тамақты шебімізге әкеліп бергізді. Мұнда да әдетте батальон асқанасынан ішетін тамақтарымыздың тәртібі бұзылған жоқ. Тек бұрыңғы ас алдындағы жүз грамнан кейінгі май шабақ, уылдырық, салат сыяқты салқын закускалар орнына бүгін консерв берілді. Осы консерв банкасының сыртында: «Семейдің М. И. Калинин атындағы Еңбек Қызыл Ту орденды ет комбинаты» деп жазылған екен, Василий Токарев берген танк ішінде, Ертіс бойында өсірілген мал етін жер алдында, стаканға ернімді тигізбей тұрып: «Токарев пен Жоламановтың денсаулықтары үшін!» деп іштім мен жүз грамды...»

Николай дәптерінің бірінші күнделігі осымен аяқталған екен. Жаңағы, «фашистер әскерінде тыл жоқ» деп отырған үгітші тағы да орнынан ұшып түрегеліп:

— Жұмысшы мен шаруа одағын, майдан мен тыл тұтастығын бейнелейтін күнделік екен,— деді...

2

Тойдан кейін, Қадиша осындай хатты Николаймен майдандас жауынгер Сейтеннен күткен еді. Бірнеше күндер өтті, хат жоқ. Оның үстіне Николайдың хатындағы «шығынсыз соғыс бола ма?» «бір солдаттымыздың қазасы...» деген сөздері күдіктендіре берді.

Қадишаны осылай күдіктендіріп қойған Мақтым, енді оған есіттірудің де ебін тапты. Майданда қаза тапқан Ержанның әйелі Зылиқаны, Михаилдың әйелі Дарьяны шақыртып алды. Ол екеуіне Қадишаныкіне барғанда айтатын сөз нұсқасын көрсетті. Олар барысымен іле-шала Есеналы мен Дмитрий Андреевич желетін болды. Өйткені, шиеттей үш баласын балалар үйіне қалдырып, өзі огород бригадасын басқарып жүрген Қадишаның бұл қайғысы үшін оның өзі тұрғай бүкіл колхозшылар қатты қыйналды.

Шам жағыла Мақтым, Зылиқа және Дарья үшеуі Сейтеңдікіне келіп еді, Қадиша қызметтен қайтып, төргі үйіндегі ерінің суретіне қарап жылап тұр екен, мыналарды көріп көзінің жасын сүрте қойды.

— Қадиша-ау, мұның не? — деді оның жылап тұғанын сезе қалған Мақтым. — Сен өзің жар сағына білмейсің екен ғой, осы замандағы келіншек майдан батырын жылап сағына ма екен. Менің Ербөлегім сенің Сейтеңмен бірге аттанбап па еді.

— Соны айтшы осы Қадишаға, — деп аржағын іліп әкетті Зылиқа. — Күйеуіміз келмеске кеткен Дарья екеуіміз неге жыламаймыз. Төзімсіздік жасықтықтың белгісі, жасықтан жаман жоқ.

— Николай жазған хатты Сейтең жазбаған соң, — деді Қадиша нәзік даусымен, — соған өкпелеп...

— Өкпелесең де, — деді Мақтым оның алдын орай, — осы колхозды осындай берік бекініске айналдыруда Сейтең қосқан үлес үлкен. Сен майдан мен колхоздағы қаһармандықты қатар мақтаныш етуің керек...

Осы мезетте Есеналы мен Дмитрий Андреевич келді. Алғашқы үшеуінің келуіне қуана бастаған Қадишаны, олардың үстіне соңғы екеуі келіп, — бәрінің мезгілсіз жыйыла қалуы шүбәландырды. Бір нәрседен қорқып абдыраған адамдай елегізіп, үйіне келгендердің әрқайсысына бір жалтаң-жалтаң қарай берді.

— Әңгімеңізді айта отырыңыз Есеке, — деді Мақтым аздан соң. Алайда, өзі бастамай, Есеналыға жол аша қойғанына өкінді. Өйткені ол алыстан орағытып, салтан шыққан атамзаманғы мақал-мәтелдерді шұбыртпаса неғылсын деп күдіктенді.

Бірақ, Есеналы мәймөнкелемей, салғаннан тура кетті.

— Адам естімеген жат жаңалық жоқ, — деп бастады ол. — Мына Метрей екеуіміз жаңалықтың жақсысын да,

жаманын да естіп, қабырғамыз қайысып та, катайып та жүрген адамдармыз ғой, соның бірін осы үйде отырған сіздерге де айтып шыққалы келіп отырмыз...

— Айтыңыз, қуаныштың сабыры, реніштің төзімі бар. Сіздер шыдаған қыйыншылыққа жастар төзбес дейсіз бе,— деді Мақтым.

— Айтсақ, қазіргі әңгіmemіздің тақырыбы майдан туралы емес пе. Ленинградты қорғауда Метрейдің ұлы Михаил, Москваны қорғауда менің ұлым Ержан қаза болып еді. Енді Сталин атындағы ардақты қаламызды қорғау майданының төрінде Қадишаның серігі Сейтен қаза тауыпты...

Қадишаның түсі құп-қу болып, еріндері еріксіз жыбырлап, екі қолы дірілдей бастады.

— Дарья, сен де бірдене айтқалы отырмысың? — деді Мақтым.

— Біздің күйеуіміз Отан үшін, халық үшін қаза тапты,— деді Дарья салмақпен.— Мен Михаилдай жігітті сүйе білгеніме, қан майданның қақ төрінде қаһармандықпен қаза тапқан даңқы өшпес ердің әйелі атанып қалғанымды мақтаныш етемін. Менің Қадишаға да айтқалы отырғаным осы.

Қадиша қасында отырған Дарьяны құшақтай өксіді, бірақ даусын шығармады. Дарья бұған бұзыла қойған жоқ еді, бірақ, осыдан жыйырма минут бұрын мықтымсып отырған Зылика егіліп қоя берді.

* * *

Мақтым, Қадишаны жұбатам деп отырып, балалар үйіндегі өз ұлына баратын уақытынан едәуір кешігіп қалған еді. Өзге аналардың бәрі жұмыстан қайтып балаларын үйлеріне алып кеткендіктен төрт жасар Бақытжан бала күтуші әйелге жұбанбай мамасын жоқтап жылап отыр екен. Ербөлектің өзіне тартқан бұйра шаш, қара көз, тәмpek мұрын, бүйрек бет, бүлдіршіндей қара бала еді Бақытжан. Мақтым балалар үйіне кіріп келгенде жылап отырған оның «Папа» деген бір сөзі ана жүрегін елжіретіп, көзінің жасын да ыршытын жіберді.

— Сіз кешіккен соң папасының атын атап жылап отыр,— деді бала күтуші әйел.

— Жаным, кішкентай Ербөлегім,— деп құшақтай, құштарлана сүйді Мақтым Бақытжанды.

Балалар үйіндегі күтім — мейірімді, тағам — дәмді,

балалармен ойын — өте қызғылықты бола тұрса да, соның бәрінен де туған анасының мейірімін артық көре ме, әлде, мамасынан басқа ешкім жоқ болса да өз үйін көңілдірек көреме,— әйтеуір анасы кешке үйіне алып келген сайын Бақытжан бір тәтті қуанышқа бөлене қалатын-ды. Таң атқаннан кеш батқанша бірін-бірі сағынысып жүріп кешке табысқанда ананы да, баланы да бір ортақ тәтті сезім билеп мауықтарын басысатын-ды. Бірақ, Бақытжан күні бойы қамқорлыққа бөленсе, Мақтым ертеден кешке дейін көптеген баланың аналарына қамқорлық көрсететін. Әйтпесе ол бүгін мұнша кешігерме еді. Ербөлек майданға аттанып кеткенде екі жастағы Бақытжан, соңғы кезде, Мақтым айтқанда болмаса әкесін көп ойламаушы еді. Мамасының бүгінгі көп кешігуі оған папасын сағындырған сыяқты. Мақтымның көз алдында Ербөлек ренжіп тұрғандай болды. Қадипаныкінен балалар үйіне жеткенше әрқыйлы оймен келген оның Бақытжаны «папа» деп жылағанын көргенде көзінен жасы ыршып кетуі сондықтан еді...

Мақтым күтуші әйелге алғыс айтып, ұлын алып үйіне келді де, есігінің құлпын ашты. Мана, елең-алаңнан тұрып жаққан пештің тұрбасын сәскеге таман бір оралып келіп жауып кеткен еді, үйдің іші жып-жылы екен.

Бақытжан күндегі әдет бойынша ауыз үйде тұрып алдымен қолқабын шешіп сыртқы қалтасына салды. Содан кейін, өзіне арналып қағылған киім ілгішке пальтосын, құлақшынын ілді де, төргі бөлмеге қарай томпадады.

— Қыстың күні кісі пимамен төргі үйге шыға ма скен? — деді ұлының шешінгенін де сырттай қадағалап тұрған Мақтым.

— Ой, пима шешуді ұмытып барамын екен ғой, бір жолға ұрыспа мама,— деп күйбеңдеп пимасын шешті Бақытжан.

— Бір жолға ғафу етемін, екіншілей өйтпе. Енді кешкі туалетке әзірлен,— деді Мақтым өзі де шешініп жатып.

Бүгін ол Бақытжанды ауыз үйдегі плита үстінде тұрған жылы сумен шомылдырып, таза киім кигізді. Қол-аяғының өсе бастаған тырнақтарын алды. Содан кейін, күндегі әдеті бойынша жазу столы жанына өзімен қатар отырғызды да, бүгін оның балалар үйінде көрген жаңалықтарын сұрады. Бақытжан көрген-білгендеріне артық сөз қоспай баяндай бастады.

Мақтымның құлағы — баласының баяндамасын тыңдап, көзі — стол үстіндегі Ербөлектің суретіне қарап, жүрегі сол екі түрлі сезімінің әсерін қатар қабылдап отыр. Жуырда ғана хатпен келген фотокарточкадан, он жылдық мектептің суретші оқушысы үлкейткен бұл суретте Ербөлек офицер киімімен, қаруларын асынып, күліп түскен. Қазір ол жарына қарап: «Жеңіспен қайтып ораламын, төзіп бақ» деп қойып, өзі кеткенде тілі шықпай қалған ұлының айтып отырған сөзін тыңдап күліп тұрған тәрізденді. Мақтым сол суретті қарсы алдындағы үлкен айпаға қаратып қойып еді, ерлі-зайыпты екеуі ұлын ортаға алып отырғандай болып көрінді.

Бақытжан баяндамасын аяқтап, оны мамасының қортындылауын күтті. Мақтым сол қортындышы айнадан көрсетейін дегендей-ақ:

— Айнаға қарашы Бақытжан, папаң үшеуміздің бірге отырғанымызды қарашы,— деді, өзі де сол баласынша қуанып.

— Мама, папам келген соң үшеуміз бірге отырып суретке түсеміз бе? — деп сұрады Бақытжан еркелеп.

— Дәл осындай бірге отырып суретке де түсеміз, киноны да көреміз, бақтарға да барамыз, Қайнар көлінде қайықпен де жүземіз. Папаң келгенше сен тәртіпті, ақылды, жыламайтын, үлкен кісінің тілін алғыш жақсы бала бол. Ал қазір жатып дем алайық, ертең ерте тұрамыз ғой.

— Мама, мен бүгін үйде ұйқтаймын ба? — деп сұрады Бақытжан.

Мақтым кей күндері кешкі жұмысқа барса, «Қызылжарға», немесе қырдағы мал отарларына кетіп, сол жақта қонып қалатын болса, Бақытжанды балалар үйіне тапсырып қалдыратын-ды. Сол сыяқты кешкі жұмысқа баратын балалы әйелдер үшін бала күтушілер екі сменамен күні-түні қызмет істейтін.

— Бүгінше үйде ұйқтайсын және менің жаныма жатасын,— деді Мақтым.— Ертеңнен бастап екі кеш балалар үйіндегі кроватиңда ұйқтайтын боласын. Мен ауданға барамын. Саған ана папаңның бас киіміндегі жұлдыздай бір жұлдыз әкелемін,— деді стол үстіндегі суретке қарап қойып. Бақытжан сондай бір жұлдыз әкеліп бер деп қыңқылдап жүруші еді.— Мен келгенше жыламаймысың?

— Жаңа өзің папам келгенше жылама дедің ғой.

— Жаным, кішкентай Ербөлегім,— деп сүйді Бақыт-жанды Мақтым.

Сүйген жарын сарғая сағынғанмен, тұған баласы баурында жатқансоң ана да, дүниеге келгенде алғаш қоректенген ақ мамасын иіскеп жатқансоң бала да мау-жырап тәтті ұйқыға енді!

3

Үгітшілер коллективінің мүшесі Қадиша, Николай дәптері бойынша огородшы-колхозшылар арасында әңгіме өткізіп отыр. Партия ұйымының нұсқауы: бір әңгімеде дәптердің бір күндік оқыйғасы оқылып шығуы тиіс. Қадиша, күнделіктің Сейтен қаза тапқан күні жазылған жерін бүгін оқыйтын болғандықтан Есеналы мен Дмитрий Андреевичті де әңгімеге шақырған еді. Қазір, ол екеуі Николай күнделігінен өздерінің оқыған оқыйғасын Қадишаның аузынан тағы тындап отыр.

«27 январь. Жауға қарсы шабуылымызды үнемі авиация мен артиллерия қатар бастаушы еді де, содан соңғы кезек танкке беріліп, қортындысын «Дала патшасы»¹ шығаратын-ды. Ал, бүгінгі шабуылды «Соғыс тәңірісінің» өзі бастады. Біз кезек күтіп шепте тұр едік. Танк командирі люкті ашып бинокльмен алдыңғы жаққа қарады да:

— Қазір, неміс-фашист басқыншыларын Волга мен Дон, Амудария мен Ертіс, бәрі қатар соққылап жатыр,— деді.

Мен оның бұл сөзінің маңысын ұғына қойдым. «Социализм» колхозы батареясының шебі біздің дәл артымызда болатын. Оның снарядтары үстімізден ұшып барып жау шебіне дәл түсіп жарылуын көріп, танк командирі көптеген зеңбіректерге Ертістің де соққысын қосып тұр. «Ертістің соққысы» мұнан екі күн бұрын жалпы артиллериямыздың құдіретіне өзінің күшін қосып фашистерге мұнан да қаттырақ соғылған. Командованиенің ерекше тапсырмасымен барлауға жіберілген Сейтен лажсыздан жаудың қою шоғырланған құрамасының қоршауында қалған...

Күнделіктің осы жеріне келгенде Қадишаның көзі

¹ Әскери қағыйдада жаяу әскерді (пехота) «дала патшасы» дейді

жасаурап, даусы дірілдей бастады. Бірақ, сонысын сездіргісі келмей, тамағын жеп қойып жүздегірек оқыды.

...«Ол жау қолына тірі түспей, алысқа ататын артполктың барлық зеңбіректерін, рация арқылы өзін қоршап алған қалың шоғырға дәлдетіп қаһармандықпен қаза тапқан...»

Қадишаның өңі сұрланып, тілі тұттыға қалды.

— Оқый бер шырағым, оқый бер,— деді Есеналы.— Ержүрек батырдың жары жасық бола ма екен? Қаһарман қаза тапса да, зеңгір таудай жастық жастанады әлі, оқый бер шырағым.

«Қаза тапты» деген жаманат Қадишаны қанша қайғыртқанмен, «Батырдың жары» деген жақсы атақ қайраған канжардай қылпытып жіберді. Қуарған өң қызара нұрланып, күрмеле қалған тіл сайрап кетті.

...«Соның нәтижесінде жаудың сол құрамасы талқандалып, Дон майданымен Алпыс екінші армия флангыларының ұштасуына үлкен үлес қосқан еді Сейтен. «Социализм» батареясы сол артполктың құрамында. Сондықтан ол өз колхозының жауынгері Сейтеннің өшін алып снарядтарын бүгін де дәл түсіріп тұр.

Міне, Сейтеннің кегін алу кезегі өзіме де келді. Бүгінгі шабуылымызға жау ақтық күшін жыйып алып, көптеген танктерін қарсы атақаға шығарды. Танктердің арпалысы да, жаяу әскердің штыктасқан қолма-қол айқасы сыяқты. Ондағы ұрыстың тағдырын күштің басымдығы, жауынгердің шапшаңдығы мен әдісқойлығы шешетін болса, мұнда танк құрышының қалыңдығы, жүргізушінің әдісқойлығы мен зеңбірекшінің мергендігі ұтады. Бірақ, мұнда зеңбірекші жүргізушіге тәуелді болғандықтан ол екеуінің жүрегі, ұрыс үстінде бірдей соғуы шарт. Бүгінгі шабуыл жолындағы майдан жерінің қыртысы тапқты толқын үстіндегі қайықтай ырғалтты. Сондықтан қарама-қарсы шабуылмен келе жатқан екі жақтың да машиналары алыстан атыспады. Бірақ, алғашқы талабының сәті түскен менің зеңбірекшім бетпе-бет атысқа жеткенше снарядын таусыңқырап алды. Міне жекпе-жек айқастың жүз метріне жеттік. Екі жақтың да снарядтары қарама-қарсы ұшып, бұл екі араның ауасы электр тогына айналғандай тірі жап тұрса лезде күлі көкке ұшардай болып кетті. Кейбір снарядтар өзара соқтығысып орта жолда ауада жарылып жатқан сыяқтанады. Маған қарсы келе жат-

қан машина жүрісін шабандата қойды, мен кілт тоқтап қалдым. Екі зеңбірекші де бір мезетте атты. Неміс снаряды жанымыздан зу етіп өтіп кетті де, оны атқан танктан қара түтін аралас қызыл жалын лап ете қалды. Бұдан кейінгі жерде танк біткеннің ерсілі-қарсылы араласа сапырылысып, өркеш-өркеш бұйра қара бұлттың күркілдей-жарқылдай тоғысқанын елестетті. Мен өз қарсымдағы қара албастының қабырғасын жақыратқаннан кейін көршіме көмектесіп, оң мен солға бұрыла бүйірден атыс әдісіне көшкен едім. Бірақ, атқышым оғын таусып алды. Ендігі жерде «мені ат» деп тұрып алу, немесе жалтара түсіп кері тайқудан басқа амал қалмады. Оның үстіне, өзіме қарай тағы бір сыңар мүйіз өкіріп келе жатыр. Қуаты тең екі танк бар шапшандықпен келіп бетпе-бет соқтығысар болса еңалдымен екі жүргізуші езіліп қалуы тиіс. Сонда да қарсы келген жаудан жалтармадым. Орал құрышы мен Рур темірі ақырғы рет сынға түсті. Екі танк маңдай тіресіп тұрып қалмай, бірінің бірі шынжыр төстерін егей жоғары шапшыды, менің танкымның салмағы да, қуаты да басым келгендіктен жау танкысы шапшығанмен шалқасынан түсті. Оның экипажы қазір төбесімен отырма, әлде жаншылып жатырма,— онда менің жұмысым қанша,— темір бетонды ДОТ-тың үстінен өткендей ырғыта түсіп жөнөп бердім. Осы кеткеннен машинамыздың маңдайын Рейхстагқа бір-ақ тірмей тоқтамайтын шығармыз»...

Николай Колосовтың дәптеріндегі бір күндік оқыйға осылай аяқталған екен.

— Соғыс біткен соң, Сталинград қаласынан Сейтепге ескерткіш саламыз,— деді Есеналы.

— Я, граниттен саламыз,— деп қуаттады оны Дмитрий Андреевич.— Волга-матушка соғыстан соң, жағасында жан қыйған ерлер еліне ақтарар асыл қазнасын!

СЕГІЗІНШІ ТАРАУ

1

Бір мың тоғыз жүз қырық төртінші жылдың январь айында Ленинград пен Новгород түбінде, февраль-мартта Бүг пен Днестр өзендерінде, апрель-майда Одесса мен Перекоп төңірегінде, қазір Петрозаводск мен Выборг түбінде — төртінші рет сұрапыл соққы жеп мертіккен аңдай іннен-інге тығыла бастады жау.

Қолхоз дұшпаны Қалдыбай Құлмұқанов, Есеналы айтқандай киімнің етегіне жабысқан ошағанға ұсап, бұл өңірде әлі жүр. Әрине, Есеналы оның әрекетін дәрменсіз әрекет деп есептегендіктен оны ошағанға тенеді. Өйткені, ошаған қойдың жүнінен тазартылса аттың шашасына жабысып, жабысқан жерін айнала бүре бүркеніп өзіне ұя жасап алатын тікенек. Сондай-ақ, Құлмұқанов та ашық арпалысқа шығу дәрменінен айырылған соң астыртын әрекетке көшті.

Бұрнағы жылы, Еділбай қойын жылына екі рет төлдетудің «зыяндылығын» дәлелдеймін деп ашық айтысқа шығып жеңіліп қалған болатын-ды. Артынан, көп ұзамай-ақ орнынан алынғанмен «кәрі мүгедек» болып алды да «домалақ қағаз» кәсібіне түсті. Мұнысын өткен жылдың жазынан бастады. Алғашқы «сигналы» былай жазылды: «Зоотехник Таутан Тайбағаров Отан соғысы майданының тылын әлсірету ниетімен сыйыр малын кежегесінен кері өсіру зыянкестігін бастады, жыл толмаған баспақ қашарларды шағлысқа қосты. Бұл зыянкестікке колхоз басқармасы да, аудан басшылары да жол ашып отыр» — деп соңына бір топ малшының сыртынан қолдарын қойды да, облыстық жер бөліміне жолдады.

Облыстық жер бөлімі сол ауданға шыққалы отыр-

ған бір өкіліне осы «арыздың» да анық-танығын тексере қайтуды тапсырды. Ол өкіл келгеннен кейін аудандық мал дәрігерін және жер бөлімінің зоотехнигін алып Қайнарға соқпастан Сүттігендіге тіке тартты. Шағылысқа қосылған, жыл толмаған баспақтар болмағанмен 17 айлық қашарлар екен. Бірақ, соның өзі комиссия мен Таутан арасын алыстатып, едәуір келісе алмаушылық туғызды. Өйткені, Торсықбай Жөнекеев өзінің отыз жылдық дәрігерлік өмірінің ішінде бұл оқыйғаны бірінші рет көріп отырғандықтан Таутан жағына шыға алмады. Зоотехниканы жетік білмейтін облыстық өкіл оның осынысын пайдаланады. Аудандық зоотехник өкілдің ырқына жығылды. Олармен келісе алмай, әбден амалы құрыған Таутан радио арқылы Есеналыны хабарлады.

Егер ол осыдан үш жыл бұрынғы Есеналы болса Қасқырқараға міне шапқылап барып сол комиссияға «Сүттігендіден тайып тұр» дер еді. Бүгін Таутанды табандылыққа баулып:

— Жасамақ актын жасай берсін, істеген ісінді растап актына қолыңды қоя бер,— деді ол.— Бүгін таңда олардың портфеліне сол акты ғана болмаса, сыйыр сыймас. Шынтуайтқа келгендегісін тағы көре жатармыз.

Мына сөзіне қарағанда, өзінен Есеналы едәуір күшті отырғанын сезген Таутан, енді комиссиямен көп дауласпады.

Есеналы да өзінің сенімді арқа сүйері болған соң күшейіп отыр ғой. Ол аудан орталығын радиоға шақырып біраз әуреленіп көріп, ала алмай, ақырында ауылдық совет кеңсесіне қарай аяндады. Сүттігендідегі комиссияның Қайнарға соқпай кетпесін сезіп отырған Есеналы, енді онымен өзі беттескенде тайсалмас үшін қосымша күш іздеді.

Мақтым Есеналыға ой сала кеңес берді.

— Өзіңіз айтып отырған сыяқты «шатақ-шарғылар» әзірше бола береді, Есеке,— деді ол.— Өйткені, қоғамдық өмірде әрқашан өсіп келе жатқан мен өліп бара жатқан нәрсе өмір сүреді. Қарама-қарсылықтардың күресі, қаусаған кәрі ескілік пен жайнаған жарқын жаңалық арасындағы, өшіп бара жатқан мен туып келе жатқанның арасындағы күрес, табиғат пен қоғам дамуының негізі болып табылады. Сондықтан, даму бар жерде күрес бар. Даму жолындағы арпалыста шыныққан

адам бар жерде жеңіс бар. Ал, Сүттігендідегі комиссияңыздың кімдер екенін мен де білмеймін. Қайнарға бір соқпай кете алмайтын шығар. Келе қалса көре жатармыз, саспаңыз.

Бұл кеңес Есеналыны бұрынғыдан да күшейте түсті. ... Сүттігендіден Қайнарға кештіғұрым келіп жеткен комиссия, ауылдық совет кеңсесіне бұрылмастан колхоз басқармасына тірелді де, председателдің кабинетіне енді. Бұл кезде Есеналы партия тарихы қысқаша курсының төртінші тарауы бойынша былтыр жазған конспектісіне қайта үңіліп отыр еді. Ол, орнынан қозғалмай, көзілдірігін алмай-ақ амандасты да, сыпайы сөзбен келгендердің бұйымтайын сұрады. Комиссияның председатели — облыстық жер бөлімінің өкілі өзінің сыйыр фермасында көрген-білгенін баяндай келіп, жасаған актын оқыды. Содан кейін оған Есеналының қол қоюын талап етті. Есеналы өзінің алдына қойылған актыға қол қоймастан сазара қалды да, талапкерлерін едәуір тосылтып тастады. Біраздан кейін өзіне тесіле қарап отырғандарға:

— Ленин мен Сталин байытқан маркстік ғылым,— деді ел манағы Мақтым нұсқаған бағытпен, өзін марксизмге жетік адам етіп көрсеткісі келіп,— қоғам құбылыстарының жеке бір топтарының заңдарын ғана емес, табиғат пен қоғам дамуының неғұрлым жалпы заңдарын зерттейтін ғылым. Зерттеу үстінде ол ғылым өзі де дамып отырып, өзге ғылымдардың бәрін дамытады. Бұған қалай қарайсыңдар? — деп сұрады ол «енді тырпете алмайтын шығрасыңдар» деп ойлап. «Ол ғылым өзге ғылымдарды қандай әдістермен дамытады?» деген сұрақ туа қалса не деп жауап береріне әзірліксіз айтты.

— Бірақ мұныңыздың екі жасқа толмаған жас жануардың организміне ешбір қатынасы жоқ,— деп араласты әңгімеге мал дәрігері.

— Торсықбай, сенің сүйеніп отырғаның, өзіңнің осыдан отыз жыл бұрынғы көне тәжірибең шығар,— деп егесе түсті Есеналы. — Құлмұқанов та солай қыңыраатын-ды. Сен де соның ізімен лағып барасың. Бірақ, оның он үшінші жылғы племрассаднигінің екі жасқа толық толды деген қашары 250 кило салмақ тартқан екен. Ал, «Социализм» колхозының қырық үшінші жылғы он жеті айлық құнажыны 350 кило. Осы екі арада отыз жылдық қашықтық, ондаған жылдық еңбек, центнерлік салмақ жатқанын байқаймысын өзің?

— Организмнің аты организм, ветеринарияда салмақ салыстырыла жазылған заң жоқ.

— Мен сенің ескі ветеринариянды емес, жаңа зоотехниканы жақтаймын. Өйткені ол Сүттігендіге жаңа келеді де, сыйыр малының бұл өңірде болып көрмеген асыл нәсілін ала келді. Еділбай қойын жылына екі төлдетті. Орлов рысағын Тұлпарлыдан туғызды.

— Бұныңызға дауым жоқ,— деді Торсықбай.— Бірақ, сыйырдың жаңа нәсілі деп отырғаныңыз әлі кемеліне келмеген, түбінде қолтумадан артық қанша сүт өнімін берері белгісіз нәсіл. Ал, бүгінгі мына ветеринария заңына қайшы оқыйғаны әуелі біріндеп тәжірибеде сынап алмай өндірісте жаппай қолдануға болмайды. Ферма — колхоздың товарлы фермасы...

— Біздің ферма, асыл тұқымды мал өсіру ісін де, товарлы ферманың да міндетін қатар атқара алады. Костромада өскен сүтті сыйыр Сүттігендіде де өседі. «Қараваево» совхозында бұзаулаған құнажын «Социализм» колхозының сыйыр фермасында да бұзаулайды,— деді Есеналы өзіне Таутанның талай айтқанын қайталап.

Сөйтіп, колхоздың председателімен де келісе алмаған комиссия, енді кідірместен ауданға аттанып кетті. Есеналы қол қоймаған акт ауданда да көп аялдамастан облыстық жер бөліміне сапар шекті...

Міне, бұл өткен жылдың жазында болған оқыйға еді. Сол былтырғы құнажындардың бәрі быйыл бұзаулады да, колхозды қыйыншылықтың екінші тұйығына тіреді...

2

Быйылғы жылдың жазы шыға Қалдыбай «домалақ қағаздың» жаңа түрін жасады да, прокурорға жолдады. Мұнысында Есеналының сотқа тартылуын талап етті. «Қолхоз председателі Жоламанов жарты мың сауын сыйырды жамыратып жіберіп, мемлекетке азық-түлік тапсырудан бастартты» деп жазды. Біз, осының рас, өтірігін прокурордан бұрын біліп қояйық.

— Менің байқауымша,— деген еді былтыр Мақтым Есеналыға,— сыйыр малының саны мен сапасы қатар өсуіне байланысты келесі жылы қыйыншылықтың бұрынғыдан да зоры кездесуі ғажап емес. Егер сауын сыйыр саны келер жылы екі есе өсетін болса, ол ферманың мемлекет алдындағы міндеті де ұлғаяды. Әңгіме, не Отан

алдындағы ардақты борыштың ақталмауына, не Тайбагаров басқарған еңбектің зая кетуіне тіреледі. Өйткені, ол әлі салмақ үшін күрес қорытындысын шығарған жоқ. Осындай екі түрлі тұйыққа тірелмеудің үшінші жолы табылуы тиіс...

Жоламанов мал мәселесі жөнінен қандай болмасын тұйыққа тірелмесіне сенген еді. Алдағыны көргіш деген қырағы зоотехник те еңбек зая кетеді екен деп ойлаған жоқ-ты. Оның барлық ақыл-ойы, қайраты, сол жылы шағылысқа қосқан 17 айлық құнажындардың күтіміне, ғылыми бабына жұмсалды. Өйткені, герафордтан да, қолтумадан да емес, таза қанды бұл нәсіл өзінің «Тойтарыс» атты атасы сыяқты тұлғалы туа ма, әлде Торсықбайдың айтқанындай «азғын, ергежейлі» болып туа ма,— онысы әлі белгісіз еді. Асыл туса өзінің жаңа бастамалары басталғаннан бергі шабуылдың бәрінен қорғап, қамқорлық жасап отырған Болатовтың сенімі ақталғаны. Оның үстіне колхоздың бірінші рысағы қаратөбел құлын быйылы құнан шығады. Қуанышқа қуаныш қосылып, өмірлік бақыт құсы бір жола мәңгі қолына қонады. Егер осы төл азғын туса өзі аудан тұрғай, бүкіл облыс алдында масқара болады. Өзінен үлкен үміт күтіп, еңбек сарып етіп отырған колхозшылардың да, Ұлжанның да сенімінен айырылады. Сондықтан өзінің осы еңбегінің нәтижесін тоғыз ай толғана күткен Таутанның қыялы қуаныш қанатын қақса, ақсұр ажары құлпыра, күреңіте түсетін де, сәтсіздік тұғырына қона қалса, өңі көгеріп қуқылдана қоятын.

Ұдайы екі жүз сексен күндей ғылым мен тәжірибенің бар қуаты жұмсалған бұл нәсіл, «Тойтарыстың» туған күніндегісінен анағұрлым артық қасиетін көрсетіп-ақ туған болатын. Осының өзі де бұл өңірдің ірі оқыйғасы болып еді. Бірақ, жаз шыға Таутан табыстарының бәрі жоққа шығу қаупі туды. Мақтымның өткен жылғы болжағаны дәл келді.

Міне, қазір сауын сыйырдың саны бес жүзге жетті де, ферманы қыйыншылықтың екі тұйығына тіреді.

Оның біріншісі: бес жүз сыйыр он сегіз сауыншыға бөліп бекітілгенде әрқайсысына жыйырма сегіз сыйырдан келді. Ол осы сыйырларын бір сауғанда бес сағатқа тарта уақыт оздырды. Күніне үш рет сауынға келетіндіктен жарты мың сыйыр ферма басында онбес сағаттай отсыз тұратын болды. Осынысын, ферма басы-

на айдан келу-кетуін, күйіс қайыратын уақытын шығарып тастағанда, тәуліктің төрттен бірі ғана жайылысқа қалды. Ал, зоотехниктің есебінше сыйыр малы жаздың төрт айлық жайылымында ең кемі бір центнерден салмақ қосуы тиіс. Егер сыйыр сауудың бұл тәртібін өзгертпесе ферма жүздеген тонна еттен айырылады. Оның үстіне асылдандыру ісіне жұмсалған төрт жылдық еңбек бір жазда зая кетеді, жаздай әбден тыйтығына жете арыған сыйыр қыс асырауға да көнбейді. Сондықтан сыйырды тәулігіне бір-ақ рет сауу, немесе жамырату керек болды.

Екіншіден, колхоздың быйығы мемлекет алдындағы сүт, май жоспары былтырғысынан екі есе артық. Егер бұл борыш өтелмесе колхоз басқармасы кешірімсіз айыпқа батады. Еңалдымен Есеналы Жоламанов ешбір «домалақ қағазсыз-ақ» халық сотының алдындағы орындыққа отыра қалады.

Сондықтан Есеналы колхоз басқармасының мәжілісін ферма басында өткізді. Мәжілісте басқарма мүшелерінің әрқайсысы әртүрлі пікір айтты. Таутан сыйырды жамырату, не сауыншылар санын ең кемі елуге жеткізуді талап етті. Егер соңғысы туралы тоқтамға келетін болғанда егіс бригадасындағы алпыс адамның отызын, не огород бригадасын түгел сыйыр сауынына салу керек. Өткен жылы қой фермасына бұл екі бригадadan да адамдар бөлініп, ауыздары күйген Мария да, Қадина да бұл пікірге қарсы шықты. Зылиқа Таутанның пікірін қуаттады. Құрманбай өзі басқарған фермасының жыйырма мың саулығын бес-бес мыңнан төрт ай кезекпен саудырып көргенде жыйырма тоннаға таяу ғана сүт өндіре алатындығын айтты. Жайбасар сөз алып, егер мемлекет қымыз қабылдайтын болса «құнан қымыздан» — қырық, «дөненжорғадан» — елу, «бестіасаудан» — алпыс, жыйыны жүз елу тонна қымыз бере алатындығын айтып байыды. Егер барлық бие байланып, оның қымызы қабылданса да, жыйырма мың саулық түгел қосақтала сауылса да, — сыйыр фермасының маусымдық сүт өніміне жетпейді.

Мақтым Есенова бұл мәселеге ауылдық совет председателінің көзімен қарады. Ол басқарма мүшесінің ешқайсысын жақтап та, қарсы болып та пікір айтпады. Бірақ, мемлекет алдындағы борыштың өтелуін қатты талап етті.

Дмитрий Андреевич осы қыйыншылықты да Еспе каналы құрылысының салынып бітпегендігінен көріп, өзінің сол туралы жоспарының дұрыстығын тағы бір дәлелдеп шықты. Бірақ, соғыс басталғалы қолға алынбаған канал құрылысы бүгін таңда, бірер айда өзінің қуатты су электр станциясымен қоса салынып біте қоя ма? Оның бағаналары сонау қырға тартылып 500 сыйыр электр қуатымен сауыла қоя ма? Егер соғыс басталысымен осының боларына көзі жетсе Есеналы Еспе каналы құрылысын қолға алмай 1942 жылдың жазында Тұлпарлы жайлауынан мың жылқылық ашық қора салдырар ма еді. Сондықтан ол қазір басқалар тұрғай өзіне-өзі ренжіп, іштей қатты қышжылып отыр еді.

— Өз ойыңды айтып көр Есеналы Жоламанович,— деді ақырында Қолосов.

Басқарма мүшелерінің бәрі председателге қадала қарай қалысты. Есеналы әдетте мұндай мәселенің қыйын түйіні туралы өз ойын сездірмей тұрып әуелі басқарма мүшелерінің пікірін айттырып алатын да, артынан соның бәрін қорыта келіп өз пікірін үзілді-кесілді бір-ақ айтатын-ды. Оның сол айтқаны тұжырымды, нақтылы тоқтам болып шыға келетін. Басқарма мүшелері соғыс басталғалы талай қыйын өткелдерден өткізе басқарып келе жатқан председателінің бұл асудан да асырарына сеніп отыр. Бірақ, бұл сенімді көзіргі мезетте ақтап шыға қою Есеналының әлі жетпес ауыр жүкке айналып, еңсесін езіп барады. Қайту керек?

Ол өзінің іштей қыйналғанын сездіргісі келмей, сол ішіндегі қыйыншылық бүйрекбетінің қанып тартып алғандай сұрлана сазарып отырса да, сабырлы басшының бейнесін көрсетіп бақты.

— Таутан-ау, осы кездесіп отырған қыйыншылықты Қострсманың «Қаразаевосындағы» жұрт та бастан кешіріп пе еді? — деп сұрады ол аздан кейін салмақпен.

— Ондағы істің тағдырын кадр және механизация шешкен болатын.

Есеналы аз ойланып қалды да:

— Мерзімінде жоспарды да орындаймыз, малды да семіртеміз,— деді жаурынын орындықтың арқалығына тірей отырып.— Бұл екі міндетті қатар орындап шығудың жолы бір-ақ қырқаның астында жатыр. Мен қазір атқа қонамын. Өз көзіммен көріп келемін сол жолды.

Тараңдар, басқарма мәжілісі кейінге қалдырыла тұрады. Зылиқа, сен сыйырды жамыратпа.

— Мақұл, ата-еке,— деді Зылиқа да салмақпен,— бір-пешен қырдан асқан бізге бір қыр алыс па, шыдап көрейік.

Председатель атасы мен ферма меңгеруші келін скеуі де сол қырқаны көріп тұрғанға ұқсады. Оның қандай «қырқа» екені әлі жұмбақ бола тұрса да, мына скеуінің бұл сенімділігі өзгелердің бәрін де сара жолға салып жібергендей болды...

Есеналы таңертең басталған басқарма мәжілісін сәскеде таратып, күн тәртібіндегі мәселені кейінге қалдырды да, Құрманбайды ертіп алып қой фермасына аттанып кетті. «Сірә, жаңағы бір-ақ қырқаның астында жатқан жұмбақ «жолын» сол ферманың төңірегінен іздейтін болуы керек» деп шамаласты қалғандары...

Осы мәселенің басқарма мәжілісінде шешілмей, кейінге қалғаны үшін Мақтым өзі кінәлады. Өйткені, сол басқарма мәжілісінде, жоспардың орындалуын талап еткеннен басқа келелі пікір айта алмай қалды. Осы қатесін сезген Мақтым, Мария мен Қадишаны Қайнарға қайтармай, кезектен тыс партия жыйылысын өткізбек болып ферма басында қалдырып қойды. Оның басты қатесінің өзі осы партия жыйылысын басқарма мәжілісінен кейін қалдыруында болып отыр ғой. Бірақ, Қайнарда қалған Айнабек мұғалімнен басқа партия мүшелері: Өзі мен Таутан, Зылиқа мен Қадиша, кандидаттар: Мария мен Шарипа — бәрі де басқармада айтарын айтты. Енді өзі партия жыйылысына баяндама жасап, қаулы жобасын ұсынуы ғана қалды. Тіпті, жыйылыс шақырмай-ақ, Есеналыға ауылдық совет атынан қойған талапты, Таутанға партия ұйымының атынан қойса, ол сөзсіз орындайды. Бірақ, соны орындатам деп отырып іс жүзінде Құлмұқановты қолдаған болып шықпас па? Ферманың осындай тұйыққа тірелері туралы өткен жылғы ескертуін елемеген Таутанға қатаң шара қолдану керек пе? Ал, зоотехникті жазалаудан шығар пайда не? Содан бері, сол тұйықтап шығатын жол тауып бере алатын болса өзі қайда қалды?

Мақтымның қоңырқай ажары біресе қуқыл тартып, біресе қызара құбылып, кішкене ғана бауырсақ мұрнының үстінен, ақбикеш тарыдай тер көрінді. Етек киізін жыйып алып, туырлығы көтеріле түрілген төрт қанат үйдің әуесі жетпегендей қапаланып сыртқа шықты.

Сыйыр түскі сауынға келген кез еді. Кішкене денелі, қағылез, пысық жүрісті Мақтым қазір өз денесін өзі көтере алмай келе жатқандай аяғын анда-санда бір басып ауыр қозғалады.

Түскі сауынға арналып әдейі көлеңкеленген, айналасы ашық, елу сыйырлық зәулім шатырлар ішінде сауыншылар сүтті көпірте күрілдетіп сыйырларын сауып жатыр. Алшая күйсеп тұрған акбас құнажын сыйырлардың көсіктей емшегінен сүтті парлата сауып отырған сауыншы әйелдің еңбегін есептеді Мақтым. Өзіне бекітілген жыйырма сегіз сыйырдың әрқайсысын он бес минуттен үш мезгіл сауғанда ол әйел тәуліктің жыйырма бір сағатын сыйыр сауумен өткізеді екен. Міне, дәл осы мезетте де адам қамы деген ардақты, аса жауапты мәселе, Мақтымды бұрынғысынан да қатты қыйнады...

3

Қысты күні сұрапыл бораны тәуліктен соғып-соғып өткеннен кейін сары аязы сақылдап тұратын бұл өңірдің жазында да, аспан айналып жерге түскендей ыстық күндер болады. Сарша тамыз тамшы тамызбай, қызыл жалын күн аспан астын қуыра бастаса, түстіктен азынаған аңызақ кіші-гірім көлдерді ортайта сораптайды.

Бүгін осындай күндердің бірі еді. Аң атаулы іннеңіңге тығылды. Өлімтік аңсап, тышқан аулап қалықтаған күшіген мен шөлге қонған дуадақтан басқа құстардың бәрі орманға паналады. Ұшып-қонып, тыным таппайтын ала қанат көбелек пен жақ жаппайтын шырылдауық шегірткеден басқа жәндіктердің бәрі тым-тырыс, жымжырт. Түнімен қотан күзеткен көк төбет, малға еріп өріске шықпай, тілін салақтатып, көлеңкеде жатып алды. Ферманың көшкенде пар-парлап бричкаға жегетін қызылшұнақ аруана нарлары күлге көміле шөгіп, күнге мандай төсеп рахатқа батып жатыр. Сондықтан малшылар түйені рахат жайынан қозғамады да, сыйырды сәскелік сауынынан кейін оқырадан қорғап құрақты көлге паналатты. Сауыншы қыз-келіншектер, әдеттегісінше өзенге суға түсуге кетті.

Дәл осы мезетте ферма басына Болатов келді. Фермада, ошақ басындағы асбазшы әйелден басқа қыбыр еткен жан жоқ. М-ка ішінде едәуір қапаланып келген Болатов, асбазшы әйелмен аман-сау сұрасып, түскі асқа

қандай тағам даярланып жатқанын білді де, өзен жаққа қарай аяңдады.

Бұл өзен, осы ферманың жазғы жайлауын айналай ағатын, Тұлпарлы тауының қуатты сарқырамасы еді. Ферма жыл сайын осы кезде келіп қоныс ететін өзеннің бұл иіні, кісі бойламайтын терең, жары биік, ені кең айдынды жері. Сондықтан, бұл айдынды малшылар пляжға айналдырып алған. Өзен бойының салқын саясы тынысын кеңейте бастаған Болатовтың көзіне бұл пляж өте көңілді көрінді. Қазір ол кәдімгі су спортшыларын көріп тұр. Су ішіндегі жүзу жарысы өз алдына, жар басынан өзенге, қарылғаш бейнелене қарғудың өзі су спорты чемпиондарын елестетеді көзге. Болатов пляждан жоғарырақ, өзін су ішіндегілер таный алмастай жерден қарап тұрды. Өзен ағыны өте қатты екен. Бергі беттен қатарласа сүңги жүзген қыз-келіншектерді, арғы жағаға тура жеткізбей ықтырып апарып, сонау мүйістен шығарады. Бұл көрініс Болатовтың ойына ой қосты.

«Я, өзен ағыны әзірге асау,— деп ойлады ол.— Біреуіңнің білегіңе көне қоймайды. Тіпті жапа-тармағай бетімен қалқый беретін болсаңдар бәріңе де бас имейді, ағызып әкете береді. Ағыла бересіңдер ме? Табиғат тағыларының бәрін ырыққа көндірдіңдер. Құланға да құрық салдыңдар, арқарды да көгендедіңдер, боранды бурадай шөгертіндер,—сөйтесіңдер де, асау өзеннің ағыңымен ағыла бересіңдер...»

Қазір өзеннен шыққан малшылармен кездесіп, солардың ішіндегі салқам қыз Шарипамен әңгімелескенде айтылмақ болып тұрған бұл ойды, жар астынан естілген екі адамның әңгімесі бөліп жіберді. Олар Мақтым мен Таутан екен. Ол екеуі де өзен жағасында, асау ағынға қарап қойып әңгімелесіп отыр. Дәл тұсында, жар басына келіп тұрған Болатовты олар әлі көрген жоқ. Сөздерінің бағытына қарағанда екеуінің арасында едәуір ренжісу бар сыяқты.

...— Соғыс кезінде, оның үстіне көнерген косилка мен сепаратордан басқа машинасы жоқ мал фермасының осы табысын олқы дегіңіз келе ме? — деп ренжиді Таутан.

— Әңгіме, табыстың олқылығында емес, молшылығында, молшылықтың баяндылығы үшін күрес тәсілінде болып отыр емеспе,— деп қынжыла ізденеді Мақтым.

--- Бүгін таңдағы тәсіл — жамырату ғана...

— Жамырата алмайсыз, колхоздың председателін соттатуға апарып соқтыратын тәсіліңмен оның малын асылдандыра алмайсыз.

— Ендеше, сыйырды электр қуатымен саудырыңыз. Осы екі жолдың бірінен басқа үшінші жол жоқ.

— Сол электр қуатын өндіргіш күш қайда? Соны тауып беріңізші?..

Бұлардың бұл айтысын Болатов бөліп жіберді:

— Электр қуаты алдарыңыздағы асау ағында. Ал, оны өндіргіш күш әне, ағынмен арналыса шынығып келеді,— деп пляж жаққа нұсқады. Бұл мезетте бір топ малшы ағынға қарсы жүзе жарысып келе жатыр еді.

Мақтым мен Тауған жалт бұрылып қарай қалысты да, жар басында тұрған Болатовты көріп жоғары көтерілді.

Қазір, бір ғана Болатов емес, бір топ болып шоғырланып тұрған бұларды Зылиқа да көріп судан асыға шықты, тасалана киінді. Киініп жатып: «Қыздар, Бақтыяр аға келіп қалды!» деп дауыстады. Қыз-келіншектер судан шыға-шыға келіп, киім-кешектерін киіне бастады.

Бәрінен бұрын киініп алған Зылиқа үйіне қарай асыға адымдап келеді. Оның ойынша, қазір Болатовты үйіне шақырып қонақ етеді. Қонақасыға Мақтым, Тауған, Есеналыларды да шақырады. Таңертеңгі басқарма мәжілісінде шешілмеген мәселе түйіні, енді өз үйінің төрінде, Болатовтың қатынасуымен шешіліп қалуы тиіс. Сондықтан бұл қонақасыға, өзінің үш жасар ұлы Сағындыққа меншіктеп жүрген маркасын сояды. Ас жеп отырған Болатовқа: «Алыңыз, бұл Сағынжанның сыйлығы» дейді. Сонда Сағындық та, Бақтыяр ағаға қонақасы беріп отырып ферманың келешегі туралы келелі кеңес тындайды. Зылиқа өзенмен екі арадағы өзінің осындай қысқаша ой жолымен келіп үйін жыйстыра бастады.

Өзеннен шыққан қыз-келіншектер Бақтыяр ағаны ортаға ала қаумалай әңгімелесумен келіп, асқанаға арналып тігілген ақ үйге кіргізді. Зылиқа оны өз үйіне шақырғысы келіп асқанаға барып еді, бірақ, Болатов малшылармен араласа орнығып отырып алған екен. Асбазшы әйел бірінші тарелканы құрметті қонағына ұсынып жатыр. Сауыншылар мен түнгі сменаның бақташылары Бақтыяр ағаға тұс-тұстап түрлі сұрақтар қоя жамырай әңгімелесіп отыр. Өзен бойынан мұнда жеткенге дейінгі әңгіме совет имформбюросының соңғы

хабары туралы болса керек. Қазір сол әңгіме, Қызыл армияның жуық арада жеңіп шығатындығымен қортындыланды да, тақырып малшылар өміріне қарай ауысты. Бірақ, әзірге адамдардың тұрмыс халы: тұрғын үй жайы, тағам, киім, сельпо бөлімшесінің көпшілік қолды товарлары сыяқты жайттар айтылып жатыр. Шарипа, тұтынушылар қоғамының аудандық басшыларын сынай сөйлеп шытынып отыр. Болатов малшылардың әрқайсысымен «сен» арқылы сөйлесе, туған ағадай баурап барады.

Өз үйінен тамақтанатын Зылиқаға да, сол үйде жатқан Таутанға да, асқананың бүгінгі түскі тағамы бұрынғысынан дәмдірек, онда отырып тамақтану көңілдірек көрінді..

4

Таң атқалы көктен жерге от шашқандай шыжытып тұрған қызыл күн еңкее бере етектегі шабыра бұлтқа енді. Сондықтан батыс көкжиектің қызыл рауаны аспан астын күреңіте құлпыртты. Кештіғұрым теріскейден ескен салқын самал, күні бойы түстіктен соққан аңызактың алдынан шығып кері қуып тастағандай-ақ жан-жануарлардың тынысын кеңейте аймалай бастады. Күндізгі шыжыған ыстықта өзен-көлді, көлеңкені паналаған колхоз түліктері, қазір иен далаға еркіндей қаптады. Шұрқырай кісінесіп, асыр салған құлын-тай, тарпандай ойнақтаған бота-тайлақ, төбе-төбеден қарғып билеген қозы-лақ, манағы жым-жырт жайлауды құлшындыра түсті...

Мана малшылармен бірге сыйыр фермасының асханасынан тамақтанып шыққаннан кейін Болатов пен Мақтым қой фермасының отарларын аралап келуге кеткен еді. Олар Есеналыны ол фермадан кездестіре алмай қайтты. Оның қайда кеткенін Құрманбай Марқабаев біле тұрса да айтпады.

Зылиқа мана Болатов пен Мақтымның қонақ болуын өтінген еді. Сондықтан олар қазір сыйыр фермасына қайта оралып келіп отыр. Мана басқарма мәжілісінде шешілмеген мәселені малшылар Болатовпен кеңесіп қазір шешкендіктен, енді Есеналының келуі тосылды. Зылиқа оны сыйыр өрісін аралап кешігіп келетін шығар деп ойлап, піскен асын түсірмей едәуір күтіп еді. Бірақ, күндізгі сменадан жаңа келген бақташылардың бі-

рі: «Есекең бүгін сыйыр жайылысына келген жоқ» деп хабарлады.

Ас түсірілді. Қонақ сыйлау ісімен мұқият шұғылданған Зылиқаның Сағындығы да ұйықтамады. Күнде кеш ұйықтап, ерте оянатын Сағындық бүгін де өз үйінде айтылып жатқан ферма болашағы туралы әңгімені бар назарын аудара тыңдап отырған болатын. Қазір ол, қонақасы бергеннен кейін қонағын құрметпен шығарып салатын үй қожасындай-ақ, Болатовтармен бірге сыртқа шықты. Үш жасар бөбектің бұл әрекетінде де бір мәніс бар. Балажан Болатов мана оны М-қаға мінгізіп, көрмеген жерлерін көрсете қыдыртып әкеліп еді. Қазір де сөйтетін шығар деп ойлады ма, әлде Болатовтың балаға деген мейірімі туған анасынан күштірек әсер етті ме, әйтеуір, Сағындық соңынан қалмай қойды.

Болатов ерке бөбекті көтеріп, Мақтым, Зылиқа, Тау-таңдармен бірге қызыл отауға қарай келе жатыр. Аспап әлемінде бір шүйке бұлт жоқ. Андыздаған көп жұлдыз бен ай жарығы күндізгідей. Ферма басы жым-жырт. Жақжаппас қотан төбеттері де бақташылармен бірге, өрістегі малда. Тұлпарлы сарқырамасы ғана ауыл сыртында асаудай арқырап жатыр. Самалы жібектей есіп, құлпырған көк майсасы жұпардай аңқыған жайлаудағы жаз кеші! Жастың да, кәрінің де жап сезімін жадыратып жіберетін мұндай жаз кеші, осынау келе жатқан төрт адамның да ой өзенін толқытпай, көңіл күйлерін шертпей тұр ма десеңізші! Шіркін, сол ойларды толқыта толғап отырып таң атырар ма еді!.. Оған уақыт бар ма? Міне, қызыл отаудағы радиодан совет имформбюросының кешкі хабарын тыңдап шыққан қыз-келіншектер Болатовты ортаға ала сәмпылдасты... Әне, прожекторын жарқырата жүйткіп келе жатқан тағы бір машина ферма басына жақындап қалды. Моторының гүрілдеуіне қарағанда жүк машина сыяқты...

Мана басқарма мәжілісін кейінге қалдырып, жыйылған мүшелерді таратқаннан кейін, Құрманбаймен бірге қой фермасына баратын сыяқтанып аттанған Есеналы былай шыға бере ауданға тартқан болатын. Құрманбайға өзінің қайда жеткенін ешкімге айтпа деп тапсырған. Ондағы ойы: кешке дейін, сағатына он бес километр алып отыратын бөкенжеліспен ауданды оралып қайту... Ауданда Болатовтың кабинетіне еніп отырып: «Бақтияр-ау, өзіңмен мүшәуараласып алатын бір жайт болып қал-

ды» — деп бастап, бүгінгі басқарма мәжілісінде шешілмеген мәселенің жай-жапсарын баяндайды... Содан кейін оған Болатов «малды да семірту, жоспарды да орындаудың» айқын жолын көрсетіп береді... Болатовқа алғысын айтып шыққаннан кейін, аудандағы өзге мекемелердің ешқайсысына соқпастан қайтып оралады, аяңмен жүріп отырып Қайнарға ымырт жабыла келеді... Ертең басқарма мүшелерін жыйып алады да, «мал тұқымын асылдандыру ісін жүргізе отырып, мемлекеттік жоспардың орындалу жолын таптым, ол мынау»—деп жариялайды...

Өз ойының осындай жетегіне еріп, ауданға жолсызбен тура тартқан ол, Қайнарға келе жатқан Болатовқа жолшыбай да кездесе алмай асып кеткен еді. Бірақ, аудандық партия комитетіне келіп, Болатовтың Қайнарға кеткенін білгеннен кейін, дереу келген ізімен кері жортпақ болған Есеналы еріксіз бөгеліп қалды. Есеналыны ауданға шақыртқалы отырған тергеуші Айдарханов, оның өзі келгенін көрді де, көшеден кабинетіне шақыртып алып, столының алдында тұрған орындыққа отырғызды. Өмірінде тергеушінің алдын көрмеген Есеналының жүрегі қобалжый қалды.

— Фамилияңыз, есіміңіз және әкеңіздің аты кім? — деп сұрады Айдарханов тергеушілер әдеті бойынша, Есеналының аты-жөнін біле тұрса да.

— Япырау, оның қанша қажеті болып қалып еді, өзіңе де, жұртқа да мәлім, кәдімгі Есеналы Жоламанов емеспін бе мен?

— Сұраққа дәл жауап беріңіз, туған жылыңыз?

— Жасым елу төртте, бір мың сегіз жүз тоқсаныншы — сыйыр жылы туыппын.

— Негізгі кәсібіңіз, немесе мамандығыңыз?

— Бұрынғы кәсібім — колхозшылық, мамандығым — жылқышылық еді, қазіргі кәсібім — Қайнардағы «Социализм» колхозының председателдігі, мамандығым — коллективке басшылық...

Айдарханов тергеуді осылай бастап, Есеналының анкетін толтырып алғаннан кейін, колхоздың мемлекеттік жоспарды орындауына оның иеліктен «қарсы» болатындығын мошқай бастады. Қарсы болмаса да «болды» деген «сигнал» түскенін Есеналы енді түсінді. Бірақ бұл тергеу, Таутанды жақтайтын Есеналыға да өшіккен Қалдыбайдың «домалақ қағазы» бойынша жүргізіліп отырғанын, сол қағазға, өз өмірінде болып көрмеген

«кылмыстары» жазулы тұрғанын ол қайдан білсін? Есеналыны екі сағаттай мошқап, күдікті ешнәрсе таба алмаған Айдархановтың өзі де іштей аң-таң боп қалды...

Осындай кідірістің Қасқырқараға да кесірі тиіп, колхозына тез жетуге асыққан Есеналы оны болдыртып алды да, Қайнардан колхоздың жүк машинасымен ымырт жабыла шыққан еді. Міне, қазір ол сыйыр фермасына келіп түсіп тұр.

Есеке, атқа жүруден қалыңқырап бара жатқан жоқсыз ба? — деді Болатов аман-сау сұрасқаннан кейін Есеналының қытығына тие қалжыңдап.

— Қасқырқара болдырып, жолы қысқарыңқырап қалды, — деді Есеналы. — Оқасы жоқ, өзі де кәрі және қазақы жылқы ғой жаңуар... Бірақ, ат жыйырма жыл, адам жүз жыл жасайды. Мен, Қасқырқара жеткізе алмаған мұратқа машинамен жеткім келеді. Демек, машинасыз ұзақ сапардың мағнасыздығы сыяқты, машиналанбаған малшылық кәсіп жетім екен, мұнсыз зоотехникамыз да тұл екен. Бұған менің көзім жетіп келіп тұрмын. Енді соған қолымды жеткіз. Сенен сұрағалы тұрған ең қадірлі қадем осы, Бақтыяр.

— Қалаған бұйымыңыздың өзі осы Тұлпарлы сарқырамасында жатқан көрінеді, — деді Болатов, Шарипаға күле қарап қойып, — оның қуатымен сыйыр сауу қолымнан келеді деп тұр, мына Шарипа.

— Бірақ, Шарипа асау ағынға құрық салып, оны ерлегенше сыйыр суалып кетеді ғой, — деді Есеналы Болатовтың Мutowка туралы айтып тұрғанын ұғынып. — Оған мына советіміз көне ме? — деп Мақтымға нұсқады.

— Совет, сүт орнына май қабылдайтын болды...

— Е, бәсе, көп жасасын! Май қабылдайтын болса, оны таба аламыз, — деді Есеналы. Сонша қатты қуанғандықтан бұл тақырып бойынша енді аузына сөз түспей қалғандай-ақ, Болатов көтеріп тұрған немересіне құшағын жайды. — Сағынжан, қарағым ағаңның қолын талдырдың ғой, өзіме келші!

— Аға машинаға да мінгізеді, — деп Болатовтың мойнынан құшақтай түсті Сағындық.

5

Жыл басында дүниеге келген қызылкүрең ақбас бұзаудың тұлғасы, өзге бұзауларға қарағанда өзгешелініп барады. Жотасы жұмырланып, құйымшақ пен қара-

құс арасы тегістеле бастады. Қолтығын толтыра түскен әуесі сыяқтанып, кіндіктен де бір әуеке білінді. Сыйыр баласының бәрінде болатын — оң жақ бүйірдің ұршығы түбіндегі ояң бұларда жоқ. Бұрыңғы қолтуманың бұзауымен салыстырғанда, салмаққа екі есе басым, бұлардың үлкен сыйыр болып өсіп жетілгенде сүті де сонша көп боларына Есеналының көзі жетіп жүр. Өйткені бұл нәсіл күні-түні қанша азықтандырса да, бір оты қану дегенді білмейді. Жаратылысы солай болып төлдеді ме, әлде Таутан оларды әдейі менкейлікке бейімдей өсіріп келе ме, — әйтеуір күйіс қайырғаннан басқа уақытының бәрінде жей береді, суға қанып алады да, жей береді. «Жей беретін болса, жем аямандар» дейді Есеналы бақташыға. «Олай емес Есеке, азықты аймаудың да шегі бар. Зоотехниктің шартынан шығып кетсек, мұның асыл боп өсуіне нұқсан келеді» дейді бақташы. «Ендеше сол зоотехникалық шартқа ешбір нұқсан келтірмендер» — дейді Есеналы.

Міне, осы бұзаулар туғанына тоғыз ай толмай-ақ тайынша атына ие болды. Таутан өзінің ай сайынғы дәстүрі бойынша, осы таңдаулы тайыншаларының өсу салмағын өлшен жатқан кезде, кештігұрым ферма басына Ұлжан келді.

Бұл кезде, бақташылар мен мал фельдшері сыйырлардың саулығына байқау жүргізіп жатқан болатын. Май айының аяғында қолға алынып, қазір салынып болып қалған өзен жағасындағы Мутовка құрылысшылары да кешкі демалысқа қайтып, ферма басының бар адамы түгел дерлік еді.

Ұлжан өзінің мініп келген атының, ер-тұрманын жеңілдей қаңтарып қызыл отау сыртына байлады да, сонау шеттегі Таутанға қарай аяңдады.

Таутан мен Ұлжанның үйлену тойын күтіп жүрген малшылардың бәрі де соларға назар аударып қарай-қарай қалысты. Бірқатар жас малшылар сол екеуінің төңірегін топтана түсті...

Алғашқы төл «Тойтарыс» дүниеге келгеннен бергі шытырман шатақ-шарғылардың, айтыс-тартыстардың бәріне біржола соққы беріп шыққан «Удар» атты тайынша-бұзау таразыға түсіп тұр еді. Таутан өзінің жанына келіп тұрған Ұлжанға, оны қаумалай келіп тұрған жастарға таразыдағы салмақты көрсетіп:

— Міне, қараңызшы,— деді — екі жүз елу кило. Құлмұқановтың екі жылдық құнажышын біздің «Удар» тоғыз аймен басып тұр...

Осы мезетте колхоздың жүк машинасы ферма басына келіп дүр етіп тұра қалды. Машина ішіне бетімен бірдей көк шөп салыныпты да, оның үстінде бір семіз қойдың аяғы байлаулы жатыр. Машинасын тоқтатқанмен, моторын сөндірмеген шофер кабинасын ашып:

— Ұлжан, сені іздеп аспан астында кезбеген жерім жоқ, ту-у Тұлпарлыны, Тобылғылыны оралып келемін, толы бактың үштен біріндей-ақ бензинім қалды,— деді ол жабағын шытып. — Есекең сені де, Зылиқаны да шақырып жатыр, баласы келді.

— Баласы?.. Ғалым ба? — деп жамырай сұрады малшылар.

— Я, жаңа түстен кейін келді, өңірі толы алтын жүлдіз, ордендер, медальдар көрінеді. Председатель өте көңілді.

Тауған мен Ұлжан да, машинаны қоршай қалған малшылар да, еңәуелі Зылиқаны қайынының батыр болып келуімен құттықтап, содан кейін шоферге Ғалым туралы сұрақты жаудыра бастады. Бірақ, шофер: «келіпті, жауды жеңіп батыр болып келіпті» дегеннен басқа ешнәрсе айта алмады. Өйткені, оның өзі сол Ғалымды әлі көрген жоқ екен. Баласы келісімен қуанышы қойнына сыймаған Есеналы, мұны гараждан тура қырға жөнелтіпті.

Осы машинамен Қайнарға барғысы келген бірер адамды ала кетуден шофер бас тартты.

— Есекең, Тұлпарлыдан Ұлжанды, Сүттігендіден Зылиқаны ғана шақырып, Тобылғылыдан өз меншігіндегі он қойының ішінен ең семізін ала кел,— деді. Басқа ешкімді мінгізе алмаймын,— деп Есеналы айтып жіберген тоқетерін қайталады шофер.

— Мұның өзі бір құпия той болды ғой,— деді бір малшы.

— Зылиқа келіні дейік, ал Ұлжан неменесі еді? — деді тағы біреуі.

— Өзгемізді шақырмай-ақ қойсын, зоотехниктен несіп қызғанып отыр екен? — деді үшінші біреуі Есеналыға өкпелегенсіп.

— Ондай өкпелерінді өзіне айтыңдар, мен солдат, менің жұмысым бастықтың әмірін орындау. Ұлжан сен

баратын болсаң машинаға отыр, бармайтын болсаң оныңды айт, жүріп кетемін,— деді ол асығып.— Уау, Зылиқа, киініп болсаң шықсаңшы, найқалмай.

Ұлжан абдыраған пішінмен Таутанға қарады. Таутан:

— Барыңыздар, әдейі машина жіберіп арнап шақырған соң бару керек,— деді.

Зылиқа мен Ұлжанның машинаға мінуін күтіп асығып тұрған шофер, дереу моторын дүрілдете қойды да, машинасының астындағы түтік тұрбасынан түгінді бұрқ-бұрқ еткізе жүріп кетті.

6

Есеналы Ғалымның келуіне арнап өткізетін тойды екі күнге созғысы келді. Баласы кешке таман келген соң жүк машинаны дереу Тобылғылыға жөнелтіп бүгін соятын қой алдыруға, келіні Зылиқа мен орынбасары Ұлжанды хабарлауға ғана мұршасы болды. Ертең әдейі дайындалып, жұмыстан қолы тиіп келе алады-ау деген колхозшының бәрін шақырмақ. Бүгін келгендер Қайнардағы актив және Дмитрий Андреевич сыяқты өзінің замандастары ғана болғандықтан,— олар Есеналы үйінің төргі кең бөлмесіне-ақ сыйысып отырысты. Соңырақ келген Мақтым жақын отырған Антопина Федоровнадан Марияның мұнда қалайша келе алмай қалғандығын сұрап еді, ол: «Басым ауырды дей ме,— әйтеуір үйде жатып қалды» деп күбір ете түсті.

Ғалым келісімен-ақ үйішінен ауыл көлеміндегі жапалықтарды, өзі білетіндердің аман-түгелін сұрастыра отырып, сөз арасында: «Сарқыт үйленді ме?» деген еді. Сонда Нұрғайша: «Әй, сол ессрсоққа кімнің қызы күйеуге шықсын, жүр ғой қара басын қайда қоярға білмей» деп салған... Содан кейін Ғалым көршінің үйіне кіріп сәлемдесіп шыққысы келіп еді, бірақ, өз үйіне келгендер қаумалап оны босатпай қойды. Дмитрий Андреевичтің үйіне Есеналының өзі барып оны әйелімен шақырып келді де, Марияны өзі келеді деп ойлады ма,— оған ешнәрсе демей кетті...

Қонақтары аса көп болмағандықтан, қонақасы жабдығын Нұрғайша мен Зылиқаның өздері-ақ үлгеріп жүр. Есеналы үйіне жыйылғандармен бірге баласынан майдан әңгімесін тындап отыр. Ғалым Москва түбінен бастап, сонау Польша шекарасына дейінгі жауынгерлік сапарының

сандаган оқыйғаларын тізбектеп, жол-жөнекей сұрақтарға бөліпбей әңгімелейді. Алғашында Ұлжан мен Ғалымның көзқарастарынан бірдене ұқпақ болып қадағалағандардың ойын ұмыттырып, енді майдан эпизодтары жетелеп әкетті...

— Мына жұлдызыңды Калининнің өзі тақты ма? — деп сұрады Есеналы сөз арасында баласынан.

— Өзі.

— Михаил Иванович «Қай колхоздансын?» деп сұрады ма? — деді Колосов.

— Сұрады, — деді Ғалым Дмитрий Андреевичтің ыңғайына қарай — Қайнар аулындағы «Социализм» колхозынанмын дедім.

— Бәрекелде!

— Жасың ұзақ болсын!

— Жұлдызың құтты болсын! — дескен дауыстар жамырай түсті.

Төр бөлмедегі қуаныш, Есеналының үш бөлмесін кернеп кеткендей болды. Бір колхоздан екі батыр шығуы, олардың Колосов пен Жоламановтың балалары болуы, сол екі семьяны, әсіресе Есеналының көңлін судай тастырды. Ол өзінің досы Дмитрий Андреевичке «балам батыр» дей алмағанмен «Москваны қорғап қалды» деп мақтанушы еді. Енді, Ғалымның батырлығымен мақтана отырып, «туысқан Белоруссияны азат етті, поляк халқын құлдықтан құтқарды» дегендерді де қосатын болды...

— Айта бер Ғалым әңгіменді.

— Е, сонан соң?

— Хош, сонымен көзге түрткісіз қараңғы түнде Днепрден өттіңіздер...

Ғалым әңгімесін жалғастыра берді...

Бұл кезде Дмитрий Андреевичтің үйінде, Сарқыт пен Мария арасындағы қарым-қатынасқа байланысты әңгіме жаңа ғана басталып еді.

Соғыс біткенше, майдандағы жауынгерлер колхозға қайтып оралғанша, колхозға да председатель болып алмақ, Таутанды да қуып жібермек, содан кейін Ұлжан мен Марияның біреуіне үйленбек Сарқыт, Құлмұқановтың қолшоқпары болам деп үнемі сәтсіздікке ұшырап келгені оқушымызға мәлім. Ал, бүгін колхозға Ғалымның келуі Сарқыттың төбесінен жасыл түскендей болды. Нұрғайша айтқандай қара басын қайда қоярға білмей тарықты. Тарықпасқа амалы нешік? Енді оның істеп келген

айла-шарғыларының сыры ашылады. Ғалым мен Мария алдында қарабет болады. Содан кейін оны бүкіл колхозшылар масқаралайды. Тіпті, сондай қулық-сұмдыққа баруының себептері қазбалана басталса, күні бүгінге дейін ешкім білмейтін бүркемелерінің де ашылып қалуы мүмкін... Сондықтан оның ойынша осының бәрінен оңай құтылып, негізгі «нысанасын» көздей беру үшін жалғыз-ақ соқпақ жол бар. Сарқыт үшін бұл соқпақ — Марияның оған біржола берілуі ғана. Үш жылдан астам уақыт әуре-сарсаңға салынғанда берілмеген Марияны, енді қалған бір кеште қолына қондыра қою нағайбұл екенін сезе тұрса да, «суға кеткен тал қармайдының» кебін киді. «Есеналы баласы келу тойына қасында отырған Марияны шақырмай, қырдан Ұлжанды алдырды...— деп ойлады Сарқыт.— Майданнан Марияға бір хат жазбай Ұлжанға «жазып», Марияның жазған хаттарына жауап бермей келген Ғалым, келісімен Марияныкіне кіріп те шыққысы келмеді... Соған күйініп үйінде жатқан оның бетін өзіме бұрып бүгін кеште «я» дегізем, бір айтқанынан қайтпайтын табанды Мария ертең айнып алмайды да, мендік болып, менің сөзімді сөйлейді... Бұлай болмай шыға қалғандағы амалды содан кейін іздейін...»

— Айтпап па едім осының боларын,— деп бастады ол кроватта жатқан Мария жанындағы орындыққа отырып,— Есеналы екі тойдың қонағын бір қоймен сыйлап жатыр, жаңа машинамен ту-у Тұлпарлыдан Ұлжанды алдырды, қазір той үстінде некесін қыяды.

— Келмей жатып қыйыла қоятын неткен оп-оңай неке өзі? — деді Мария таңданып.

— Өзгесінің бәрі бітіп, әңгіме тек осыған тіреліп тұрғанын әлдеқашан айттым емес пе? Ғалымның өзі де, сол үшін қысқа сүректі отпуск алып келсе керек.

— Тойына аудандық ЗАГС-тен де адам шақырылып па?

— Қазақтың ескі салты бойынша, той үстінде қазақша қыйылады неке.

— Некеленетіндер жаңа салтшыл жастар емес пе?

— Ескішіл әкелері бар...

Мария Сарқыттың ендігі сөзіне құлақ қоймай теріс аударылып жатып алды да, «Ұлжан неткен екі жүзді еді» деп налыды. Оның уәдесін «жалған» деп қорытты. Өйткені, оның осы уақытқа дейін Таутанға шықпай жү-

рун Ғалымды күту деп жорыды. Сонда да сол тойға барып Ғалымды бір көргісі келеді. Оны бір көрсе, Сарқыттың айтқанының бәрі саңдырақ болып шығатындай, үміт сенімі сергіткендей болды. Бірақ, сезімнен де намысы күштірек, мінезінің ауырлығы басымырақ. Оған қосымша салмақ болып жатқан бір жағдай, Ғалымның келісімен мұның үйіне кіріп сәлемдесіп те шықпауы...

Сарқыт Ұлжан мен Ғалымның үйленгеннен кейінгі өмірі туралы тілімен орақ орып біраз отырды да, ақырында өзінің ұсынысын айтты:

— Есеналы тойына шақырмады деп біз екеуіміз неге қапаланамыз Маша? — деді ол. — Жүр, көл бойына барып, бақта жүріп көңіл көтеріп қайтайық.

Мария Сарқытпен бірге баққа барар, бармасын айтқанша есік тықылдай қалды. Бүгінгі қуаныштың ішінде Марияның болмауына аса кынжылған. Нұрғайша, оны шақырып келуге Зыликаны жіберген еді. Бірақ, ол Марияны Нұрғайшаның атынан шақырмай Ғалымның атынан:

— Маша жүр, киін, кенжем сені жоқтап отыр, келсін деп жатыр, — деді.

— Бармайды Маша, — деді Сарқыт Мариядан бұрын. — Ұлжан мен Ғалымның арасына қыстырылмайды, олардың ата-енелерінің ала көзіне атылмайды Маша...

— Барамын, — деді Мария орнынан ұшып тұра келіп. — Барамын, көремін Ғалымды. Сарқыт Сарманыч сен шыға тұр, мен киінемін...

Мария қала қыздарына киінбек болып, гардеробтағы уюттеулі киімдерін дайындап қойды да, жуынуға шықты. Бүтін бір сабынның дерлік көбігін шығындай жуынды. Күнге күйе қоңырайған ажарын опалап қалпына келтіргенмен, көк жібек көйлек денесіне жараспады. Соғыстан бұрын бойына шақталып тігілген көйлектерінің қайсысы да қазіргі денесіне өте тығыздалып қалыпты. Өзінің толығыайып қалғанын көйлектерінің тарлығынан көргендей ызаланды ол. Қалай еткенде де, бүгін Ғалымға сыпайы көрінуді көксеген ол, кіші жеңгесі Дарьяның қара жібек көйлегін киіп айнаға қарап еді, ол жараса қалды. Соғыс басталғалы бірінші рет киіп тұрған биік өкшелі туфлиі, өзін бұрынғысынан едәуір биігейтіп, кемеліне келе бойжеткен етіп шығарды.

Үйінен шыға келгенде қақпа алдында күтіп тұрған Сарқытка, ұзын қара көйлекті, бас киімсіз Мария күміс

басты қыздай болып көрінді. Күтіп тұрған ол: «Қайтсем екен?» деп кіжінді. Қандай арам ойласа да, Марияның бетін бұра алмасын, тіпті өзінің қара күшінің де, Мариямен салыстырғанда басым түсе алмасын сезген Сарқыт өз бетімен кетті...

Бұл кезде Есеналы үйіндегі шай жабдығы жыйылғанмен кешірек сойылған қой еті ойдағыдай болып пісе қойған жоқ еді. Мария Есеналыныкіне енген сәтте Нұрғайша мен Зылиқа сыртта, ошақ басында жүрген болатын. Төргі бөлме лық толып отыр. Ғалымның әңгімесі біргелкі аяқталған болу керек, жыйылғандар майдандағы ерлік істерді мадақтап өзара гүлдесе бастаған. Сондықтан ба, әлде бұл жыйында Мария жоқ болғандықтан оның үйіне өзі барып шыққысы келді ме,— әйтеуір үйге кіріп келе жатқан Марияны Ғалым орта бөлмеден қарсы алды. Онаша бөлмеде бетпе-бет келген ол екеуі де кідіре қалысты. Алдымен Мария тіл қатты:

— Поздравляю! — деп қолын созды ол Ғалымның әңгіріндегі ордендары мен алтын жұлдызына қарап тұрып,

— Рахмет! — деді Ғалым Марияның қолын алып.

Осы «поздравляю», «рахмет» дегеннен басқа сөзді екеуі де таба алмағандай іркіліс болып қалған секундтерді, Ғалым — өзінің протезді сол жақ қолын шалбарының қалтасына салуға, Мария оны майданнан Қайнарға әкеліп тұрған «қысқа мерзімді отпуск» емес, сол протез екенін біліп алуға пайдаланған сыяқтанды. Ол екеуінің қара көздері бір-бірінен «қайсымыз кінәлы?» деп сұрасқандай қадала қалысты да, «кіршіксізбін» дескендей кірпіктеріп қакты. Содан кейін «әбден көрісіп алашықшы» дескендей қарашықтары бірін-бірі жоғарыдан төмен төгіле шөлып барып, басып тұрған жерлерінен берірек шықты да, екеуінің ортасындағы бір нүктеге тірелді. Осы іркілістен кейін, тіл катпастан тысқа қарай жүре берген Ғалымды Мария көзбен де, көңілмен де шығарып салып тұрып: «Батыр... батыр тұлғалы жігіт болыпсың, — деп ойлады оның қапсағайлана толысқан денесіне көңілі толып, — жүрегіңнің түбіне қандай қасиет сақтап әкелдің екен?».

«Тылдағы ротала шыныққаның шын болса, — деп ойлады Ғалым шығып бара жағын, — сенің де әңгіменді тындап көремін... сұрапыл соққанда иілмеген еменбісін, талай бұралған талмысын, байқармын»...

Ғалымның тыстан үйге кіргенін Мария орта бөлмеде

күтіп тұрып төргі бөлмеге онымен бірге кірді. Есеналы да, Әділ де, Марияны Ғалымның «өзі шақырып келді» деп ойлады...

Екі табақпен келген астың, бас салынған табағы қарттар жағына қойылды да, төс салынғаны — жастарға тартылды. Жастар табағына ауысқан Ғалым қатар отырған Ұлжан мен Марияның Ұлжан жағына отыруға тура келіп қалып еді. Бірақ, Ұлжан орнынан тұрып Марияның аржағына отырды да, оны жылжытып Ғалымға қатарластырды.

Ұлжанның мұнысын қалағалап отырған Есеналы мен Әділ біріне бірі қарасты. Осының бәрін байқап отырған Дмитрий Андреевичтің шүңірек көк көзі ойнақшып күлімсіреп, біресе өзінің екі замандасын мысқылдау, біресе Ғалыммен өз қызының қатарласа қалғанын қоштау нишаратын сездірді.

Той үстінде де, тарарда да, не жанаша, не ескіше ешбір «неке» қыйыла қоймағанын көрген Мария қонақтарын шығарып салып тұрған Ғалымнан:

— Біржола келдіңіз бе? — деп сұрап еді, ол:

— Москваның Тимирязев атындағы Академиясына оқуға түсетін болдым, бір жетіден кейін кетемін,— деді...

* * *

Ғалым келген соң бір жетіден кейін, Қайнар қыстағында ойда жоқ оқыйға бола қалды. Бұл оқыйға, өмірдің ескі-күскылары тиеген майсыз арба шикылдап келе жатып жетегі шорт сынғандай оқыйға болды.

Клубқа Қайнардағы екі жүз үйдің адамдары түгел дерлік жыйналған. Өйткені бұл жыйылыс соғыс кезінде Қайнар тұнығын ылайламақ болған арам ниеттілерді әшкерелеуге арналған еді.

Мұндайда өте сабырлы Дмитрий Андреевич біресе жанында отырған Есеналыға «мынаның өзі настоящий дурак екен гой» деп сыбырлайды да, біресе «егіншінің ішінен де мұндай дурак шығады екен-ау» деп қынжылады іштей.

Есеналы біресе өзінің соғыс басталғалы көрмей келген көлеңке жақтарын көріп өкінеді. Біресе, «мұндайыңды білсем, алқымыннан алып әкеннің көріне...» деп кіжінеді. Ол да Дмитрий Андреевичтің құлағына сыбырлап:

«бұл әшкереленіп отырғандардың өзі, туып келе жатқанға өліп бара жатқанның істейтін әрекеттері» дейді...

Бұл оқыйға, халық сотының Қайнарда болып отырған ашық мәжілісі еді. Сот председателі айыптау қортындысын жариялады:

«Айыпкер Сарқыт Сарманов,— деп басталды айыптау қортындысы,— 1914 жылы туған. Бұрынғы саудагердің баласы. 1934 жылдан бері «Социализм» колхозының мүшесі. Социалистік ауылшаруашылығына зыянкестік әрекеттерімен әшкереленіп отырған биология ғылымының жауы Қалдыбай Құлмұқановтың колшоқпары. Айыпкердің соғыс кезіндегі әрекеттері бойынша жүргізілген тергеуде мынадай қылмыстары ашылды:

Айыпкер Сарқыт Сарманов 1941 жылдың екінші жартысынан бастап, огород бригадасын басқара отырып, ауылшаруашылық артелінің Уставын бұзып, колхоз мүлкін талан-таражға салып келген. Өткен үш жыл ішінде колхоздың жүз пұт астығын, қырық центнер картобын заңсыз шығындаған.

Агро-зоотехникалық шараларға қарсы үгіт жүргізген, сыйыр малының тұқымын асылдандыру, Орлов тұқымдас айғырды үйірге салу, Еділбай қойын жылына екі рет төлдету, картоптың «көзін» егу істеріне бөгет жасау мақсатымен, колхоз жауы Құлмұқановқа көмек көрсеткен.

Майдан мен тыл жауынгерлерінің арасындағы таза махаббатқа кір жағып, жалған хаттар ұйымдастырған, өсек таратқан»...

— Айыпкер, Сарқыт Сарманов,— деп сұрады сот председателі,— айыптау қортындысында көрсетілген қылмыстарыңызды мойындайсыз ба?

— Мойындаймын.

— Қалдыбай Құлмұқановтың сізге айыптау қортындысында көрсетілген тапсырмаларды бергені рас па?

— Рас.

— Сіз ол тапсырмаларды орындадыңыз ба?

— Қолымнан келгенінше орындадым.

— Сарқыт Сарманов, сіз отырыңыз. Екінші айыпкер Қалдыбай Құлмұқанов, түрегеліңіз...

Т О Ғ Ы З Ы Н Ш Ы Т А Р А У

1

Көктемде көк пен жердің арасын шұғыласына шомылдыра шығатын шүлен күн, Қайнар көліне шапағын шаша, Күнтөбеден күле қарап, аруананың өркешіндей Акшоқының үстінен шығушы еді. Дөңнің Күнтөбе атануы да осыдан болуы тиіс. Жаңа ғана сол Акшоқы, алтын күнді басына шляпа ғып киіп тұрған тәрізді еді. Қазір, колхоз үйлерінің де, әр үйден шыққан адамдардың да көлеңкесі аяқ астында қалып, төңіректің бәрі күңгей болып күліп тұр. күн жоғарылай жүзіп, Қайнар мен Қаймақтының қақ ортасындағы жолбарыс кейіпте жотаның үстіне келді. Сол баяғы, соғыс басталардан бір күн бұрын «мертілген» жота, әлі жолбарыс кейіп өзгертпей жымыйып жатыр. Жаңа ғана әр өсімдіктің басында мөлдіреген шық, масаты кілем үстіне меруерт моншақтар шашылғандай еді. Қазір соны күн қайтадан жыйып алып, орнына аспаннан алтын шашып тұрған тәрізді. Бұдан екі ай бұрын, ақ сеңсең тонын айқыра жамылып, жүрегі мұздай қатып жатқан кара жер, қазір көк бүлістей құлпырып, жан-жануарлардың бәрін мейіріміне бөледі. Кеше түстен кейін батысқа қарап басын жарған қызғалдақ, алысқа аттандырған сағынышты жарын қарсы алып тұрған арудың қызыл ерніндей, күнге қарап қадала қалған.

Соғыстан бұрын Мария мен Ғалымның Күнтөбе басынан Қайнарға шаңғы тепкен сәттері есіңізде шығар. Сол бір сәт күн батар алдындағы алас-қанас кезең еді-ау. Сол кезеңде түбінде не жатқаны белгісіз тұңғыйық терең көл, соғыс жылдарында арнасын толтыра көтеріліп, Еспе мен Еділшенің ағыс қарқынын қа-

тайтып жіберген еді. Қазір оның ортасынан бұрқырай қайнаған бұлағы барлық суын желсіз толқытып, төсінде жүзген қаз-үйректерін баппен тербетіп жатыр. Қайнарды қаумалай құлпырған орманнан сайраған бұлбұл үні, судағы қаңқылдаған қаз даусына қосылғанда, Есеналының кең кеуделі, жуан шекті домбырасына Ғалымның скрипка қосқаны сыяқты. Қолде шоршып ойнаған шабақтарға көктем шүйілген шағалалар, аспаннан кесек-кесек ақ күміс жауып тұрғанға ұқсайды. Нақ сол шағалалар түстес көгаршындар балалар бақшаларынан ұшып, аспандаған антенна сымына қонады. Қазір колхоздағы барлық балалар жыйылып, әлемге ақ күміс құстар самғату ісімен шұғылданып жатқан сықылды. Салтанат сапына тұрғандай көше бойындағы көк теректердің әрқайсысы өз тұсындағы ашық терезелерге, құлпырған жасыл жапырағынан буда-буда букет ұсынып тұр.

Осындай көркем көрініске бөленген ауылдың көңілді адамдары жыйылып, бір үлкен салтанат құрғалы жатқан сыяқты. Бұдан бірнеше ай бұрынғы, қаңтардай ызғарлы ажарлар көктемдей құлпырып, көптеген ауыр мінезділердің күлкісі күмістей сылдырайды. Әсем әзіл де, тәтті ән де осы көптің аузында. Бірақ, соның бәрінің көңілі шат, жүзі жарқын болғанмен, кигендері жұмыс киімі. Кеше ғана Қаймақтының қара топырағын мақпалдай майдалағанда тер сінген киімдері қайта киілген. Өңіріне ордендары, медальдары, гвардия значогы тағылған майдан гимнастеркалары мен жұлдызсыз пилоткалар да қайта киіліп қалыпты. Жүк машинаға, көліктерге құрал-саймандар тиеліп жатыр. Басқарма кеңсесінің алдындағы алаңнан көтерілген Қызыл ту түбіне, ер-әйел, кәрі-жас тұс-тұсынан лек-легімен келіп топтана береді. Аудандық партия комитеті мен Атқару комитетінің, «Социализмге» ерен ерлік үшін тапсырған туы еді бұл. Еңбек майданының талай алаңынан көтеріліп, талай биігінен желбіреген жеңіс туы тағы да қанатын қаға толқып тұр, тағы бастағалы тұр мына жұртты бір жорыққа.

— Баста, Есеналы Жоламанұлы,— деді Колосов, маңадан бері өзі көтеріп тұрған туды енді соған ұсынып.

Бұрынғы әдеті бойынша, Есеналы туды қолға алысымен-ақ: «Ал кәне, еріндер мына менің соңымнан» деп адымдай жөнелуі тиіс еді. Қазір өйтпеді. Қызыл тулы

колхозға кеше гана келген Павел Колосовқа тапсырды:

— Сен баста Павел, бұл аттанысты да сен баста!

Талай-талай жауынгерлік тапсырмаларды қабылдап үйренген Павелдың екі өкшесі бір-біріне тық ете түсті де, оң қолы фуражкесінің күнқағарына көтеріле қалды:

— Спасибо, за доверие, товарищ председатель!

Соғыстан бұрынғы жас гидро-миллиоратор, майдандағы екпінді ротаның ер саперы, еңбек туын да аса қуанышпен қолға алды. Дмитрий Андреевич баласының туды әскери қағидамен қабылдағанына қарай қызып кетіп, «бұл тәртіпті біз де білеміз» дегендегісі ме, әлде, қазірден бастап-ақ өзін аттаныстың командирі етіп көрсеткісі келді ме,— әйтеуір баласына қарап бұйрық раймен кеудесін көтере дауыстады:

— Бейбіт еңбек жолымен, коммунизмге қарай ма-а-рш!

Колосовтың осы айтқанына сай, немесе одан да жалындырақ сөз, қапелімде аузына түспей қалған Есеналы:

— Я, сәт! — деді

Дмитрий Андреевичтің баласына беріп тұрған бұл ауызекі жолдамасын жұрттың бәрі ортақ қабылдады да, Есеналының «я, сәтін» бәрі бір дауыспен қайталай қадам басты.

Алда «Жолбарыс» жонына көтеріле бастаған көңілді көпшіліктің ішінде Есеналы мен Дмитрий Андреевич қатар жүріп келе жатыр.

Есеналының бүгінгі сырт пішіні, бұрынғысынан өзгеше көрінді. Әдетте жаз киетін пұшпақ бөрікті тастап, шляпа киіп шығыпты. Сарша тамызда да тастамайтын желең шапаншасы да, соның ішінен буынып жүретін, кіселі бұғы белбеуі де жоқ. Осы заманның интеллигенттерініңше тіктірген трико костюмының төсқалтасынан сағатының күміс үзбесі көрініп тұр. Бұрын атқа қонғанда хром етік киетін де, кеңсесіне барғанда, галошын ауыз бөлмеге шешіп, кабинетте мәспен отырушы еді. Қазір осыдан бір ай бұрын сельпо магазинінде тұрған жеңіл сары туфлиді жібек носкимен киіп келе жатыр. Бүгін оның келбетіндегі кенет өзгерісті де көре қойды жұрт. Қалың қабағында, жоғарыдан төмен құлай тік түсіп тұратын терең екі сала, қазір қатар-қатар көлденең тартыла сандаған салаларға айналыпты. Ертемен шаш та-

¹ Сеніміңізге рақмет, председатель жолдас.

разысына кіріп шыққан болу керек, бұрын ажарын ызғарлы көрсетіп тұратын қою, бурыл сақалшағы шоқшаланып, мұрты да сұлуланып қалыпты. Бүйрек бетіндегі қызыл шырай мен үлкен қойкөздің күлімсірегендегі нұры, ішкі қуанышын айтпай-ақ жариялап тұр.

Есеналыға қарағанда, Дмитрий Андреевичтің сырт пішіні, барлау экспедициясын басқарып далаға шыққан геология инженері сыяқты. Құнқараның өзі үлкен тарелканың жартысындай кепке, кендірлі полотнодан кен тіктіріп, жеңіл етікпен киген костюм, жалғандысын жаурынына қайырып жамыла киген, әрі кең, әрі ұзын биязы брезент плащ,— еңсесі биік, қапсағай зор денесін одан сайын зорайта түскен. Оның жирен қаба сақалы мен шалғысыз қою мұртына ұстара тименті. Бірақ, соның өзі қызыл сары ажарына жарасып, күнге шағылысқан мыстай жылтырайды. Ойнақшыған шүңірек көк көзі, күн көзінен ғажаппен екі жұлдыз туып тұрғандай күлімдейді. Әдетте өзі аз сөйлеп, Есеналыны көбірек тыңдайтын ол, қазір сөзден аузы босамай, трубкасы сөніп қала береді.

Оның әңгімесін қаумалай тыңдап келе жатқан егіншілердің бірі «быйылғы жылы жылдан ойдан қырға қарай жорғалайды; жаз жауынды болады, егін бітік шығады» деп еді, Дмитрий Андреевич соны да жалғастырып біраз жерге созды. Енді бір малшы: «Быйыл қойжуа ерте пісті, малдың түгін тартса май шығатын болады» деп еді, Есеналы: «Онысы рас, айтқаның келсін» деп екі-ақ сөзбен қуаттап қойды.

Дмитрий Андреевич енді Есеналыны сөйлетпек болды ма, әлде, өзінің бүгінгі жалынды жүрек сырын ақтарысы келді ме,— әйтеуір тағы бір жаңа тақырып бастады:

— Бейбіт өмірдің көктемі қандай көркем, Есеналы Жоламаныч, а?! Жасай бергің келеді! Коммунизм жазына дейін жасай бергің келеді!

— Жастардың тілегін тіле, жастар жасасын.

— Я, жастар бізден көп жасайды да, біз көрмегендердің бәрін көреді. Бірақ, Есеналы Жоламаныч, сен де қартай берме, менен де жассын. «Социализм» колхозының атын жаңартып «коммунизм» қоймақ болып жүрген өзің ғой.

— Ешкімнің де қартайғысы, өлгісі келмейді Митрий Андреевич. Бірақ, колхоздың атын да, затын да жаңар-

татын жастар. Мен айтсам, соларға сеніп айтам, «Асыл тастан, ақыл жастан шығады»...

— Соныға «қайрат халықтан шығады» дегенді қос.

— Дауым жоқ, қайрат халықта. Халық өзінің қайраты мен қасиетін егіп жастарын туғызды. Жаңа дүниеге келген жастар өз ортасына бейімделе, оның келешегін ала келді. Сондықтан, менің қырық жыл мал баққан жайлауымды, менен ширек ғасыр соң туған Таутан жаңартып жіберді. Қырық жыл егін еккен сенен қырық жасы кіші Мария тумаса, картоптың көзін еккен бір гектардан мың пұт өнім орылмас еді. Ал, сен қартайғың келмесе Қаймақтыдан бұтақты бидай өсір.

— Өсіремін, егер сен Еспе каналын бітіріп, Еділшені бөгеп беретін болсаң.

— Өте орынды талап, бірақ, соған өзің айтып келе жатқан халық қайраты керек...

— Әпе, халық келе жатыр, халық! — деп дауыстаған бір колхозшы әңгімені бөліп жіберді.

Бұл кезде жұрт «Жолбарыс» жонына көтеріліп, онын шоқтығына Павел Қызыл туды тігіп тұр еді. «Қызылжар» колхозы жақтан шаңдатып, өңшен пар-пар атқа жеккендер тізіліп келе жатыр екен. Есеналы күнсала қарады. Көп алдында километрдей окшау келе жатқан қос қаратөбел бар желісімен самғап жақындап қалды. Сол тарантастан да қызыл ту көтерілген. Жұрт шу ете түсті:

— Уау, ана келе жатқандар қызылжарлықтар ғой.

— Япырау, мына алдыңғы пар біздің Тұлпарлының тұлпарлары емес пе?

— Дәл өзі, анау Таутан.

— Қатарында ту ұстап отырған Ұлжан.

Бүгін, мұнда аудан көлемінің өзге колхоздарынан да адамдар келетінін олар жақсы білетін-ді. Бірақ, «Қызылжар» колхозының бригадасын Ұлжан мен Таутан бастап, ең бірінші рет «Социализм» колхозының екі асыл қаратөбел дөненін пар жегіп келеді екен деп ешкім ойлаған жоқ еді. Бәрі таңдана қалысты.

Есеналы мен қатар тұрған Дмитрий Андреевич, оны шынтағымен ептеп түртіп қойып ақырын ғана:

— Мына екеуінің осы әрекеті де жастар жаңалығы ма? — деп сұрады.

— Бұлардың мұнысы,— деді Есеналы да жай сөйлеп,— «Қызылжар» колхозына қамқорлық. Ол колхоз-

дың «Социализмге» келіп қосылмайынша, өздігінен өркендей алмасына менің көзім әлдеқашан жеткен. Сондықтан бұлардың мұнысын коммунистік дәстүр деп бағалау керек.

Дмитрий Андреевич, енді Есеналының ескі ырымшылдығын мінегісі келдіме, әлде ежелгі әдетін тағы бір қайталап оны осы жерде де бір шымшый қытықтап қоюға қызықты ма,— әйтеуір аузы карап тұрмады:

— Осы екеуінің ерлі-зайыптылығына басында құда болысқандар кімдер екен? — деді.

— Күйеу мен қалыңдық қағидасы күн сайын жаңара жасарып, «құдалық» дегеннің өзі өзімізбен бірге қартайып қалған қағида ғой. Сірә, сен екеуміз ең соңғы құдалар болып қалатын шығармыз.

Есеналыға әрі ақылшы, әрі сыншы Дмитрий Андреевич, оны Қайнардан «Жолбарыс» шоктығына шыққанша түрткілеп келіп, осы соңғы сөзін айтқызды да: «Отта шыныққан құрыштай қайрат,» деп жүретін бағасына «Қайнардай сарқылмас ой, қырандай көргіш қырағы!» дегенді қоса қорытты.

Дүрілдетіп келіп, делбесін қатты тартпай-ақ «тр-р» дегенде қос қаратөбел тоқтай қалды. Ұлжан тарантастан түсті де, ешкімге бөгелместен Есеналыға келіп:

— Есеке, мына туды құрлыстың қай жеріне тік дейсіз,— деді.

— Рақмет, шырағым, құрылыс бастығы мына Митрий Андреевич қой,— деп, қасында тұрған Колосовқа нұсқады Есеналы.

— Бұл ту «Қызылжардың» қанша адамын бастап келіп тұр? — деп сұрады Дмитрий Андреевич.

— Егіс бригадасы түгел.

— Рақмет! Бұл бригада каналдың Қаймақты жағынан, соғыстан бұрын өзінің бастаған учаскесін қайта қолға алатын болсын, құрлыстың бас инженері Павел Митрич Колосов.

— Қарай қалыңдар, тұс-тұстан топ-тобымен келе жатыр,— деп дауыстады тағы бір колхозшы.

Бұлар «Вперед», «Екпін», «Торжество труда» колхоздарынан келе жатқан бригадалар еді. Бірақ, соның бәрі де, қызылжарлықтарды бастап салтанатты келген Таутан мен Ұлжандай көңіл аудармады. Өйткені, жұрттың көбі қос тұлпарды қоршай қалысып, соның қасиетін мадақтасып жатыр.

Есеналының көзі де қаратөбелде. Ол бүгін аудан көлемінен канал құрлысына жыйылғандарға осы асылдарын да мақтаныш еткелі тұр. Таутаның өзі де бұл рысактарын тектен текке парлап жегіп келіп тұрған жоқ. Ақ бас сыйырлардың салмағы кемелге келіп қала тұрса да, әлі сүт рекордын жасай алмаған болатын-ды. Бұл үшін алда әлі бес жылдық бел-белестер жатыр. Аудан көлемінің талай колхоздарынан келген өкілдер, сыйыр фермасының бүгінгісі мен келешегін көріп кетіп жүр. Бірақ солар жылқы фермасын қашықсына ма, әлде «жылқының аты жылқы ғой, қанша желгіш болса да машинадан оза алмайды» деп менсінбей ме, әйтеуір бұл жаңа тұқымның жайын жақсы білмейтін-ді. Өзге тұрғай, қысы-жазы Қаймақтыдан шықпайтын, осы колхоздың өз егіншілері де көрмеген болатын. Ал бүгін, Колосовтың тілімен айтқанда «Еспе каналымен коммунизмге жол ашпақ» жұрттың еңбегіне «мен де үлес қоса аламын» деп келіп тұрған тәрізді Таутан.

Барлық колхоздардан келетін бригадалардың түгел жыйылып болуы тосылып, құрлыстың басталуына арналған митинг ашылғанша, қос қаратөбелдің қасиетін зерттеді жұрт. Етсіз бас, бота көзді, сирек жал, сыбыс құйрықты, биіктігі атан түйедей, көшесі екі құлаш жануарды әркім өзінше сыйпаттады.

— Омырауы есіктей екен!

— Шоқтығы аруананың өркешіндей!

— Сауыры төңкерілген тайқазандай екен жануардың!..

— Шоқтығы мен сегізкөзінің биіктігі бірдейін қарашы!..

— Бұл өңірде мұның қапталдығына шақ келетін ер табылар деймісің!..

Тұлғасын осылай сыйпаттағандар, жүрісіне де шұбанланған жоқ. Жаңа ғана көптеген жақсы аттар мұның желісіне шауып ілесе алмай далада қалып келгенін бәрі көріп тұрды. Енді қамытқа қаншалық қайраты барлығы жұмбақ болып, соны әркім өзінше жорамалдай кеу-кеу-лесті. Бірақ, әрнәрсені іс жүзінде сынау қағыйдасы жорамал жолын қысқартып тастады.

Осы мезетте «Социализм» егіншілерінің Қаймақтыдан көшірілген көшпелі жатақ үйі құрлыс басына жақындап қалып еді. Үлкен темір дөңгелекті қызыл вагон керегінде

жұмыстың әр учаскесіне көшіріле беретіндіктен «көшпелі жатақ үй» атанған. Ішіне барлық жадбықтары тиелген сол вагонды екі атан өгіз мықшыя тартып, жұмыс басына зорға жеткізіп тұр. Соған мына екі дөненді жегіп көргісі келген егіншілер тұс-тұсынан шуылдасып, бірқатары өгізді, бірқатары атты доғара бастады. Бұл сын Таутанды әдеуір қобалжыта түсті. Бірақ, көптің алдына шыға алмады.

«Бестіасаудың» бес кәсесін біржола сіміріп алып, қызара бөртіп келіп тұрған Жайбасар атынан қарғып түсті.

— Былай тұрыңдар, бұл трактор да емес, өгіз де емес. Ат олай жегілмейді, міне, былай жегіледі, бері әкеліңдер.

Егер бұл вагонды екі дөнен орнынан қозғай алмай қалса, өз колхозының егіншілері тұрғай, барлық колхоздардың өкілдері алдында келемеж болатыны Жайбасардың ойында жоқ. Өзі мәпелеп өсірген жануарларын егіншілер жеге алмай қор қылады деп жармасты. Таутан болса бұл дөнендерді әлі ауыр жүкке салып көрген жоқ еді, сондықтан қысылып тұр. Дауылпаздың қайраты өз сынынан өткізген Есеналы, мыналарға да, соның тұқымы ғой деп сеніп тұр. Оның үстіне, асыл тұқымды аттың да, мынадай салтанат үстінде сынға түсуінің өзі Есеналы үшін үлкен салтанат.

— Ал, кәне кейін тұрыңдар,— деді Жайбасар делбені қолына ала вагонның алдына отырып.— Кейін тұрыңдар деймін түге қамаламай, біреуінді басып кетіп, пәлеге қалармын осы.

— Жәке, тең тартқыза гөріңіз,— деп ескертті жүрегі алып ұшып тұрған Таутан.

«Тізгінді тең ұстамаса жас жылқы сыңарезу болады» дейтін кәрі жылқышы бұл екі аттың да ауыздықтарын делбемен қатар қозғап:

— Шүү жануар,— деді. Вагонның бар салмағы аттардың тұяғына түскендей, тағасы жерді оя, созыла тартты. Жаңағы атан өгіздердей мықшыймай сүйреді жүкті.

— Пай-пай-пай, бұйым ғұрлы көрмеді-ау жануарлар...

— Бері бұр, өрге қарай.

— Япырау, тіпті жортып кетпесе неғылсын;

— Желісіне жіберіп көрші, желіске,— деп шулаған

жұрт қаратөбелдің аршынды аяңына ілесе алмай жүгіре басып қамалай түседі.

— Кейін жүріңдер деймін, басып кетеді біреуіңді,— дейді Жайбасар делбені қағып.— Әйтпесе мына жатақ арбаларыңа тиеліп жатып алыңдар, бір бнесауымда Тұлпарлыдан түсірейің де, әрқайсыңа бір-бір саяқтың үйірін бақтырайың.

Онсыз да тиеліп алғысы келіп қызығып келе жатқан жұрт вагонге жабылды. Егер соның бәрі вагонге толып алса, ат қанша алып болса да орнынан қозғай алмас еді. Соны сезе қалған Есеналы:

— Жә, жетер енді,— деп дауыстады.

— Уай, Жайбасар құтырма, тоқтат, доғар!

Таутан да вагонге ешкімді жібергісі келмей қорып жүр еді. Оны жұрт ортаға ала жабылып, алақан үстінде әлпеншек тептіріп жатыр...

— Есеке, жұрт жыйылып болды ғой деймін, митингіні бастай берейік,— деді Мақтым.

Бұл жерде митинг мінбесіне шығып кімнің не айтқандарын баяндап уақыт оздырмай-ақ, содан кейінгі көрініске көше берейік. Бірақ сол көріністі, мұнан төрт жыл бұрын, осы айдың жыйырма бірі күні кештіғұрым Есеналының көзімен бір көріп едік ғой деменіз. Ондағысынан өзгешеліктері бар. Әне, сол жылы динамиттен шошынған жұрт қазір оны өз қолынан көміп, жарып жатыр. Содан бері «жолбарыс» кейпінен айырылмай әлі жымыйып жатқан жотаның тоғайрағы ақтарыла бастады қазір. Сонда, топырағы желген бураның шудасындай желпілдеген жер, қазір дауыл күңгі теңіз бетіндей... Сондағы елу жігіттің күрекпен лақтырған топырағын, қазір бір экскаватор бір-ақ асап тұр. Сол бір күні, Еспе суының Қаймақтыдан ауысуына шүбәланған «Қызылжар» колхозынан келген звено еді. Қазір сол колхоздың егіс бригадасы тұтас келіп құрлыс басына еңбек туын тікті. Тек осы бір ғана бригада емес, аудан көлемінен келген барлық бригадалардың аузындағы сөзі, жүрегінің түбіндегі ойы — Еспе каналымен нен дәулеттің есігін ашу. Әне, соның бәрі суыққа тоңған, ыстыққа күйген, соғыс өртіне шарпылған, еңбек көрігінде балқыған, ызамен кекке суарылған тұлға. Соның бәрінің қыймылын тұтас алғанда, осы өңірдің аспандаған асқарына қарай қағылып бара жатқан қарқын қанаты тәрізді.

— Болатов жолдастың пәтерінің телефонын қосыңызшы... Сәләматсыз ба, мен Мақтым ғой... Людмила екеуіміз жаңа ғана келіп тұрмыз, үлгере алмай қалдық...

Демалыс күнгі сәске түс еді. Совет Одағының батыры Николай Колосов пен гвардия майоры Ербөлек Есеповтың келе жатқаны хабарланған телеграмма кеше алынған болатын-ды. Қайнар ауылы оларды қарсы алу тойын Еспе каналы құрлысының басында өткізбекке дайындалып жатыр. Мақтым мен Людмила аудан орталығынан қарсы алмақ болып, қаратөбел дөнендердің тройкасымен таңертең аттанған. Бірақ олар поезд келуіне жарты сағаттай кешігіп қалды. Батырларды вокзал басынан қарсы алған Болатов, еңалдымен өз үйіне түсірді. Мақтым қазір аудандық партия комитетіндегі дежурный бөлмеден телефон соғып отыр. Осылай болатынын Болатов күні бұрын сезген еді. Мақтымдардың да қарсы алуға келетіні жайлы хабарлы Бактияр, олар уақытында келіп үлгерген жағдайда да кездесу сәтіне арнап қонақасы беруді жоспарлап, әйелі Раушанға ертемен ескерткен. Қазір Мақтым мен Людмиланы телефон арқылы үйіне шақырған ол, Ербөлек пен Николайға кімді шақырғанын сездірмеді. Қележақ қонақтарды қабылдауды Раушанға тапсырып көзін қысып қойды...

— Людмила-ау, бассайшы аяғыңды тезірек,— дейді Мақтым.— Өзі шақырып отыр ғой.

Жасы отызға кірген, зор денелі, шикіл сарының қызыл шырайлысы, өткір көк көзді әйел, Мақтымнан қалықтау басып, іркіліп келеді. Бұл тракторшы Людмила. Егер ол, топырақты тобығынан кешіп егіс үстінде келе жатса Мақтымның алдын орай асықтырар еді. Қазіргі сәтте оның жүрегі қашша тулағанмен Болатовтың үйіне ене қоюға именіп келеді. Оның ойынша: майданнан ерім келіп отыр екен деп аудан басшысының үйіне баса-көктей кіріп бару әдепсіздік. Бірақ төрт жыл бойы сарғая сағынған Николайы келіп отырған үй есігін кең ашып, ішінен мейірімді, махаббат құшағы жайылып тұрғандай, сонша ыстық тартып барады. Солай болып та шықты. Қызыл шатырлы, кішірек екі қабат үйдің қақпасы алдынан Раушан қарсы алды бұларды...

Ұлы Отан соғысының тақырыбына жазылған бір зор шығарманың эпилогын елестетті ерлі-зайыштылар. Тыл-

дың барлық тракторшылары мен майданның барлық танкистері, күллі колхоз парторгтері мен армияның барлық саяси қызметкерлері құшақтасып сүйісіп тұрғанға ұқсады. Осынау бір тамаша көріністің өзі, жеңістің кепілі ерен ерлік пен таза махаббат деп тұр. Осынау бір тәтті мезет — құрыштай шыныққан денелерді қайта балқытып, тотыққан ажарларды құлпыртып жіберді. Төрт жыл бойы көңілді бір көншітпей жүректі қысқылап келген сағыну қапасын, қазір осы үйдің ашық терезесінен енген таза әуе жуып әкеткендей тыныс кеңіп кетті. Ерлізайыптылар арасында ғана айтылатын әзілге төрт жыл күрмелген тіл де сайрап қоя берді.

Әртүрлі тағамы толы тұрған кең столға шақырылған қонақтар бірінші бокалдарын Болатовқа арнап көтерісті.

— Жасыңыздың ұзақ болуы үшін ішемін Бақтияр Булатович,— деген Людмиланың тілегін бәрі бір ауыздан қоштады.

— Мен Колосовтар семьясының ұлылығы үшін ішемін,— деді Болатов.

3

Майдан батырлары Қайнарға келген соң екі айдан кейін, Қайнар қызы Марияны Москва студенті Ғалым қарсы алды. Өткен күзде Ғалым ауылға келгенде, оның жазғы каникулде Москвада қалып қоятыны, Москваға оқуға Марияның баратыны жоспарланып,— ол екеуі осылай уәделескен болатынды. Бұл уәде, содан бергі жазысқан хаттар арқылы да бекітілген.

Вокзал басында кездескеннен бергі санаулы сағаттар ішінде бұл екеуінің әңгіме-әрекеттері, әдетте сағынысып қосылған жас достар дәстүрінен әріге бара қойған жоқ еді. Ал, мына Горький паркі Марияның ежелгі мінезін әп-сәтте өзгертіп жібергендей болды. Ғалыммен қолтықтаса қыдырып келе жатса да, көңілі әрнәрсеге ауытқы берді. Сонау қырық бірінші жылы Ғалым екеуіне Қайнар орманынан табылмаған, өткен күздің бір кешінде табылып, бірақ сарғая бастаған қызыл гүл, қазір Горький паркінде құлпырып тұр. Оның бір букетін мана Ғалым вокзал басына алып шығып ұсынып та еді. Қазір сол гүлдің мындаған букетін осы парктің өзі ұсынып тұрған сыяқты. Жан-жақ жарқырап, кешкі жарықтың мұндай өткіріне үйренбеген көзді ұялға берді. Қай аллехмен қай түкпірге барса да таса бола аларлық көлеңке көрін-

бейді. Төңірегі толы өздеріндегі жастар. Ешқайсысының көңілінде ешбір түйткіл, қабақтарында кірбің жоқ. Бәрінің жүздері жарқын, ауыздарында әзіл. Соның бәрі, мұның бойында жоқ бір жаңа қасиеттің адамдары сыяқтанды. Тіпті, жанында қолтықтасып келе жатқан Ғалымның өзі бұрынғысынан өзгеше бір жаңа адам болып көрінді.

Сондықтан, осы ортаға бейімделу мақсаты Мария жүрегіне орнығып алды да, алаңдап әурелене бастады. Қай қыздың қалай киінгені, жүріс-тұрыстары, әңгіме-әрекеттері еріксіз назарын аударып әкетті. Ғалымға әңгімелеп, оған ой салмақ болып келген бір тақырыбы: Ұлжан мен Таутайның үйлену тойы туралы еді. Бірақ, бұл тақырып, мынадай салтанат паркінің төріне күнде шығып жүрген Ғалымды қызықтыра алмайды деп ойлады. Москва жаңалықтарын таныстыра әңгімелеп келе жатқан Ғалымға, сөз арасында:

— Трофим Денисовичпен таныса алдың ба, аман ба, не істеп жатыр екен? — деп сұрады.

— Таныстым, жуық арада ол мені өзінің ғылыми лабораториясында қабылдады,— деді Ғалым, еңсесін көтере маңғазданып. Оның каникулға қайтпай қалуындағы мақсатының өзі Трофим Денисовичтің шәкірті болу еді. — Ал, оның өзі қазір Мичурин атындағы селекция станциясына кетті. Сонда жатып бір зор ғылыми іс атқаратын болу керек...

— Тағы қандай жаңалық ашқалы жатыр екен, а? — деп іңкәрланды Мария.

— Сталиннің бір зор тапсырмасы болса керек,— деді Ғалым ақырын ғана.— Менің шамалауымша, Трофим Денисович сол тапсырманы орындауға кірісіп жатыр-ау деймін...

— Ол қандай тапсырма болуы тиіс, а?

— Бүкіл дүние жүзілік маңыз алатын бір үлкен ғылыми шайқас болуға тиіс қой деп ойлаймын. Көп кешікпей-ақ Трофим Денисович биологиядағы организм-вейсанизмдерге қарсы атақаға шығатын шығар деп ойлаймын...

— Оған біз қатынаса алармыз ба екен?

— Қатынасамыз,— деді Ғалым.

Мария оған біртүрлі әсем назбен жымыя, дидарлана қарады. Осы сәтте музыка ойнады да, паркте саяхаттап жүрген жастардың бәрімен бірге бұл екеуін де би ала-

цына еріксіз шығарды. Марияның сол қолы, Ғалымның мойнына асыла бергенде, Ғалымның оң қолы Марияның мықынынан жоғарырақ оралды. Екі жүрек бірі-бірінің дүрсілдеген дүбірін естіп, тілдесіп тұрған тәрізденді. Дүбірлескен, тілдескен, ұғынысқан жүректер, сол сәтте Мария мен Ғалымның денелерін балқытып, ыстық қанын біржола араластырып жібергендей болды. Вальс күйінің ырғағы би алаңын Қайнар көліндей толқытып тұрды.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЕСІНЕ!

Осы кітап туралы пікірлеріңізді
мына адреске хабарлауларыңызды
сұраймыз.

Алматы қаласы, *Пролетар көшесі 11-үй*.
Қазақтың Мемлекеттік Қоркем Әдебиет
Баспасы.

Жардем Тлеков

ҚАЙНАР

ПОВЕСТЬ

(на казахском языке)

Издание Казгослитиздата — 1953

Редактор *А. Байтанаев*.

Художник *А. Михайлов*

Техредактор *В. Гиричев*.

Корректор *К. Байменова*.

Подписано к печати 11/VII 1953 г. УГ05857. Изд. № 89. Бум. 84x108^{1/2} =
б. л. 4,12 — п. л. 11,68. (Уч.-изд. 12,42 л.) Тираж 15000. Цена 5 руб. 25 коп.

г. Алма-Ата, Полиграфкомбинат Главполиграфиздата Министерства культуры
КазССР. Зак. № 833.

5c. 25y